

ISSN 2522-1876

V I S N Y K
OF THE LVIV
UNIVERSITY

Series Psychological sciences

Issue 6

Published 2 issues per year

Ivan Franko
National University of Lviv

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Серія психологічні науки

Випуск 6

Виходить 2 рази на рік

Львівський національний
університет імені Івана Франка

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Друкується за ухвалою Вченої Ради Львівського національного університету імені Івана Франка
Протокол № 7 від 3 липня 2020 р.

У Віснику висвітлено теоретичні та емпіричні наукові розробки в різних галузях сучасної психології. Розглянуто аспекти розвитку та формування особистості на різних етапах онтогенезу. Проаналізовано актуальні проблеми і галузей соціальної, педагогічної, організаційної, клінічної психології та ін. Для науковців, викладачів, студентів, професійних психологів.

The Bulletin highlights a wide range of theoretical and empirical researches in different fields of modern psychology. Various aspects of personality development and formation are studied at different stages of ontogenesis. The bulletin presents analysis of topical issues in the field of social, educational, organizational, clinical psychology, etc. For scholars, teachers, students, professional psychologists.

Редакційна колегія:

д-р психол. наук, проф. **Н. І. Жигайло** (*головний редактор*); д-р психол. наук, проф. **К. О. Острівська** (*заступник головного редактора*); канд. психол. наук **Н. В. Гребінь** (*відповідальний секретар*); канд. філос. наук, проф. **С. Л. Грабовська**; д-р психол. наук, проф. **Р. В. Каламаж**; д-р габілітов. гуманіт. наук в галузі психології, проф. **А. Кобиларек**; д-р психол., проф., акад. НАПН України **С. Д. Максименко**; д-р психол. наук, проф. **І. І. Сняданко**; канд. психол. наук, доц. **В. Є. Луньов**.

Editorial Board:

E. Zihalo, Professor – Editor-in-Chief, *K. Ostrovska*, Professor – Assistant Editor,
N. Hrebin – *Managing Editor*.

Відповідальний за випуск:

канд. філос. наук, професор *С. Л. Грабовська*,
канд. психол. наук *Н. В. Гребінь*

Адреса редколегії:

Львівський національний
університет імені Івана Франка,
Філософський факультет,
кафедра психології
вул. Дорошенка, 41
м. Львів, 79000, Україна
тел.: +38 (095) 859 16 50

Editorial office address:

Ivan Franko National
University of Lviv,
Philosophy Faculty,
Department of Psychology
Doroshenko Str., 41,
Lviv, 79000, Ukraine
tel.: +38 (095) 859 16 50

www.psy-visnyk.lnu.lviv.ua

Редактор І. Азанова

Технічний редактор Н. Кузнцова

Видавничий дім «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.)
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Тел. (0552) 39 95 80,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua

Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 14,43.
Тираж 100 прим. Зам. 0620/167
© Львівський національний
університет імені Івана Франка, 2020

УДК 159.922

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-1>

ПСИХОЛОГІЧНО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ПАТРУЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

Вадим Барко

*Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України,
вул. Є. Гуцала, 4-а, м. Київ, Україна, 05001
e-mail: barkowork@ukr.net*

Володимир Остапович

*Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України,
вул. Є. Гуцала, 4-а, м. Київ, Україна, 05001
e-mail: barkoua@ukr.net*

У статті розглядаються психологічно-правові особливості діяльності працівників підрозділів патрульної поліції Національної поліції України. Описано головні структурні компоненти професіограми патрульного офіцера, зокрема загальна характеристика діяльності, посадові функції й повноваження, умови праці тощо. Відзначено, що поліцейські патрульної поліції здійснюють професійну діяльність в особливих умовах, професія висуває підвищені вимоги до знань, умінь та індивідуальних якостей працівників. Показано, що поліцейський патрульної поліції провадить свою діяльність на принципах верховенства права, дотримання прав і свобод людини, законності, відкритості та прозорості, політичної нейтральності, взаємодії з населенням на засадах партнерства. Визначено основні характеристики, які вирізняють професію патрульного поліцейського серед інших видів професійної діяльності. Представлено описову психограму професії, що включає перелік власне психологічних характеристик та професійно важливих особистісних якостей поліцейського. На основі широкого експериментального дослідження представлено вимоги професії до знань, умінь, компетентностей працівників підрозділів патрульної поліції. У статті також наведено вимоги професії до сенсорно-перцептивної сфери, загальних і спеціальних здібностей, рис темпераменту і характеру, мотивації та емоційно-вольових якостей патрульного поліцейського. Представлено узагальнену психограму професії, яка включає у себе основні психологічні характеристики професійної діяльності поліцейських: мотиви професійного вибору, вимоги до психомоторних процесів і нервової системи, творчих та комунікативних здібностей, особистісних характеристик. У статті також представлено психологічний інструментарій, призначений для діагностики професійної придатності поліцейських, наведено рекомендовані для успішної професійно діяльності показники і психологічні протипоказання до професійно діяльності.

Ключові слова: Національна поліція, поліцейський патрульної поліції, психологічна придатність, компетентність, мотивація, особистісні якості, здібності.

Постановка проблеми. Сьогодні правоохоронний орган України – Національна поліція – перебуває у стані реформування. Очікується підвищення ефективності її діяльності, забезпечення підбору персоналу з високим рівнем професійної придатності і психологічної готовності до діяльності, досягнення вагомих результатів у боротьбі зі злочинністю, в охороні публічної безпеки і порядку. Особливого значення набуває вирішення завдання поліпшення психологічного забезпечення діяльності підрозділів Національної поліції України, у тому числі найбільш масових – підрозділів патрульної поліції (ПП).

Відповідно до законодавства, останні виконують важливі правоохоронні функції у складі Національної поліції України (НПУ), до знань, умінь, компетентностей та особистісних якостей поліцейських висуваються підвищені вимоги [1–3].

Стан дослідження проблеми. Завдяки дослідженням вітчизняних науковців, серед яких – О. Бандурка, В. Барко, Ю. Ірхін, Т. Нещерет, О. Шаповалов та ін., розроблено професіограми деяких правоохоронних професій, методики професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в МВС України [6; 8] Зарубіжні дослідники також приділяли увагу проблемам психологічного забезпечення діяльності підрозділів поліції (D. Bufkin, D. Garland, C. Call, S. Owen, S. Housman, K. Hayes та ін.) [9–12]. Проте психологічне вивчення діяльності поліцейських патрульної поліції до цього часу не проводилося, тому дослідження психологічно-правових аспектів їхньої службової діяльності та розроблення сучасної науково обґрунтованої професіограми працівників підрозділів ПП є актуальними завданнями.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є визначення психологічних і правових засад діяльності офіцерів патрульної поліції, розроблення психограми патрульного Національної поліції України як масової поліцейської професії. Для досягнення мети потрібно виконати такі *завдання*: а) проаналізувати нормативні документи, які регламентують діяльність поліцейських; б) установити основні посадові обов'язки і компетентності патрульного поліцейського; в) визначити психологічні характеристики службової діяльності; г) розробити психограму діяльності поліцейського патрульної поліції. Дослідження проводилося впродовж 2019 року й охопило понад 300 поліцейських (чоловіків і жінок віком від 22 до 40 років) із 15 областей України. Застосовувався комплекс якісних і кількісних методів збору й аналізу інформації, аналізувалися законодавство та документи, що регламентують діяльність патрульних поліцейських, психодіагностичний інструментарій, який використовувався з метою добору і призначення на посади. Також проводилися інтерв'ю з керівниками поліцейських підрозділів в областях України, психологічне тестування, анкетування, бесіди, вивчалася система професійного добору на посади патрульних поліцейських.

Наукова новизна дослідження. Уперше встановлено психологічно-правові особливості службової діяльності поліцейських патрульної поліції Національної поліції України, розроблено психограму даної професії.

Виклад основного матеріалу. За Національним класифікатором України «Класифікатор професій» ДК 003:2010 посада поліцейського патрульної поліції віднесена до розділу 3 «Фахівці», код підкласу – 3451, назва класифікаційного угруповання – «Інспектори правоохоронних органів та фахівці із дізнання», код КП (згідно з покажчиком професійних назв робіт за кодами професій) – 3451, професійна назва роботи – «Інспектор (органи внутрішніх справ)» [2].

Дослідженням установлено, що офіцери патрульної поліції виконують важливі правоохоронні завдання, зокрема: патрулювання території обслуговування з метою забезпечення публічної безпеки і порядку; первинне реагування на повідомлення про правопорушення; надання невідкладної допомоги, зокрема домедичної допомоги особам, які постраждали внаслідок правопорушень, нещасних випадків; припинення виявлених кримінальних та адміністративних правопорушень; розгляд справ про адміністративні правопорушення, застосування заходів адміністративного впливу до правопорушників; затримання осіб на підставах і в порядку, передбачених законодавством; охорону місця події з метою забезпечення подальшого розслідування, а також уживають заходів щодо охорони та збереження місця події в первинному, незміненому стані до прибуття уповноважених осіб, зокрема слідчих оперативних груп тощо [3].

У сфері забезпечення безпеки дорожнього руху патрульний поліцейський під час несення служби здійснює також: організацію безпечного та безперешкодного дорожнього руху; контроль над дотриманням учасниками дорожнього руху правил, норм і стандартів; з'ясування обставин, що призвели до дорожньо-транспортної пригоди; регулювання дорожнього руху, забезпечення організації руху транспортних засобів і пішоходів; розшук транспортних засобів, водії яких зникли з місця скоєння ДТП, та транспортних засобів, які викрадені; надання практичної допомоги учасникам дорожнього руху; профілактику, попередження та припинення злочинів і адміністративних правопорушень у сфері дорожнього руху тощо.

У сфері забезпечення публічної безпеки і порядку патрульний поліцейський під час несення служби здійснює також: забезпечення публічної безпеки і порядку під час проведення масових заходів; співпрацю із суспільством, реалізуючи підхід «поліція та громада», запобігання вчиненню правопорушень та встановлення довірливих відносин між поліцією та населенням; виконує інші функції, спрямовані на реалізацію своїх завдань [3; 4].

Із нормативних документів Національної поліції випливає, що поліцейський патрульної поліції *провадить свою діяльність на принципах* верховенства права, дотримання прав і свобод людини, законності, відкритості та прозорості, політичної нейтральності, взаємодії з населенням на засадах партнерства. Поліцейські патрульної поліції *керуються в роботі*: Конституцією України, законами України «Про Національну поліцію», «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України», «Про запобігання корупції», «Про захист персональних даних», «Про доступ до публічної інформації», «Про звернення громадян», «Про дорожній рух», Кодексом України про адміністративні правопорушення, Кримінальним процесуальним кодексом України, Постановою КМУ «Правила дорожнього руху», Положенням про Департамент патрульної поліції, нормативно-правовими актами, що регламентують діяльність Департаменту, іншими актами законодавства України, нормативними актами Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України [3; 4].

Дослідження показало, що діяльність поліцейського патрульної поліції пов'язана з високою фізичною та психоемоційною напруженістю. Діяльність поліцейського патрульної поліції здійснюється відповідно до графіку й є позмінною. Основні складники професійної діяльності поліцейського патрульної поліції та часові витрати робочого дня на виконання основних завдань розподіляються так: патрулювання – 85%; підготовка до патрулювання – 5%; здавання зміни – 5%; інші завдання – 5%.

До основних чинників, які викликають втому в діяльності поліцейського патрульної поліції, належать: тривале перебування в стані емоційного і фізичного навантаження; значний обсяг та різноманітність функціональних обов'язків; велика кількість контактів із людьми; переважно індивідуальний характер роботи; шкідливі для здоров'я умови праці; обмежений час для відпочинку.

Узагальнення змісту, характеру, методів діяльності поліцейських патрульної поліції дає змогу визначити *основні її характеристики*, які вирізняють її серед інших видів професійної діяльності. До них належать: широкий спектр завдань професійної діяльності; часта зміна об'єктів професійної діяльності; одноосібність у прийнятті рішень і висока відповідальність за них; владні повноваження; висока інтенсивність професійних взаємодій; постійні просторові переміщення у межах визначеної ділянки місцевості; виконання інших повноважень, передбачених нормативно-правовими актами МВС.

Професійну діяльність поліцейського патрульної поліції супроводжує низка *негативних чинників*, до яких належать: значні фізичні й психічні навантаження; порушення регламентованого режиму праці та відпочинку; тривалість робочого часу може значно

перевищувати встановлені нормативи; загроза життю, часті стресові та конфліктні ситуації; ризик зараження в процесі службової діяльності небезпечними захворюваннями.

Для успішного виконання обов'язків патрульний поліцейський потребує багатьох правових, педагогічних, психологічних знань, спеціальних умінь [6–8].

Ключові компетентності поліцейського патрульного як працівника поліції такі: відповідальне ставлення до службової діяльності; здатність працювати в команді; дотримання професійної етики; здатність запобігати конфліктним ситуаціям; адаптивність і витривалість; самостійність прийняття рішень; здатність діяти в нестандартних ситуаціях; уміння планувати службову діяльність; здатність виокремлювати головне в службовій діяльності; прагнення самовдосконалюватися. *Загальнопрофесійні компетентності* поліцейського патрульного як працівника поліції: знання основ конституційного права; дотримання вимог забезпечення прав і свобод людини та громадянина; знання основ антикорупційного законодавства; дотримання норм професійної етики; дотримання толерантності та принципу недискримінації в роботі; здатність ефективно спілкуватися; стресостійкість; здатність ефективно взаємодіяти з населенням; дотримання вимог законодавства щодо запобігання та протидії домашньому насильству; знання Правил дорожнього руху; дотримання положень законодавства про охорону праці та безпеки життєдіяльності; знання правових та організаційних основ діяльності Національної поліції; уміння оформляти службові документи.

Результати психодіагностичного обстеження поліцейських патрульної поліції показали, що успішне оволодіння професією та ефективність подальшої діяльності значною мірою залежать від ступеня сформованості головних *професійно важливих якостей*, що визначаються такими ознаками (перераховані за рангом важливості): 1) високий або середній рівень комунікативних здібностей; 2) середній та вищий за середній рівень загальних здібностей (вербального та невербального інтелекту, креативності); 3) середньо-сильний, середньо-слабкий або сильний тип нервової системи, високий або середній рівень її лабільності; 4) високий рівень розвитку спеціальних професійних здібностей; 5) сформованість характерологічних рис (спонтанність, сміливість, впевненість, оптимізм, наполегливість, самоконтроль, сумлінність; відкритість досвіду; помірна поступливість та середній рівень екстравертованості); 6) середній або високий рівень самоактуалізації; 7) наявність у мотиваційному профілі прагнення до: цікавої та суспільно-корисної праці; визнання з боку інших людей, досягнення успіху; самостійності, автономності та самовдосконалення; чіткого структурування роботи, наявності зворотного зв'язку; постановки в діяльності складних цілей; 8) сформованість емоційно-вольових якостей (здатність долати труднощі, брати на себе відповідальність, емоційна стійкість у стресових ситуаціях); 9) достатній рівень розвитку пізнавальних процесів (сприйняття, уваги, пам'яті, мислення); 10) достатній рівень психомоторних властивостей (простої реакції та реакції на рухомий об'єкт); 11) достатня чутливість аналізаторів (зорового, слухового, дотикового, нюхового).

Дослідження дало змогу визначити основні *психологічні та психофізіологічні протипоказання до оволодіння професійною діяльністю, а саме*: недостатній рівень функціональної активності мозку й адаптивних резервів організму (величина омега-потенціалу або нижча за 20 мВ, або перевищує 40 мВ); недостатня швидкість простої зорово-моторної реакції (ПЗМР) (перевищує 230 мс) і реакції на рухомий об'єкт (РРО) (середнє значення величини відхилень перевищує 50 мс); слабкий тип нервової системи; низький рівень лабільності нервової системи (за теппінг-тестом менше 160 дотиків); недостатній рівень розподілу і швидкості переключення уваги (під час виконання тесту Грюнбаума час перевищує 20 секунд, кількість помилок – більше двох); низький рівень складників інтелектуального потенціалу (за тестом Амтхауера вербального інтелекту – не менше 100,

Таблиця 1
Узагальнені психодіагностичні нормативи для визначення профпридатності поліцейських пагрульної поліції

№	Індивідуально-психологічні особливості	Параметри, що досліджуються	Психодіагностичні методики	Нормативи професійної придатності
1	Мозкова активність	Рівень функціональної активності мозку	Методика визначення омега-потенціалу мозку	Величина омега-потенціалу знаходиться в інтервалі 20–40 мВ
2	Психомоторні процеси	Швидкість простої зорово-моторної реакції (ПЗМР) Швидкість реакції на рухомий об'єкт (РРО)	Методика визначення швидкості ПЗМР Методика визначення швидкості РРО	Швидкість ПЗМР не більше 230 мс Середнє значення величини відхилення не перевищує 50 мс
3	Властивості нервової системи	Сила і лабільність нервових процесів	Теплінг-тест	Середньо-сильна або сильна нервова система; висока чи середня лабільність нервових процесів (кількість дотиків за 30 с – більше 160)
4	Агенційні процеси	Особливості розподілу і переключення уваги Особливості пам'яті	Тест Грюнбаума Тест «Запам'ятовування 10 слів»	Час виконання тесту не перевищує 20 с, кількість помилок – не більше двох Висхідний тип кривої запам'ятовування, кількість зафіксованих слів у першій спробі – не менше 6, наприкінці – не менше 8
	Загальні здібності	Рівень вербального і невербального інтелекту	Тест Амтхауера	Середній або високий рівень вербального інтелекту (не менше 100 одиниць IQ); середній або високий рівень невербального інтелекту (не менше 105 одиниць IQ)
6	Особливості творчого потенціалу	Рівень креативності	Тест Меде–Піорковського	Високий чи середній рівень креативності (показник швидкості (кількості речень) – не менше 4, оригінальності – не менше 6)
7	Комунікативні здібності	Тип міжособистісної взаємодії, лідерський потенціал	Тест Лірі	Показники не перевищують 9 балів. Переважає у профілі октантів: 1 (домінування), 2 (незалежність), 7 (компромісність), 8 (відповідальність)
8	Особливості характеру та темпераменту	Акцентуації характеру	Опитувальник Леонгарда-Шмишека	Відсутність ознак акцентуації (показники не перевищують 17 балів); переважає стеничних рис, контроль поведінки та реагування
		Провідні тенденції, стійкі стрижневі якості особистості	Індивідуально-типологічний опитувальник (ІТО)	Стенічний тип реагування. Показники шкал 1–4 – в інтервалі 4–7 балів, а шкал 5–8 – не перевищують 7 балів
		Екстраверсія, нейротизм, поступливість, сумлінність, відкритість	ОВП	Низький рівень нейротизму – не вище 20 балів; поступливість – не вище 40; сумлінності – не менше 35, відкритості – не менше 35
9	Спрямованість особистості	Мотиваційний профіль	Тест Річі–Мартіна	Переважає мотивів суспільно-корисної праці; визнання з боку інших, досягнення успіху; самостійності, самовдосконалення
		Рівень самоактуалізації	Опитувальник Джексона – Крендалла	Високий рівень самоактуалізації (показники не нижче 37 балів)
10	Професійно важливі якості	Властивості особистості	Опитувальник Ліпмана (оцінка експертів)	Значущість якостей (за рангом): 1) волювої, 2) мовленнєві, 3) аттенційні, 4) милостинні, 5) спостережливість, 6) комунікативні, 7) емоційні, 9) психомоторні, 10) мнемічні.

невербального – не менше 105 одиниць IQ); низькі показники креативності (швидкість – менше 4 балів, оригінальність – менше 6); недостатній рівень сформованості комунікативних здібностей (за тестом Лірі показники октантів перевищують 9 балів); низький рівень самоактуалізації та мотивації досягнення (за опитувальником Джонма-Крендалла); домінування мотивації уникнення невдачі та мотивів, не пов'язаних зі змістом службової діяльності (за тестом Річі-Мартіна); акцентуації характеру і темпераменту (за опитувальником Леонгарда – Шмішека – більше 17 балів за будь-яким із типів); негативні характерологічні риси (наявність в особистісному профілі індивідуально-типологічного опитувальника Л. Собчик (ІТО) підвищених шкал гіпостенічного типу реагування: 7, 6, 5 – більше 5 балів) і високих показників за шкалами стеничного типу реагування: 2, 3, 4 – більше 7 балів); негативні емоційно-вольові якості (конфліктність, побоювання труднощів, нездатність брати на себе відповідальність, емоційна нестійкість у стресових ситуаціях тощо); низький рівень розвитку спеціальних професійних здібностей; дефекти і порушення діяльності аналізаторів (зорового, слухового, дотикового, нюхового); порушення або низький рівень сформованості пізнавальних процесів (сприйняття, уваги, пам'яті, мислення).

У табл. 1 наведено отримані на основі дослідження узагальнені психодіагностичні нормативи, які можливо використовувати для визначення професійної придатності поліцейських до службової діяльності.

Висновки. Таким чином, проведено дослідження психологічно-правових засад службової діяльності поліцейських патрульної поліції. Поліцейські здійснюють діяльність у складних умовах, професія висуває підвищені вимоги до знань, умінь та індивідуальних якостей фахівців, вони працюють на принципах верховенства права, дотримання прав і свобод людини, законності, відкритості та прозорості, політичної нейтральності, взаємодії з населенням. Психограма професії патрульного включає у себе перелік психологічних характеристик та професійно важливих особистісних якостей поліцейського: мотивів професійного вибору, вимог до психомоторних процесів і нервової системи, творчих і комунікативних здібностей, особистісних характеристик, які важливо враховувати під час проведення професійного добору поліцейських. Представлено психодіагностичний інструментарій, рекомендовані для успішної професійно діяльності нормативи, і психологічні протипоказання до професійно діяльності, які доцільно використовувати з метою діагностики професійної придатності поліцейських.

Список використаної літератури

1. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 03.02.2020).
2. Національний класифікатор України «Класифікатор професій» ДК 003:2010, затверджений Наказом Держспоживстандарту України від 28.07.2010 № 327 (чинний від 01.11.2010). URL: https://hrliga.com/docs/327_KP.htm (дата звернення: 03.02.2020).
3. Про затвердження Положення про Департамент патрульної поліції : Наказ МВС України від 06.11.2015 № 73 (у редакції Наказу Національної поліції від 31.10.2016 № 1114 «Про внесення змін до Положення про Департамент патрульної поліції»). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0559-17> (дата звернення: 03.02.2020).
4. Про затвердження Положення про патрульну службу МВС : Наказ МВС України від 06.11.2015 № 796. *Офіційний вісник України*. 2015. № 54. С. 203. Ст. 1767, кодакта 77561/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0777-15> (дата звернення: 03.02.2020).
5. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Почотна редакція від 30.09.2016. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30 (від 23.07.1996). Ст. 141. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 03.02.2020).

6. Професіограми за основними видами поліцейської діяльності : науково-практичний посібник / В.П. Остапович та ін. ; за заг. ред. проф. В.О. Криволапчува. Київ : ФОП Кандиба Т.П., 2018. 244 с.
7. Собчик Л.М. Психология индивидуальности. Санкт-Петербург : Речь, 2003. 624 с.
8. Професіографічний опис основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України : практичний посібник / В.І. Барко та ін. Київ : КНУВС, 2007. 100 с.
9. Bouchard C., Blair S.N., Haskell W.L. Physical activity and health. Champaign : Human Kinetics, 2007. 410 p
10. Cochaine R.E., Tett R., Vandecreek L. Psychological Testing and the Selection of Police Officers A National Survey. *Criminal Justice and Behavior*, 30(5):511-537 · October 2003. URL: <https://www.researchgate.net/publication/247743668>.
11. Dunnette M.D., Borman W.C. Personnel Selection and Classification Systems. *Annual Review of Psychology*. 1979. Vol. 30. № 1. P. 477–525. DOI : <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.30.020179.002401>.
12. Practical Issues in the Use of Personality Tests in Police Selection / V. Gerald et al. *Public Personnel Management*. 2003. Volume 32. № 4. DOI : <https://doi.org/10.1177/009102600303200403>.

PSYCHOLOGICAL AND LEGAL ASPECTS OF PATROL POLICE OFFICERS' ACTIVITY

Vadym Barko

*State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine,
4-a, Ye. Hutsala Str., Kyiv, Ukraine, 05001
e-mail: barkowork@ukr.net*

Volodymyr Ostapovych

*State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine,
4-a, Ye. Hutsala Str., Kyiv, Ukraine, 05001
e-mail: barkoua@ukr.net*

The article deals with the psychological and legal peculiarities of activity of the patrol police units of the National Police of Ukraine. The main structural components of the patrol officer's profession are described, in particular, the general characteristics of activity, job functions and powers, working conditions, etc. It is noted that the police patrol police carry out their professional activity in special conditions, the profession puts increased demands on the knowledge, skills and individual qualities of employees. It is shown that the patrol police officer conducts his activity on the principles of rule of law, respect for human rights and freedoms, legality, openness and transparency, political neutrality, interaction with the population on the basis of partnership. The main characteristics that distinguish the profession of patrol police officer among other types of professional activity are defined. A psychogram of the profession is presented, which includes a complete description of the psychological characteristics and professionally important personal qualities of the police officer. On the basis of wide experimental research, the requirements of the profession to the knowledge, skills and competencies of patrol police officers are presented. The article also describes the requirements of the profession to the sensory and perceptual sphere, general and special abilities, traits of temperament and character, motivation and emotional and volitional qualities of the patrol officer. The generalized psychogram of the profession is presented as well, it includes the basic psychological characteristics of police officers' professional activity - motives of professional choice, requirements for psychomotor processes and nervous system, creative and communicative abilities, personal characteristics. The article also presents a psychological toolkit designed to diagnose the professional readiness of police officers, provides indicators that are recommended for successful professional activity and psychological contraindications to professional activity.

Key words: National Police, Patrol Police, Psychological readiness, Motivation, Personal qualities, Abilities.

УДК 159.9.072.42

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-2>

ВПЛИВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ

Наталія Берегова

*Хмельницький національний університет,
вул. Інституцька, 11, м. Хмельницький, Україна, 68101
e-mail: n_beregova@ukr.net*

Павло Федорчук

*Хмельницький національний університет,
вул. Інституцька, 11, м. Хмельницький, Україна, 68101
e-mail: pavlo201919@gmail.com*

У статті представлено аналіз психолого-педагогічних досліджень щодо формування самооцінки дошкільника під впливом сімейного виховання. Висвітлено зміст поняття сім'ї, яка є природним середовищем первинної соціалізації дитини, джерелом її матеріальної та емоційної підтримки, засобом збереження і передання культурних цінностей. Розглянуто поняття виховання і вплив стилів виховання на поведінку та формування самооцінки у дошкільника. Проаналізовано, що стиль виховання «гіперопіка» характеризується надмірним піклуванням, попередженням активності, бажанням батьків зробити все за дитину. З раннього дитинства діти дуже прив'язані до батьків. У мірі зростання самостійності, особливо в перехідному віці, ця залежність починає дитину обтяжувати. Авторитарний стиль характеризується високим рівнем вимогливості й низьким рівнем чуйності. Батьки, які дотримуються цього стилю виховання, виступають як авторитетні фігури, їхня поведінка здебільшого директивна й ґрунтується на вказівках і силі, а для дитини встановлюються суворі обмеження. Батьки, що дотримуються цього стилю, жорстко контролюють, вторгаються в особистий простір дитини, пригнічують силою, вирішують за дитину, що їй краще, не цікавляться особистою думкою дитини, не визнають її права. Демократичний стиль характеризується високим рівнем вимогливості й чуйності. Батьки, які дотримуються такого стилю виховання, виявляють турботу про дитину, надають їй підтримку й заохочують її самостійність. Ліберальний стиль виховання означає низький рівень вимогливості й високий рівень чуйності. Ліберальне виховання передбачає невелику кількість вимог, слабкий батьківський контроль і мінімальне покарання за погану поведінку або навіть повну його відсутність. Непослідовний, змішаний стиль виховання характеризується неузгодженістю і суперечливістю установок батьків на процес виховання. Доведено, що сімейне виховання впливає на формування самооцінки дошкільника. Встановлено, що батьки, які висувають до дитини завищені вимоги, використовують тільки негативні оцінки, не враховують її індивідуальні особливості та можливості, формують у дошкільника неадекватну самооцінку.

Ключові слова: сімейне виховання, стилі виховання, самооцінка, дошкільний вік.

Сімейне виховання є найбільш затребуваним видом виховання в усі часи. Сім'я належить до числа таких явищ, інтерес до якої завжди був стійким і масовим. Вона активно бере участь у збереженні, накопиченні і передачі новим поколінням необхідних навичок та має пізнавальне й величезне морально-виховне значення, є одним із засобів формування всебічно розвинутої особистості та суспільних відносин.

Сім'я – своєрідний колектив, члени якого різні за віком, за професією, пов'язані сімейними узами, ведуть спільне господарство, в якому беруть участь і діти. Взаємини членів сім'ї будуються на взаємній любові та повазі, розумінні та прийнятті, підтримці та взаємодопомозі [1].

Сім'я, нездатна виховувати, призводить до серйозних порушень у процесі соціалізації дитини. У процесі близьких взаємин із матір'ю, батьком, братами, сестрами, дідусями, бабусями та іншими родичами у дитини з перших днів життя формується структура її особистості. Вона входить у світ своїх рідних, переймає норми їхньої поведінки, тому батьки в житті дитини відіграють важливу роль. Вони дають перші зразки поведінки. Дитина наслідує і прагне бути схожою на матір і батька. Коли батьки розуміють, що багато в чому від них самих залежить формування особистості дитини, то вони ведуть себе так, що всі їхні вчинки та поведінка у цілому сприяють формуванню у дитини тих якостей і такого розуміння людських цінностей, які вони хочуть їй передати. Такий процес виховання можна вважати цілком свідомим, оскільки постійний контроль за своєю поведінкою, за ставленням до інших людей та увага до організації сімейного життя дають змогу виховувати дітей у найбільш сприятливих умовах, що впливає на їх соціалізацію.

Теоретичні та методологічні підходи до вивчення впливу сімейного виховання на формування особистості висвітлено в роботах таких закордонних соціологів і соціальних психологів, як Р. Мертон, Н. Смелзер, Г. Зіммель. У роботах вітчизняних дослідників початку ХХ ст. С. Бахрушіна, Б. Бентовіна, Д. Бородіна, В. Гальперіна, Д. Дріля увага акцентується на проблемах неблагополуччя сім'ї, осмисленні феномену дезадаптації. Різні типи сімей, особливості їх функціонування, тактика сімейного виховання, робота із сім'ями були предметом дослідження Є. Артамонової, Є. Єкжанової, Л. Зіборової, О. Кононко, Т. Лодкіної, С. Толстоухової, І. Трубавіної. Технологічний аспект соціально-психологічної роботи із сім'ями обґрунтований Н. Заверико, А. Капською, С. Харченком, Є. Холостовою.

Із перших днів появи дитини на світ сім'я покликана готувати її до життя та практичної діяльності, у домашніх умовах забезпечити розумну організацію її життя, допомогти засвоїти позитивний досвід старших поколінь, набути власного досвіду поведінки й діяльності [1; 2].

Найважливішими соціальними функціями сім'ї є виховання й розвиток дітей, соціалізація підростаючого покоління. Виховний потенціал сім'ї містить у собі не тільки її можливості у сфері духовно-практичної діяльності батьків, спрямованої на формування у дітей певних якостей, а й ті, які закладають сімейне мікросередовище, спосіб життя сім'ї, її традиції й стиль взаємин між усіма членами [1; 2; 9].

Діти, що ростуть в атмосфері любові й розуміння, мають менше проблем зі здоров'ям, труднощів із навчанням у школі, складностей у спілкуванні з однолітками, і, навпаки, як правило, порушення дитячо-батьківських відносин веде до формування різних психологічних проблем і комплексів [4; 5].

Успіх сімейного виховання значною мірою залежить від організації домашнього побуту, традицій сімейного життя: порядку в сімейному господарстві, залучення дітей до розподілу бюджету сім'ї, загального режиму дня та ін. [2].

Велике значення у сімейному вихованні відіграє вибраний виховний стиль. Стилі виховання відрізняються насамперед за такими ознаками, як вимогливість і чуйність, серед них виділяють такі:

1. Гіперопіка (надмірна опіка) – цей стиль характеризується надмірним піклуванням, попередженням активності, бажанням зробити все за дитину. З раннього дитинства діти дуже прив'язані до батьків. У міру зростання самостійності ця залежність починає дитину обтяжувати. Погано, якщо дітям не вистачає батьківської любові, але надмірна

опіка також шкодить дитині, а батьки інколи плутають любов та опіку. Вона затрудняє формування у дітей внутрішньої автономії та породжує залежність як рису характеру. Такий тип виховання часто зустрічається стосовно пізніх дітей, коли довгоочікувана дитина нарешті народжується у літніх батьків або самотньої жінки. У такому разі на дитину готові молитися, всі її прохання й примхи виконуються, формується крайній егоцентризм, егоїзм, першими жертвами якого стають самі ж батьки. Надмірна любов та увага батьків можуть викликати патологічне самоспостереження та іпохондрію у дитини; всюдозволеність, надмірна турботливість має безпосереднє відношення до виникнення неврозів у дітей.

2. Авторитарний стиль характеризується високим рівнем вимогливості й низьким рівнем чуйності. Батьки, які дотримуються цього стилю виховання, виступають як авторитетні фігури, їхня поведінка здебільшого директивна й ґрунтується на вказівках і силі, а для дитини встановлюються суворі обмеження. Батьки, що дотримуються цього стилю, вторгаються в особистий простір дитини, пригнічують силою, вирішують за дитину, що їй краще, не цікавляться особистою думкою дитини, не визнають її права. Усі рішення приймають батьки, які вважають, що дитина майже в усьому повинна підкорятися їхній волі, авторитету. Батьки вимагають від дитини порядку, дисципліни, чіткого виконання всіх обов'язків, не вірять і не довіряють своїм дітям, піддають їх тотальному контролю, намагаються повністю ізолювати від однолітків, друзів, прагнуть контролювати вільний час дитини, коло її інтересів, занять, спілкування. Надто високі вимоги, які ставляться до дитини в таких сім'ях, потребують максимальної мобілізації всіх розумових і фізичних здібностей. Від дитини вимагають досягнення успіху в різних сферах. Це стає самоціллю, але при цьому страждає духовна сфера. Авторитарний стиль виховання може призвести до відхилення у поведінці, особливо тоді, коли батьки прагнуть бачити свою дитину лідером. Під впливом цього дитина виростає похмурою, озлобленою, агресивною, жорстокою, прагне кривдити слабких і беззахисних, не може відчувати ні до кого прихильності.

3. Ліберальний стиль виховання передбачає низький рівень вимогливості, слабкий батьківський контроль, мінімальне або навіть узагалі відсутнє покарання за погану поведінку, недостатню увагу до дитини з боку батьків. Дитина в такій сім'ї належить сама собі, батьки не встановлюють їй будь-яких обмежень. Такі діти схильні до неслухняності та агресивності, поводяться неадекватно та імпульсивно, страждають особливо важкими дефектами моральної свідомості, вони брехливі й жорстокі, досить важко піддаються перевихованню. Нездатність сім'ї контролювати поведінку дитини може призвести до входження її до асоціальних груп, оскільки у неї не сформувалися психологічні механізми, необхідні для самостійної, відповідальної поведінки у суспільстві.

4. Демократичний стиль характеризується високим рівнем вимогливості й чуйності. Батьки, які дотримуються такого стилю виховання, виявляють турботу про дитину, надають їй підтримку й заохочують її самостійність. Особливістю цього стилю взаємин є тверде, послідовне і водночас гнучке виховання. Дитина виховується як самостійна особистість. Також батьки орієнтовані на активну роль дитини у родині. На відміну від ліберального стилю виховання цей процес не пущений на самоплив, а проходить під дбайливим і чуйним контролем батьків. Вони адекватно оцінюють можливості, успіхи і невдачі дитини; їм властиве глибоке розуміння дитини, цілей та мотивів її поведінки. За такого стилю виховання відбувається найбільш гармонічний і різнобічний розвиток особистості дитини, який сприяє розвитку самостійності, активності, ініціативи і соціальної відповідальності.

5. Непослідовний, змішаний стиль виховання передбачає неузгодженість і суперечливість установок батьків на процес виховання, постійна непередбачуваність реакцій батьків позбавляє дитину відчуття стабільності оточуючого світу, породжуючи в неї підвищену тривожність. Цей стиль характеризується тим, що у батьків не вистачає витримки,

самовладання для здійснення послідовної виховної тактики в сім'ї. Виникають різкі емоційні перепади у відносинах із дітьми – від покарання, сліз, лайки до ласкавих проявів, що призводить до втрати батьківського впливу на дітей. Дитина стає некерованою, непередбаченою, вона зневажає думкою старших і батьків [1–3; 5; 6; 8].

Здебільшого стиль виховання дитини є репродуктивним, тобто багато в чому репродукує стиль виховання, який застосовувався у дитинстві батьків. При цьому самооцінка, Я-образ дитини є інтроєкцією батьківського ставлення і способів керування поведінкою дитини, що реалізується, по-перше, через пряме чи непряме (у зразках поведінки) навіювання образу чи ставлення до себе; по-друге, через формування у дитини стандартів виконання тих чи інших дій, формування рівня домагань; по-третє, через контроль над поведінкою дитини, у якому вона засвоює способи самоконтролю.

Я-образ і самооцінка, що навіюються дитині, можуть бути як позитивними, коли дитину переконують у тому, що вона є доброю, розумною тощо, так і негативними, коли дитину переконують у тому, що вона слабка, не здатна бути самостійною, погана. У цьому разі використовується і знецінювання її думки, планів та інтересів. У результаті дитина або погоджується з поглядом батьків, або найчастіше агресивно виступає проти них [10].

Батьки можуть впливати на формування Я-образу дитини також шляхом стимулювання такої поведінки дитини, що може підвищити чи знизити її самооцінку, змінити в неї цілісний образ. Це спостерігається, наприклад, у результаті орієнтації дитини на реалізацію певних цілей і планів, досягнення тих чи інших стандартів.

Якщо цілі і плани відповідають реальним психофізіологічним і психологічним можливостям дитини, її схильностям та інтересам, то створена ситуація успіху сприяє формуванню у дитини позитивного Я-образу, адекватної самооцінки, підвищенню самоповаги. У негативному випадку дитина втрачає самоповагу, стає невпевненою, тривожною.

Самооцінка формується з дитинства у процесі спілкування за такими етапами:

- увага з боку дорослих;
- співробітництво з ними;
- відчуття поваги з їхнього боку;
- взаєморозуміння.

Взаємостосунки дитини з батьками на кожному з етапів самооцінки залежатимуть від її ставлення до себе. Якщо батьки невинувато підкреслюватимуть реальні та вигадані досягнення дитини, то це стане причиною формування в неї завищеної самооцінки та рівня домагань. І навпаки, недовіра батьків до можливостей дитини категорично придушить норму дитячого негативізму, може призвести до виникнення у дитини відчуття своєї слабкості, неповноцінності та заниженої самооцінки.

Окрім самооцінки, батьки задають і рівень домагань дитини – те, на що вона претендує у своїй діяльності й відносинах. Діти з високим рівнем домагань, завищеною самооцінкою й високою мотивацією розраховують тільки на успіх і у разі невдачі можуть одержати важку психічну травму. Діти з низьким рівнем домагань і низькою самооцінкою не претендують на багато ні в майбутньому, ні в сьогоденні. Вони не ставлять перед собою високих цілей і постійно сумніваються у своїх можливостях, швидко змиряються з невдачами, але при цьому часто багато чого домагаються [9; 10].

У кожній родині об'єктивно складається певна, далеко не завжди усвідомлена система виховання. Самооцінка, яка сформувалася у дитини дошкільного віку під впливом сімейного виховання, суттєво позначається на тих установках, з якими вона приходить до школи, на її ставленні до успіхів та невдач у навчанні та спілкуванні [7].

Висновки. Проведений аналіз проблеми впливу сімейного виховання на формування особистості дитини доводить, що неправильний вибір батьками стилю сімейного

виховання може призвести до формування різних відхилень у фізичному, психічному розвитку, в емоційній і поведінковій сферах. Це не тільки завдає непоправної шкоди здоров'ю дитини, травмує її психіку, гальмує розвиток її особистості, формує різні порушення поведінки, а й спричиняє інші важкі соціальні наслідки, такі як соціальна дезадаптивність та інфантильність. Демократичний стиль батьківського ставлення до дитини є оптимальним стилем сімейного виховання та визнається продуктивною тактикою формування позитивного Я-образу і адекватної самооцінки особистості.

Список використаної літератури

1. Азаров Ю.П. Сімейна педагогіка. Москва : Политиздат, 1982.
2. Бардіан А.Н. Виховання дітей у сім'ї. Психолого-педагогічні нариси. Москва, 1972.
3. Вікова психологія / за ред. Г.С. Костюка. Київ : Радянська школа, 1976. 269 с.
4. Кононко О.Л. Особистісна орієнтація – пріоритет сьогодення. *Дошкільне виховання*. 2007. № 5. С. 3–6.
5. Ковальов С.В. Психологія сучасної сім'ї : книга для вчителя. Москва : Просвещение, 1983.
6. Крайг Г. Психологія розвитку. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 635 с.
7. Сидоров К.Р. Самооцінка в психології. *Світ психології*. 2006. № 2. С. 224–234.
8. Стельмахович М.Г. Теорія і практика українського національного виховання. Івано-Франківськ, 1996. 179 с.
9. Чечет В.В. Педагогіка сімейного виховання : учебно-методическое пособие. Минск, 1998. 256 с.
10. Якобсон С.Г., Морєва Г.І. Адекватна самооцінка як умова морального виховання дошкільників. *Питання психології*. 1983. № 8. С. 55–61.

THE IMPACT OF FAMILY EDUCATION ON THE FORMATION OF THE CHILD'S PERSONALITY

Nataliia Berehova

*Khmelnytsky National University,
11, Instytutska Str., Khmelnytskyi, Ukraine, 68101
e-mail: n_beregova@ukr.net*

Pavlo Fedorchuk

*Khmelnytsky National University,
11, Instytutska Str., Khmelnytskyi, Ukraine, 68101
e-mail: pavlo201919@gmail.com*

The article presents the analysis of psychological and pedagogical research on the formation of self-esteem of a preschooler under the influence of family education. The content of the concept of family, which is the natural environment of the primary socialization of the child, the source of its material and emotional support, a means of preserving and transmitting cultural values is covered. The concept of upbringing and influence of upbringing styles on behavior and forming of self-esteem in preschooler are considered. It is analyzed that the hyperopic education style is characterized by excessive care, prevention of activity, desire of parents to do everything for the child. From an early age, children are very attached to their parents. As you become more independent, and especially at an advanced age, this addiction begins to make the baby more difficult. Authoritarian style is characterized by high level of demandingness and low level of responsiveness. Parents who adhere to this style of upbringing act as authority figures, their behavior is largely directive and based on guidance and strength, and severe restrictions are imposed on the child. Parents who adhere to this style, tightly control, invade the personal space of the child, oppress

by force, decide for the child that she is better, are not interested in the personal thought of the child, do not recognize its rights. Democratic style is characterized by a high level of demanding and responsiveness. Parents who adhere to this style of upbringing take care of the child, support her and encourage her independence. A liberal style of education means a low level of demand and a high level of responsiveness. Liberal education involves a small number of requirements, poor parental control, and minimal punishment for bad behavior or even complete absence. The inconsistent, mixed parenting style is characterized by the inconsistency and inconsistency of parents' attitudes to the upbringing process. It has been proven that family education influences the preschooler's self-esteem formation. It has been established that parents who make excessive demands on the child use only negative assessments, do not take into account their individual characteristics and abilities, and form an inadequate self-esteem in the preschooler.

Key words: family education, parenting styles, self-esteem, preschool age.

УДК 159.9:004.8

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-3>

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСІБ, СХИЛЬНИХ ДО ІНТЕРНЕТ-СТАЛКІНГУ

Аліна Бунас

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49000
e-mail: bunasalina@gmail.com*

Анастасія Горбаньова

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49000
e-mail: anastasiia.horbanova@gmail.com*

Статтю присвячено дослідженню психологічних особливостей осіб, які схильні до Інтернет-сталкінгу. Негативні тенденції зростання та впливу кіберсталкінгу на суспільство викликають широку зацікавленість у різних міждисциплінарних дослідженнях, передусім в аналізі етичних та моральних аспектів, а вже потім – правових.

У статті розглянуто відомості з проблеми кіберсталкінгу як форми традиційного сталкінгу, травлі, медіабулінгу, доксингу через онлайн-канали, такі як соціальні медіа, форуми або електронна пошта. Розширено теоретичні підходи до дослідження етіології, структури та властивостей особистості (прагнення до контролю, низька самооцінка, триада ворожості, порушення ментального здоров'я та ін.), особливостей та типології специфічних поведінкових реакцій.

Виокремлено загальне визначення кіберсталкінгу як особливої форми діяльності, що характеризується переслідуванням або домаганням людини через мережу Інтернет, а до поведінкових проявів онлайн-переслідування можна віднести такі дії: моніторинг, відстеження без згоди, умисне пошкодження даних, створення фейкових профілів під ім'ям жертви, помилкові звинувачення, розповсюдження чуток, залякування людини та ін.

У пілотажному дослідженні прийняли участь 70 осіб (31 – чоловіки та 39 – жінки) віком від 15 до 45 років. Установлено, що 39% досліджуваних мають схильність до кіберсталкінгу, при цьому їхню діяльність можна віднести до таємного кіберсталкінгу, а 61% – звичайні користувачі Інтернету.

У результаті проведеного емпіричного дослідження встановлено, що єдиною розбіжністю серед особистісних рис, притаманних групам «кіберсталкерів» та «звичайних користувачів», є високий рівень нейротизму саме у кіберсталкерів. Відмінностей у прояві емоційної спрямованості серед «кіберсталкерів» та «звичайних користувачів» не існує.

Існування особистісного зумовлення даного феномену дає змогу говорити про побудову можливої особистісної структури кіберсталкерів із метою подальшого аналізу причин виникнення схильностей до кіберпереслідування та розроблення програм попередження протиправних дій.

Ключові слова: кіберсталкінг, особистість, Інтернет, харасмент, переслідування.

Постановка наукової проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства інформаційний простір набув неабияких обертів: вихід у мережу доступний практично в кожному куточку світу, швидкість інформаційного потоку збільшується з кожним роком. Окрім пізнавальної та розважальної функцій, Інтернет надав людям безмежне поле як для комунікації, так і можливостей для поліпшення якості життя, проте Інтернет з його можливостями

має й інший бік, який став провідним шляхом до підвищення рівня злочинності, зокрема появи такого явища, як кіберсталкінг.

Кіберсталкінг – особлива форма діяльності, що характеризується переслідуванням або домаганням людини через мережу Інтернет. Кіберсталкінг й кібербулінг – відносно нові явища сучасної дійсності, злочини, вчинені в мережі, підлягають кримінальній відповідальності, проте в Україні не має чинного законодавства щодо кіберсталкінгу на відміну від інших держав. Так, наприклад, у США, майже в кожному штаті є механізм контролю захисту користувачів від онлайн-переслідувань. Останнім часом усе активніше з'являються ситуації порушення прав та свобод людини в мережі через анонімність кіберсталкерів та складність фіксації їх місця знаходження. Як наслідок, особливостями онлайн-переслідувань стають порушення свободи, кордонів особистості, її приватності та моральності вчинку. У дослідженнях, що стосувалися кіберзлочинства, поведінка сталкерів пояснювалася з різноманітних боків, проте характерні якості кіберсталкерів досі залишаються до кінця не визначеними. Разом із тим необхідно систематично досліджувати цей феномен та випадки прояву такої форми переслідування з метою забезпечення безпечного користування інформаційним простором і більш ефективної профілактики онлайн-переслідувань. Отже, наявна соціальна значущість та недостатня розробленість зазначеної проблеми зумовили тему дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Як і переважна більшість нових наукових термінів, що існують у психології, поняття «кіберсталкінг» має зарубіжне коріння. Саме там і зосереджено основну масу наукових робіт із зазначеної теми. Проте підходи до інтерпретування та розуміння поняття «кіберсталкінг» мають еkleктичний характер, оскільки кожен дослідник, надаючи визначення вказаному поняттю, висвітлює лише певний його аспект, який безпосередньо стосується поля його наукового інтересу. Незважаючи на десятиліття видатних кримінологічних досліджень, ще й досі немає стислого загальноприйнятого визначення традиційної форми переслідування, що погіршує ситуацію вивчення саме Інтернет-переслідувань [2].

Вчені (С.Д. Marcum, G.E. Higgins & J. Nicholson, 2017) вважають переслідування окремою або уніфікованою формою поведінки [6; 9]. Термін «кіберсталкінг» походить від розуміння традиційного сталкінгу і зазвичай відноситься до переслідування, яке відбувається в Інтернеті, тому в межах даного дослідження під поняттям «кіберсталкінг» варто розуміти особливу форму діяльності, що характеризується переслідуванням або домаганням людини через мережу Інтернет.

У цілому можна сказати, що тематика кіберсталкінгу є актуальною не лише для психологічної галузі. Серед існуючих теорій є багато припущень, які були запозичені з кримінології, економіки, соціології. Формування теорії онлайн-переслідувань пов'язане передусім із поведінкою кіберсталкерів. Також це стосується й створення різноманітних типологій, що базуються саме на характерних діях переслідувачів.

Дослідження щодо психологічних особливостей кіберсталкерів лише починають з'являтися у науковій літературі, що зумовлено новизною самого поняття «кіберсталкінг» у межах психології науки. Якщо прийняти точку зору вчених, які вважають, що сутність традиційного сталкінгу майже однакова з кіберсталкінгом [1], то психологічні особливості осіб, схильних до переслідування, були предметом дослідження J.R. Meloy (1996) [7]. У своїй роботі вчений намагався структурувати різні думки щодо внутрішньопсихічного функціонування сталкерів. Найпоширенішою теорією він визнає психодинамічну, що зосереджується на підгрупі з нав'язливою поведінкою. Головною особливістю психодинамічної теорії є акцент на інтенсивній нарцисичній реакції, відмові та втраті у поєднанні із захисними механізмами (проекція, девальвація, проекційна ідентифікація).

Вважається, що сталкери захищають себе від сильного почуття приниження, сорому та суму за допомогою нарцисичної люті, під час якої вони починають знецінювати та карати об'єкт любові для підтримки зв'язку з фантазією [7].

Таким чином, переслідувачі не можуть адекватно опрацювати травматичну втрату об'єкта і, як наслідок, не можуть рухатися далі до створення нових контактів, а тому вони «застрягають» у власних агресивних фантазіях. Декілька авторів припустили, що патологія прив'язаності лежить в основі порушеної поведінки. Зокрема, J.R. Meloy (1998) сформулював приблизну модель розгортання форм поведінки, що пов'язана з переслідуванням [8]. Деякі свідчення, які пояснюють цю теорію, були взяті з вивчення дитячих історій та життєвих обставин сталкерів, які були безпосередньо до епізодів переслідування. Наприклад, у роботах К.К. Kienlen (1998) було встановлено, що в дитинстві у більшій частини сталкерів мав місце травматичний досвід, який пов'язаний із розривом відносин (утрата опікуна тощо) [5]. Проте, незважаючи на значні зусилля дослідників, існуючих доказів недостатньо для надання опису й диференціації особистісних якостей осіб, які мають схильність до сталкінгу, та прогнозування майбутніх випадків переслідувань [14].

Найбільш масштабними результатами з означеної проблематики можна вважати дослідження традиційних сталкерів Paul E. Mullen з колегами (1999), у якому взяли участь 145 досліджуваних, що дало змогу виділити психологічні особливості різних типів сталкерів. Установлено, що більшість зневажених сталкерів (завичай переслідують колишніх партнерів та знайомих) має недоліки особистості та неадекватну самооцінку, які в подальшому проявляються у нездатності усвідомити та пережити розрив відносин. Сталкери, які шукають близьких відносин, нерідко страждають на психічні розлади із синдромом еротоманії, на початку переслідувань характеризуються відособленістю та високим рівнем фантазування, що нерідко підкріплює ідеалізацію образу жертви. Неспроможні шанувальники часто мають маячні ідеї щодо доленосного призначення жертви, спостерігається розумова обмеженість. Злопам'ятливі сталкери добре розуміють свій негативний вплив на жертву, а тому їхня поведінка підкріплюється задоволенням від почуттів контролю та влади. Нерідко злопам'ятливі сталкери вважають себе за жертву, виправдовують свої дії уважною ідеєю боротьби за справедливість, більша частина цього типу має розлади за паранояльним типом [12].

В. Spitzberg у поясненні емоційного механізму кіберсталкінгу вказував на домінування двох типів негативних емоцій: сорому і гніву [10]. Гнів може бути каталізатором, що спонукає людину до помсти. Через те, що більшість онлайн-переслідувань порушує соціальні норми, кіберсталкер може відчувати сором як до, так і після самого факту переслідування, а також, можливо, через реалізований гнів.

Як уважає низка вчених (B.W. Reyns, H.T. Tavani, C. Wang), повторюваною емоцією для сталкерів є насторожене відношення до світу й людей, що можна поєднати в загальне почуття ворожості, яке проявляється в особливому настрої і стані, тобто в емоціях гніву, відрази та презирства з типовими для них переживаннями та експресією, і, як наслідок, можлива реалізація поведінки-переслідування.

Як зазначає О.Б. Сгорова (2013), ворожість може виникати у «застрягаючих осіб» через їх надмірне честолюбство, надмірні ревності та заздрощі, комплекс Каїна (Е. Фромм), бажання властолюбства, мстивості у осіб у ситуації гострого лиха, дітей із низьким рівнем духовних цінностей, із досвідом жорстокого відношення в родині (Р. Комер) або за її межами (діти-сироти), у соматично хворих осіб або у психопатологічних осіб, хворих на шизофренію.

Ч. Спілбергер указує на існування самостійного синдрому ворожості особистості: ворожість – агресія – гнів. На думку вченого, ворожість виступає особистісною рисою,

яка виражає настанови і мотивує та сприяє прояву гніву, особливо у сталкерів. На підтвердження вищезазначеному варто наголосити, що поєднання розуму, відчуття, волі (тріада Тетенса) розкриває загальне поєднання когнітивного, емоційного і поведінкового (вольового) компонентів психіки у реалізації будь-якої поведінки, зокрема й переслідування. У цьому разі ворожість відповідає когнітивному компоненту, гнів – емоційному, агресія – поведінковому.

К.А. Fox, А.Р. Gover, С. Kaukinen із колегами (2009) у теорії самоконтролю під час опису переслідування припустили, що низький рівень самоконтролю пов'язаний із поведінкою переслідувачів й віктимізацією, причому подібний зв'язок був значущим тільки серед жінок [3].

Т.Т. Holt та А.М. Bossler (2008) у межах теорії рутинної діяльності виявили, що участь окремих осіб або однопітків у переслідуваннях підвищує ризик прояву комп'ютерних злочинів, загальної віктимізації та аномалій [4].

На сучасному етапі теоретичних досліджень особистості кіберсталкерів окреслюється новий напрям. Зокрема, Ch. Stiff (2018) досліджує та аналізує роль «темної тріади» в мережі Facebook [11]. Згідно з результатами дослідження, маківеалізм пов'язаний із діями поширення чуток та особистих даних у мережі [11]. У психопатів поведінка стеження на Facebook виявилася пов'язаною зі зменшенням невизначеності щодо певного користувача. Збирання особистої інформації іншої людини без її відома для осіб із психопатією може мати також і розважальний характер. Люди, які мають високий рівень психопатії, зазвичай насолоджуються відчуттями сили та контролю над іншими [13]. Нарцисизм не виявив ніякого зв'язку з кіберсталкінгом, що підтверджує думку стосовно того, що нарциси прагнуть уваги інших до себе [11].

Отже, виходячи з теоретичного аналізу, варто зазначити, що психологічні особливості кіберсталкерів можуть бути схожі з традиційними формами переслідувачами, тобто кіберсталкери схильні до дій, що детерміновані потягом до влади та контролю, зумовлені високим рівнем тривожності та неадекватної самооцінки, виражаються також у середньому та вище показниках IQ, розвинутих навичках роботи з комп'ютером тощо [15].

Висвітлені вище теоретичні факти підштовхнули нас до пошуку інтегрованих підходів до дослідження особливостей осіб, схильних до кіберсталкінгу, а тому мета статті полягає у розкритті сутності цього явища та дослідженні психологічних особливостей осіб, схильних до Інтернет-сталкінгу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для проведення пілотажного дослідження було залучено групу із 70 осіб (31 – чоловіки та 39 – жінки) віком від 15 до 45 років. Під час дослідження були використані такі психодіагностичні методи дослідження: «Велика п'ятірка» Р. МакКрає – П. Коста (SPFQ) (в адаптації А.Б. Хромова, 1999), «Емоційна спрямованість» Б.І. Додонова (1978), авторська анкета на виявлення особливостей прояву та схильності до кіберсталкінгу, а саме: визначення залежності від соціальних мереж; моніторинг сторінок певних користувачів; пошук, збереження та поширення особистої інформації певних користувачів; залякування, переслідування або шантажування певних користувачів. Математико-статистична обробка даних здійснювалася за допомогою коефіцієнта кореляції r-Пірсона в пакеті IBM SPSS Statistics 23.0.

Проаналізовані результати за авторською анкетною дали змогу встановити, що 39% досліджуваних мають схильність до кіберсталкінгу, при цьому їхню діяльність можна віднести до таємного кіберсталкінгу, тоді як 61% – звичайні користувачі Інтернету. Наступним кроком було дослідження існування специфічних особистісних рис, притаманних групам «кіберсталкерів» та «звичайних користувачів».

Таблиця 1

Розбіжності між досліджуваними за параметром особистісних якостей
за методикою 5PFQ

Особистісні властивості	Середні показники досліджуваних		Показники непараметричного критерію Манна-Уїтні
	Кіберсталкери	Звичайні користувачі	
екстраверсія	45,1111	47,9070	0,231
доброзичливість	50,9630	51,1395	0,933
сумлінність	43,5185	47,9767	0,104
нейротизм	58,8519	49,9070	0,004**
відкритість новому досвіду	58,2593	56,8372	0,456

Як видно з таблиці, встановлено значущі розбіжності між групами за параметром «нейротизм», а саме: у групі кіберсталкерів даний показник статистично вищий ($U=0,004$, $p \leq 0,05$). Проте не було встановлено значущих відмінностей між групами за показниками «екстраверсія» (0,231), «доброзичливість» (0,933), «сумлінність» (0,104) та «відкритість новому досвіду» (0,456).

Наявність високого рівня нейротизму у кіберсталкерів може свідчити про таке: особи, схильні до кіберсталкінгу, не здатні контролювати власні емоції та імпульсивні потяги. Поведінка характеризується зниженим відчуттям відповідальності. Скоріше за все, наявні прояви ескапізму, такі люди відчувають, що нездатні витримувати життєві труднощі, їхні дії підпорядковані ситуативним чинникам, при цьому почуття тривоги й розгубленості, ймовірно, переважають у разі неприємностей, отже, люди легко піддаються відчаю.

Відсутність розбіжностей за параметром екстраверсії може бути пояснена тим, що кількість досліджуваних інтровертів у вибірці в середньому переважає над екстравертами. Скоріш за все, схильність до кіберсталкінгу в інтровертів проявляється через те, що вони надають перевагу абстрактним ідеям, а не реальній дійсності. Абстрактні ідеї у цьому разі перетворюються на діяльність в Інтернеті. Інтроверти менш схильні до активного спілкування, тому спостереження за іншими у мережі може замінити реальні комунікації з оточуючими. Схильність до теоретичних видів діяльності може пояснювати накопичення інформації про різних людей, яку інтроверти можуть знайти у мережі. Екстраверти, своєю чергою, характеризуються широким колом знайомих та імпульсивністю. Тоді можна припустити, що низький рівень контролю своїх почуттів іноді негативно впливає на відносини з оточуючими. Ймовірно, під час сварок або після розриву контактів зі знайомими або друзями екстраверти можуть проявляти зацікавленість до їхнього життя. Інтерес задовольняється спостереженням у соціальних мережах.

Показники за фактором доброзичливості також статистично не відрізняються в обох групах: ймовірно, відособлені люди більш схильні до утримання дистанції під час взаємодії з оточуючими, а тому під час спілкування з людьми вони зазнають труднощів; скоріше за все, така модель поведінки призводить до спостереження за іншими в Інтернеті. Особи, які мають високі показники прив'язаності, можуть проявляти схильність до кіберсталкінгу через те, що для них характерною є потреба бути серед людей. Ймовірно, високий рівень емпатії та відповідальності за інших в деяких випадках може проявлятися у моніторингу соціальних мереж для більшої обізнаності життям близьких та знайомих.

Відсутність значущих розбіжностей за сумлінністю можна пояснити тим, що імпульсивні люди, ймовірно, не відчувають межі особистого простору інших,

а це підштовхує їх на моніторинг та пошук особистих даних людей в Інтернеті. Через низький самоконтроль таким особам важко досягати мети, отже, вони можуть удаватися до порівняння свого життя з іншими людьми за допомогою соціальних мереж. Високий рівень відповідальності та дотримання моральних принципів у деяких випадках не дає їм змоги висловлювати зацікавленість до певного користувача у відкритій формі, тому люди, для яких властивим є самоконтроль, можуть мати схильність до таємного стеження у мережі.

Результати відкритості новому досвіду не виявили розбіжностей, скоріше за все, через те, що люди з високими показниками експресивності схильні до вираженої зацікавленості різними боками життя, тому така потреба відображається у надмірному інтересі до певних осіб, пошуку та збереження особистої інформації цих користувачів. Також експресивні люди часто не відрізняють реальність від уяви, що впливає на їхнє сприйняття себе та інших. Інформація, яка була отримана із соціальних мереж, може бути невірно інтерпретована, тому процес спостереження перетворюється на побудову ілюзій та здогадок відносно якогось певного користувача. Практичні особи негативно ставляться до змін у житті та шукають надійності у своєму оточенні. Припускаємо, що за розриву контакту з близькими людям із високим рівнем практичності складно до цього адаптуватися й вони, ймовірно, припускаються до стеження за колишніми близькими у соціальних мережах.

Наступним кроком було встановлення існування відмінностей за формою емоційної спрямованості серед «кіберсталкерів» та «звичайних користувачів».

Таблиця 2

**Розбіжності між досліджуваними за параметром емоційної спрямованості
за методикою Б.І. Додонова**

<i>Особистісні властивості</i>	<i>Середні показники досліджуваних</i>		<i>Показники непараметричного критерію Манна-Уїтні</i>
	<i>Кіберсталкери</i>	<i>Звичайні користувачі</i>	
альтруїстичні	4,0741	3,5116	0,536
комунікативні	4,6667	3,6512	0,245
глоричні	1,8519	2,6512	0,356
практичні	4,1481	5,3953	0,140
пугністичні	0,3333	1,7674	0,132
романтичні	4,8889	5,1860	0,750
гностичні	4,0741	5,4419	0,129
естетичні	5,8889	4,8837	0,344
гедоністичні	5,6667	4,3953	0,101

Виявлено, що значущих розбіжностей між групами за змінними, які характеризують емоційну спрямованість, не встановлено, тобто не існує відмінностей між «кіберсталкерами» та «звичайними користувачами». Оскільки емоційна спрямованість – це суб'єктивна глибинна організмична «програма», що формується в момент «контакту зі світом» і впливає на побудову поведінки, а також є різновидом установки індивіда по відношенню до світу, зумовлює його активну поведінку, то можемо сказати, що за цим параметром не існує відмінностей, а отже, користувачі мережі Інтернет рівною мірою схильні до пошуку та прояву емоцій, які не тільки запускають активність мисленевого процесів, а й входять в їхню структуру, виконуючи при цьому евристичну роль (творчого пошуку та знаходження рішень) або гедоністичне задоволення.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших досліджень із цього напрямку. Аналізуючи сказане вище, можна зазначити, що:

1) кіберсталкери мають високі показники емоційної нестабільності, а отже, можна ствержувати, що для таких осіб властивими є імпульсивна неконтрольована поведінка, знижена відповідальність за власні дії, знижена стресостійкість, занижена самооцінка та образливість;

2) особистісні чинники можуть виступати превалюючими предикторами у формуванні та визначенні рівня схильності до кіберсталкінгу;

3) знання про існування зв'язку та особистісного зумовлення даного феномену дає змогу говорити про побудову можливої особистісної моделі кіберсталкерів із метою подальшого аналізу причин виникнення схильностей до кіберпереслідування, розроблення програм попередження протиправних дій, корекційних програм тощо.

Перспектива подальших досліджень убачається у вивченні психологічних особливостей кіберсталкерів у більш широкому спектрі соціокультурних чинників, що впливають на формування явища, розширенні вибірки респондентів та вдосконаленні методологічного інструментарю.

Список використаної літератури

1. Adam A. Cyberstalking and internet pornography : Gender and the gaze. *Ethics and Information Technology*. 2002. № 4. P. 133–142.
2. Bocij P. Seven fallacies about cyber stalking. *Prison Service Journal*. 2003. № 149. P. 37–42.
3. Fox K.A. The effects of low self-control and childhood maltreatment on stalking victimization among men and women. *American Journal of Criminal Justice*. 2009. № 34. P. 181–197.
4. Holt T.J. Examining the applicability of lifestyle-routine activities theory for cybercrime victimization. *Deviant Behavior*. 2008. № 30. P. 1–25.
5. Kienlen K.K. Developmental and social antecedents of stalking. San Diego, CA : Academic Press, 2001. P. 51–112.
6. Marcum C.D. Crossing boundaries online in romantic relationships: An exploratory study of the perceptions of impact on partners by cyberstalking offenders. *Deviant Behavior*. 2017. № 39. P. 716–731.
7. Meloy J.R. Stalking (obsessional following): A review of some preliminary studies. *Aggression and Violent Behavior*. 1996. № 1. P. 147–162.
8. Meloy J.R. The Psychology of Stalking. Academy press, 1998. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780124905603500207>.
9. Mullen P., Pathé M., Purcell R., Stuart G. Study of stalkers. *The American Journal of Psychiatry*. 1999. № 156.
10. Muris P., Merckelbach H., Otgaar H., Meijer E. The malevolent side of human nature: A meta-analysis and critical review of the literature on the dark triad (narcissism, Machiavellianism, and psychopathy). *Perspectives on Psychological Science*. 2017. № 12. P. 183–204.
11. Reno J. 1999 report on cyberstalking: A new challenge for law enforcement and industry. *United States Department of Justice*. 1999. URL: <http://www.usdoj.gov/criminal/cybercrime/cyberstalking.htm>.
12. Spitzberg B. Forlorn love: Attachment styles, love styles, loneliness, and obsessional thinking as predictors of obsessive relational intrusion. *National Communication Association*. 2000. № 1. P. 24.
13. Stiff C. The Dark Triad and Facebook Surveillance: How Machiavellianism, Psychopathy, But Not Narcissism Predict Using Facebook To Spy On Others. URL: https://www.researchgate.net/publication/330219579_The_Dark_Triad_and_Facebook_Surveillance_How_Machiavellianism_Psychopathy_But_Not_Narcissism_Predict_Using_Facebook_To_Spy_On_Others.

14. Van Duynes C., Dietz P.E., Matthews D.B. Threatening or otherwise inappropriate letters to Hollywood celebrities. *Journal of Forensic Sciences*. 1991. № 36. P. 185–209.
15. Understanding and Predicting Cyberstalking in Social Media: Integrating Theoretical Perspectives on Shame, Neutralization, Self-Control, Rational Choice, and Social Learning. *International Conference on Systems Sciences*. 2013. URL: https://www.researchgate.net/publication/268597303_Understanding_and_predicting_cyberstalking_in_social_media_Integrating_theoretical_perspectives_on_shame_neutralization_self-control_rational_choice_and_social_learning.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF CYBERSTALKERS

Alina Bunas

*Oles Honchar Dnipro National University,
72, Gagarin Avenue, Dnipro, Ukraine, 49000
e-mail: bunasalina@gmail.com*

Anastasia Horbanova

*Oles Honchar Dnipro National University,
72, Gagarin Avenue, Dnipro, Ukraine, 49000
e-mail: anastasiia.horbanova@gmail.com*

The article is devoted to the study of psychological features of people who are prone to Internet stalking. The negative trends in the growth and impact of cyberstalking on the society are great interest in various interdisciplinary research, first of all, the analysis of ethical and moral aspects, and only later – legal ones.

This article discusses cyberstalking as a form of traditional stalking, malpractice, media bullying, doxing through online channels such as social media, forums or email, because social networks have a wide range of relationships, stalkers can be not only friends, but also strangers or past partners. Theoretical approaches to the study of the etiology, structure and properties of personality (desire for control, low self-esteem, triad of hostility, mental health disorders, etc.), features and typology of specific behavioral responses have been expanded.

The general definition of cyberstalking as a specific form of activity characterized by harassment or harassment of a person through the Internet is distinguished, and the following are the behavioral manifestations of online harassment: monitoring, tracking without consent, intentional data injury, creation of fake profiles under the name of the victim, false accusations, spreading rumors, intimidation of a person, etc.

The pilot study involved 70 people (39 – women and 31 – men), aged 15 to 45 old. It is found that 39% of the respondents have a tendency to cyberstalking, while their activity can be attributed to secret cyberstalking, and 61% – ordinary Internet users. As a result of empirical research it is established that the only difference among the personality traits inherent in the group of cyberstalkers is a high level of neuroticism. There are no differences in the manifestation of emotional orientation among cyberstalkers and ordinary users.

The existence of personal conditionality of this phenomenon makes it possible to speak about the construction of a possible personal structure of cyberstalkers in order to further analyze the causes of inclination to cyber-harassment and to develop programs for preventing illegal actions.

Key words: cyberstalking, personality, Internet, character, persecution.

УДК 159.98.942

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-4>

КАЗКОТЕРАПІЯ ЯК ЗАСІБ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З РІЗНИМИ ВІКОВИМИ КАТЕГОРІЯМИ

Олена Василевська

*Сумський державний педагогічний університет імені Антона Макаренка,
вул. Роменська, 87, м. Суми, Україна, 40002
e-mail: v1167elena@ukr.net*

Лариса Дворніченко

*Сумський державний педагогічний університет імені Антона Макаренка,
вул. Роменська, 87, м. Суми, Україна, 40002
e-mail: ramareva@yahoo.com*

У статті розглянуто особливості казкотерапії як методу самопізнання і саморозвитку. Проаналізовано погляди на казкотерапію в різних психологічних школах: аналітичній психології, трансакційному аналізі, екзистенціальній психології, позитивній терапії. Аналітична психологія вважає, що казки являють собою колективне несвідоме, основним мотивом казки є процес індивідуації як досягнення цілісності особистості. На думку представників трансакційного аналізу, казки відіграють роль своєрідного передавача сценарного знання з покоління в покоління. Екзистенціальна психологія відмовляється від терміна «інтерпретація» на користь поняття «розуміння» казок. Позитивна терапія наголошує, що казки впливають на зміну життєвих установок. Розглянуто сучасний зарубіжний підхід, зокрема використання сторітеллінгу в роботі з персоналом. Проаналізовано праці українських учених, які розробляють упровадження казкотерапії в роботу з різними віковими категоріями. З'ясовано психологічні механізми впливу казок: казки є символічним відображенням ініціації, описують глибинний досвід проживання вікових криз, казка вчить дитину конструктивно переживати страх і поводитися з ним, спрямовуючи в конкретні казкові образи, які відтворюють у метафоричній формі моральні норми і принципи взаємовідносин між людьми, вмикають глибинні механізми несвідомого за рахунок архетипічних елементів. Визначено особливості казкової метафори як інструмента вираження символічного несвідомого змісту, позбавленого малозначущої конкретики. Розглянуто методи і прийоми казкотерапії, які застосовуються в діагностичній, розвивальній, корекційній роботі, психологічному консультуванні. Проаналізовано діагностичний, розвивальний потенціал технік казкотерапії.

Ключові слова: індивідуальна казкотерапія, групова казкотерапія, метафора, недирективна терапія, образ, символ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі розвитку казкотерапія об'єднує у собі низку наук: психологію, педагогіку, культурологію. Основна мета казкотерапії полягає у гармонізації особистості шляхом розвитку здатності до самовираження й самопізнання, розкритті її творчого потенціалу.

У наукових пошуках Х. Дикмана, З. Фрейда, Е. Фромма, М.-Л. фон Франц, К. Юнга та ін. розроблялася методологія сучасної казкотерапії. Зокрема, на думку К. Юнга, легенди, міфи, казки значною мірою полегшують процес індивідуалізації саморозвитку особистості на основі встановлення зрілого балансу між несвідомим і свідомим «Я».

Дослідження з казкотерапії широко представлені в роботах сучасних зарубіжних науковців І. Вачкова, А. Гнезділова, Т. Зінкевич-Євстигнєвої, Л. Короткової, Г. Малейчука, А. Наговіцина, Н. Оліфірович, В. Пономарьової. Авторами здійснено спробу дати визначення казкотерапії, розроблено методичні та вікові підходи до її застосування.

Українські науковці Ю. Алімова, О. Бреусенко-Кузнєцов, М. Заброцький, О. Мартиненко, Г. Мікляєва, В. Солодухов, Л. Терлецька, Р. Ткач ґрунтовно вивчають теоретичні та практичні аспекти роботи з казкою, форми й особливості її впровадження в індивідуальну та групову роботу.

Слід зазначити, що практична психологія використовує казкотерапію й як самостійну форму терапії, й як засіб відпрацювання інших видів діяльності практичного психолога. Зокрема, методи і прийоми казкотерапії широко застосовуються в діагностичній, розвивальній, корекційній роботі, психологічному консультуванні.

Мета статті – обґрунтувати можливості казкотерапії в психологічній практиці на основі узагальнення зарубіжних і вітчизняних досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Звернення в роботі психолога до казкотерапії базується на визнанні того, що образи для несвідомого є природною мовою, існує інформація, яка може бути сприйнята і засвоєна свідомістю лише за допомогою образів.

Вочевидь, у процесі формування і створення казкових образів відбувається відтворення життєвих подій, людина іноді навіть не усвідомлює психологічний зміст, яким насичені образи. На думку науковців, техніки роботи з казкою дають можливість відносно безболісно приєднатися до глибинного психологічного матеріалу, стимулюючи опрацювання несвідомих переживань, забезпечуючи захищеність і знижуючи супротив змінам [1; 4–6].

Слід зазначити, що в психолого-педагогічній практиці існують різні погляди стосовно впливу казки на особистість. Зокрема, А. Запорожець підкреслював значення казки в моральному розвитку дитини, наголошуючи, що казка сприяє активному співпереживанню казковим персонажам. Науковець розглядав особливий вид емоційного пізнання як відображення дійсності у вигляді емоційних образів. Дитина, слухаючи казку, співчуває герою, що сприяє формуванню емоційного образу подій і відносин.

Як слушно зауважує дослідник, спочатку співчуття є зовнішньою діяльністю, потім здійснюється перехід до внутрішнього плану – емоційної уяви. Отже, відбуваються внутрішні зміни в особистісних характеристиках дитини, вона починає більш уважно, чутливо ставитися до оточуючих людей, стає здатною до моральних учинків. Ураховуючи сучасну кризу моралі, казка доречна як у роботі психолога, вчителя, так і у сімейному вихованні.

Видатний український педагог В. Сухомлинський надавав великого значення казці в пізнанні навколишнього світу, естетичному і патріотичному вихованні дитини: «Казка – це духовні скарби народної культури, пізнаючи які дитина серцем пізнає рідний народ» [12, с. 164]. Він зазначав: «Я не уявляю навчання у школі не тільки без слухання, а й без складання казок» [12, с. 165].

Досвід роботи В. Сухомлинського в Павлівській середній школі є яскравим прикладом ефективності використання казок у розвитку особистості учнів. Можливо, саме професійний спадок великого педагога сприяв побудові сучасної казкотерапії в Україні.

М. Заброцький, розглядаючи казку як важливий чинник розвитку людства, наполягає на необхідності застосування у шкільному процесі навчаючої казки та інтерпретації вже існуючих, апелюючи до казки як до носія зашифрованих знань, багатьох математичних, фізичних, філософських принципів, утілених у формі наочно-дієвого мислення [7].

Слід зазначити, що використання казок у психотерапевтичній практиці характерне для багатьох психологічних напрямів: аналітичної психології, трансакційного аналізу, екзистенціальної психології, позитивної терапії та ін.

У психології одними з перших на казки звернули увагу психоаналітики. З. Фрейд у своїх працях мало уваги приділяв безпосередньо казкам, але зазначав, що вони зберігають зашифрований зміст глибинних людських переживань.

К. Юнгу належить першість у питанні привнесення казок у психотерапевтичну практику. Науковець уважав, що казки являють собою колективне несвідоме, яке, перетворюючи досвід, накопичений протягом багатьох поколінь, може давати нове, більш конструктивне бачення складних для свідомості ситуацій.

Дослідник, розглядаючи процес психічного розвитку як виникнення і диференціацію свідомості з несвідомого, основним мотивом казки вважав процес індивідуації як досягнення цілісності особистості, наближення до свого сутнісного «Я» (Самості). Особливу увагу вчений приділяв архетипічній символіці, наявній у казках, метафоричності казкового змісту [6].

Наукові пошуки К. Юнга продовжили його послідовники. Зокрема, М.-Л. фон Франц запропонувала аналітичний метод інтерпретації казок, який дає можливість розглянути кожен казковий образ як символічний прояв того чи іншого архетипу. Наприклад, жіночі й чоловічі персонажі та їх взаємодія сприймаються як прояв Аніми і Анімуса, Герой і найчастіше його сім'я – як прояв Самості.

Своєрідним є підхід до інтерпретації казки в екзистенціальній психології. Е. Фромм відмовляється від терміна «інтерпретація» на користь терміна «розуміння» стосовно міфів і казок. Науковець уважав, що мова символів, якою вони написані, єдина й універсальна, тому йдеться про розуміння, а не про розгадування якогось коду [13].

Зв'язок між казкою і людською долею досліджував інший представник психоаналітичної школи – Е. Берн, який не інтерпретує символи, перекладаючи їх на психологічну мову. На його думку, казки відіграють роль своєрідного передавача сценарного знання з покоління в покоління.

Сучасні українські науковці О. Мазяр та О. Юрчак, спираючись на дослідження Е. Берна, вивчали життєві сценарії в українських народних казках. Дослідники дійшли висновку, що існують казки з позитивним життєвим сценарієм і негативним, які демонструють уразливість фіксованої егоцентричної дитячої позиції.

Засновник позитивної психотерапії Н. Пезешкян наголошував, що історії, казки можуть впливати на зміну життєвих установок. Дослідник підкреслював їх виховне і терапевтичне значення в роботі з життєвими сферами, які провокують конфлікт: ставлення до тіла, фізичне здоров'я, відносини з іншими людьми, досягнення у діяльності, фантазії [11].

В. Пропп, вивчаючи типологію, структуру і композицію казок, виокремив тридцять одну незмінну функцію казки, створив мета-схему чарівної казки. Спираючись на дослідження В. Проппа, білоруські науковці А. Наговіцин і В. Пономарьова сформулювали п'ять основних завдань, які наявні в казці, і пропонують різні моделі поведінки головному герою: 1) спонукання до дії; 2) вибір; 3) накопичення ресурсів; 4) самовдосконалення; 5) перевтілення.

Українська дослідниця М. Чумарна [14] розглядає українську казку як код до розшифрування сакральних знань, який зберігається і передається від покоління до покоління.

Д. Соколов, аналізуючи казки, проводить цікаву аналогію: на метафоричному рівні за походженням та механізмом дії він порівнює казки з генним апаратом людства. Подібно до того, як гени існують у вигляді альтернативних варіантів (алелей) і стають матрицями та джерелами інформації для побудови тіла, казки можуть слугувати матрицями для утворення основних форм поведінки та життєвих сценаріїв.

Таким чином, казка – це складний психологічний феномен, який має вікову історію існування. До вивчення казок зверталися провідні психологічні школи. Дослідниками

визначено типологію, структуру і композицію казки, доведено її вплив на свідоме й несвідоме особистості.

Як результат, казку було покладено в основу окремого напрямку практичної психології – казкотерапії. Термін «казкотерапія» був запропонований Т. Зінкевич-Євстигнеєвою [8].

Спираючись на дослідження О. Бреусенко-Кузнецова [3], І. Вачкова [4], Т. Зінкевич-Євстигнеєвої [8], доцільно розглядати казкотерапію як напрям практичної психології, який, використовуючи метафоричні ресурси казки, надає особистості можливість розвинути самосвідомість і будувати особливі рівні взаємодії, що створює умови для становлення їх суб'єктності.

У сучасній закордонній психолого-педагогічній практиці поняття «казкотерапія» не зустрічається, проте активно використовується складання, читання казок у роботі з клієнтами для розвитку здібностей, під час обговорення нових життєвих стратегій і моделей поведінки. Зарубіжні дослідники розглядають близьке до казкотерапії поняття «бібліотерапія», яке пов'язане з читанням для досягнення терапевтичного ефекту. Яскравим прикладом є роботи польських науковців М. Молицької [10], Б. Вознічки-Парузель [5], які присвячено розробленню терапевтичних, релаксаційних казок.

Слід зазначити, що значного поширення у роботі психологів набуває сторітеллінг як варіант повчальної казки, яку закордонні науковці використовують для неформального навчання працівників.

Дослідники розглядають казкотерапію в чотирьох контекстах: 1) як окремий психолого-педагогічний метод; 2) як метод психотерапевтичного впливу за допомогою казкових історій; 3) як напрям практичної психології; 4) казкотерапія є словесним варіантом більш широкого поняття «арт-терапія»: «вербальна техніка в просторі арт-терапії» [3].

У процесі використання казкотерапії слід урахувувати психологічні механізми впливу казок. По-перше, чарівні казки є символічним відображенням давніх ритуалів, найважливішим з яких є ініціація. Долаючи різноманітні труднощі, герой отримує можливість змінитися, перейти на інший якісний рівень існування. По-друге, казки описують глибинний досвід проживання вікових криз. Впливаючи на несвідомому рівні, казки вмикають адекватні механізми захисту, адаптаційні механізми, які допомагають подолати кризу. По-третє, відтворюючи кризові життєві ситуації, казка вчить конструктивно переживати страх і поводитися з ним, спрямовуючи в конкретні казкові образи. По-четверте, образи казки, спрямовуючи проєкцію на реальну життєву ситуацію слухача, відтворюють у метафоричній формі моральні норми і принципи взаємовідносин між людьми, вмикають глибинні механізми несвідомого за рахунок архетипічних елементів. І обов'язково слід підкреслити унікальну естетичну привабливість казки [1–4; 7].

На думку науковців [1; 7; 14], головним засобом психологічного впливу в казкотерапії є метафора. Послугуючись свідомими пластами психіки, метафора виступає інструментом вираження символічного несвідомого змісту, позбавленого малозначущої конкретики: вона дає змогу об'єктивувати внутрішні механізми конструктивної або деструктивної соціальної адаптації.

У сучасній вітчизняній психології метод активного соціально-психологічного навчання (АСПЕ), розроблений Т. Яценко, являє собою синтез різних теоретичних підходів, які використовують прийом метафоричності.

Метафоричність казки в контексті методу активного соціально-психологічного навчання дає можливість зрозуміти внутрішні суперечності та особистісні труднощі суб'єкта, які пов'язуються з феноменом «психологічних захистів», що маскують почуття меншовартості, провини, дія яких спричиняє перцептивне викривлення та втечу від реальності.

Дослідники виокремлюють казки народні й авторські, які, своєю чергою, поділяють на корекційні, медитативні, розвивальні, терапевтичні. Використання казкотерапії в роботі практичного психолога дає змогу повною мірою задіяти різні види казок. Такий підхід створює простір для розширення функцій казки в психологічній роботі, а саме діагностичної, прогностичної, реабілітаційної, розвивальної, терапевтичної [4; 8].

Слід зазначити, що функція казкотерапії, як і арт-терапії у цілому, полягає не в тому, щоб виявляти психічні недоліки, як наголошував науковець В. Беккер-Глош, а в тому, щоб актуалізувати внутрішній потенціал людини.

Вочевидь, усі функції казкотерапії допомагають людині розвиватися, реалізуючи свої можливості. Слід підкреслити, що відбувається розвиток соціальних взаємин, діалог між психологом і клієнтом. Важлива функція діалогу пов'язана з активним розвитком мовлення. П. Чамата наголошував на взаємозв'язку розвитку самосвідомості дитини та її мовної діяльності. У слові концентруються і виражаються людські почуття, переживання, емоції: «Всесвіт, що спить, – це виклик, дитина має прикликати його словом, перервати мовчання, щоб він прокинувся, втілюється в людині» [9, с. 11–12]. На жаль, у суспільстві спостерігається тенденція до збіднення словникового запасу, деградація культури мовлення, що негативно впливає на становлення особистості.

Сучасні казкотерапевти застосовують традиційні методи і прийоми роботи з казкою: читання, розповідь, переказ, бесіду. О. Бреусенко-Кузнєцов, розглядаючи вербальність творчих процесів казкотерапії, наголошує на застосовуванні малювання, ліплення, драматизації в роботі з казкою. Це дасть змогу «вивести» образи у фізичний простір, опрацювати емоційний аспект проблеми [3].

Водночас набувають поширення нетрадиційні технології роботи з казкою: складання авторської казки, переплутування сюжетів і героїв, змінювання характеру героя, місця, часу подій, кінцівки казки тощо [1; 4; 8; 10]. За допомогою казки, яку склав сам психолог, створюється можливість емоційного відреагування на проблему дитиною. Крім того, така казка уможлиблює моделювання ситуацій, коли значущий для дитини стимул з її оточення, що спричинив неадаптивну захисну реакцію, перетворюється з небезпечного для неї на безпечний. Таку саму терапевтичну функцію виконує і казка, складена психологом разом із дитиною [5; 10]. Рекомендації зі складання терапевтичних і релаксаційних казок для дітей знаходимо у роботах Д. Брет, Р. Ткач. Психологи наголошують, що казкотерапія ефективно працює з енурезом, енкопрезом, нічними страхами, гіперактивністю, логоневрозами, поведінковими проблемами.

У роботі казкотерапевта особливу роль відіграють клієнтські казки. Для кращого розуміння своєї екзистенціальної ситуації (розуміння того, наскільки справді твоїм є життя, яким ти живеш) людині слід звертатися до особистої чарівної казки [8].

Найбільш дієвим засобом звернення до своєї казки є її написання. Казка – текст, який моделює ситуацію подолання життєвих труднощів, впливає на людину як на творця символічної реальності. Т. Зінкевич-Євстигнєєва [8] радить проводити сесію з написання клієнтської казки в три етапи:

- уповільнення як творча дія, пов'язана із заспокоєнням і налаштуванням на подальший процес написання казки;
- написання казки: клієнту пропонується написати казку;
- прочитання казки, завершення: після того як клієнт прочитає казку, важливо провести обговорення почуттів клієнта.

Відповідно до принципів положень казкотерапії, виділяють такі блоки роботи з дітьми:

– блок психологічної діагностики – реалізує функцію збору матеріалу про ускладнення або потреби розвитку й самовираження. Він включає виконання проєктивних тестів у формі казок (наприклад, тест «Казка» Л. Дюсс), бесіду з батьками, членами сім'ї;

– блок психолого-педагогічної корекції – спрямований на збагачення спектру позитивних прийомів взаємодії, представлених у казковій формі (створення казкового контексту й подорож по Казковій країні, розв'язання казкових завдань);

– блок соціально-психологічної адаптації – служить для закріплення нових форм позитивної поведінки й взаємодії, адаптації до умов життя у соціумі. До складу блоку входять такі прийоми: зустрічі з казковими істотами, складення казок, різні форми розповідання казок, побудова картин із піску (пісочна терапія) та ін.;

– блок творчого самовираження – реалізує завдання розвитку творчих проявів у повсякденному житті, посилення спонтанності й сепарації від умов тренінгового процесу. Блок включає такі прийоми: самостійне складання картин з піску, постановка спектаклів, малювання казок об'ємними фарбами, вигадування власної казки та ін.;

– блок роботи з батьками, членами родини й соціальним оточенням – виконує завдання позитивної асиміляції дитини у звичне соціальне середовище (навчання батьків доступним формам роботи з казкою, використання казок як коректного способу вирішення внутрішньосімейних проблем).

Методи казкотерапії ефективні також у психологічному консультуванні. Зокрема, це пов'язано з тим, що створення творчого продукту відкриває підсвідомість і допомагає людям висловлювати приховані конфлікти, привносячи у свідомість думки і почуття, які були до цього заховані (Liebmann). Водночас казка виконує роль метафори для конфліктів, емоцій, ситуацій, що описуються клієнтами; допомагає людям в уявленні себе або своїх труднощів у конкретній об'єктивній манері.

Науковці, спираючись на положення, що певна інформація може бути засвоєна свідомістю лише завдяки її передачі за посередництвом образів, визначають аргументи на користь ефективності використання образів у консультуванні. А саме: образи дають змогу виражати почуття; вони також викликають різноманітні емоційні реакції і слугують психологічним змінам; символічні образи стосуються як свідомого, так і несвідомого рівнів психічної діяльності; допомагають у розкритті проблемного психологічного матеріалу та подоланні захистів; техніки спонтанної та спрямованої уяви забезпечують психологічні зміни навіть за відсутності інтерпретацій [2].

Розглянемо прийоми роботи з казкою у груповому терапевтичному процесі:

1. *Пригадування відомої казки* (улюбленої, тієї, яка найбільше вразила, або першої, яка спала на думку) як привід для психологічної роботи. Згадування про казку терапевтом являє собою порівняно легку терапевтичну інтервенцію. Задумавши казку, що спливла в пам'яті, клієнти самі вирішують, що малювати.

Як «посилений» варіант цієї форми залучення казки до арт-терапевтичної роботи можлива також візуалізація клієнтом вибраного ним моменту (етапу розвитку) казки. При цьому діагностичними є й вибір казки (вказує на загальний характер глибинної проблематики особистісного зростання клієнта), і вибір героя для ідентифікації, і вибраний момент казки (звичайно, що відповідає сучасній ситуації особистісного розвитку).

2. *Звертання до певного казкового образу*. Робота із символічним образом (символістика – властивість виражати архетипи колективного несвідомого – гарантується його приналежністю до жанру казки) орієнтує учасника групи на деяке коло глибинних проблем. Казка при цьому є символічним простором, що орієнтує клієнта. Така робота виправдана в аналітичних закритих групах. В арт-терапевтичній програмі О. Вознесенської, присвяченій чоловічому і жіночому в структурі особистості, спосіб звертання до казки саме такий.

3. *Індивідуальне створення казки.* У груповій формі арт-терапії воно може бути домашнім завданням. Казка – текст, який моделює ситуацію подолання життєвих труднощів, впливає на людину як на творця символічної реальності.

4. *Спільне створення казки,* як і створення спільного малюнка, є процесом, що об'єднує групу.

Специфіка казки задає ситуацію об'єднання на глибинних засадах навколо процесу пошуку вирішення єдиної проблеми (екзистенціальне значущої, отже, такої, що стосується кожного учасника групи) [3].

Висновки. Вочевидь, казкотерапія як метод недирективної психотерапії дає змогу взаємодіяти людині із внутрішнім «Я» за допомогою особливої казкової обстановки, яка сприяє конструктивному вирішенню проблем, створює умови для навчання та самовдосконалення, має широкі можливості ефективного застосування як в індивідуальній, так і у груповій роботі, як із дітьми, так і з дорослими. Робота з казкою здатна підтримувати автентичність та відновлення гармонії особистості, сприяє розширенню внутрішнього потенціалу, самовираженню, поглибленню суб'єктивного досвіду людини, самопізнанню, внутрішній інтеграції.

Список використаної літератури

1. Алимова Ю.А. Сказочные метафоры в работе детского психолога. Санкт-Петербург : Речь ; Москва : Сфера, 2012. 176 с.
2. Баер У. Терапевтическая работа со сказками и историями. *Практична психологія і соціальна робота.* 2014. № 11(188). С. 70–71.
3. Бреусенко-Кузнецов А.А. О совместном сочинении сказки как вербальной технике в пространстве арт-терапии. Киев : КИТ, 2005. 135 с.
4. Вачков И.В. Введение в сказкотерапию, или Избушка, избушка, повернись ко мне передом. Москва : Генезис, 2011. 288 с.
5. Вознічка-Парузель Б. Мистецтво створення релаксаційних казок. *Острів безпеки у світі небезпеки: на допомогу бібліотерапевту.* Львів, 2012. С. 89–91.
6. Дикманн Х. Юнгианский анализ волшебных сказок. Сказание и иносказание. Приложение: методы аналитической психологии. Санкт-Петербург : Академический проект, 2000. 256 с.
7. Заброцький М.М., Брандес В.М., Вознюк О.В. Казка як важливий чинник розвитку людства. *Вісник Житомирського державного університету.* 2001. № 8. С. 96–100.
8. Зинкевич-Евстегнеева Т.Д. Формы и методы работы со сказками. Санкт-Петербург : Речь, 2008. 240 с.
9. Зінченко В.П. Слово та особистісне буття. *Психологія і особистість.* 2013. № 2. С. 6–12.
10. Моліцька М. Терапевтичні казки. Львів : Свічадо, 2009. 200 с.
11. Пезешкян Н. Торговец и попугай. Восточные истории. Москва : Прогресс, 1992, 240 с.
12. Сухомлинский В.А. О воспитании. Москва : Политиздат, 1985, 270 с.
13. Фромм Э. Душа человека. Москва : Республика, 1992. 430 с.
14. Чумарна М.І. Мандрівка в українську казку. Львів : Априорі, 2007. 112 с.

FAIRYTALE THERAPY AS A WAY OF PSYCHOLOGICAL WORK WITH DIFFERENT AGE CATEGORIES

Olena Vasylevska

*Anton Makarenko Sumy State Pedagogical University,
87, Romenskaya Str. Sumy, Ukraine, 40002
e-mail: v1167elena@ukr.net*

Larysa Dvornichenko

*Anton Makarenko Sumy State Pedagogical University
87, Romenskaya Str. Sumy, Ukraine, 40002
e-mail: ramareva@yahoo.com*

The article are considered the features of fairytale therapy as a method of self-knowledge and self-development. Also, considered views on fairytale therapy in different psychology schools: analytical psychology, transactional analysis, existential psychology, positive therapy. Namely, analytical psychology believes that fairy tales represent the collective unconscious, the main motive of the fairy tale is the process of individuation as the achievement of personality integrity. According to representatives of transactional analysis, fairy tales play the role of a kind of transmitter of scriptural knowledge from generation to generation. Existential psychology abandons the term “interpretation” in favor of the term “understanding” of fairy tales. Positive therapy emphasizes that fairy tales influence the change of life settings. Considered the modern overseas approach, in particular the use of setting in the work with personnel. Analyzed works of Ukrainian scientists who develop introduction of fairytale therapy into work with different age categories. Revealed psychological mechanisms of fairy-tale influence: fairy tales are a symbolic reflection of initiation, describe deep experience of living of age crises, a fairy tale teaches a child to constructively experience fear and deal with it, directing into concrete fairy-tale images which reproduce moral norms and principles of relationships between people in a metaphorical form, turn on the deep mechanisms of the unconscious due to archetypal elements, the unique aesthetic appeal of the fairy tale. The peculiarities of the fairy-tale metaphor as a tool for expressing symbolic unconscious content, devoid of insignificant specifics, have been clarified. The methods and techniques of fairytale therapy that are used in diagnostic, developmental, correctional work, psychological counseling are considered. Diagnostic, developmental potential of fairytale therapy’s techniques was analyzed.

Key words: individual fairytale therapy, group fairytale therapy, metaphor, non-directional therapy, image, symbol.

УДК 159.955.1

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-5>

ЕКОЛОГІЧНА СВІДОМІСТЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ФОРМУВАННЯ

Олена Волошок

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
буль. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000
e-mail: v.olena@meta.ua*

У статті розкрито особливості екологічної свідомості та шляхи її формування у період пізньої юності та ранньої дорослості. Висвітлено поняття та структуру екологічної свідомості, наведено вікові особливості когнітивної сфери та спрямованості особистості юнаків та дівчат. На початку статті особливу увагу приділено висвітленню актуальності вивчення екологічної свідомості сучасної молоді. Розкрито різні типи екологічної свідомості та представлено їх порівняльний аналіз. Наведено статистичні дані щодо забруднення навколишнього середовища, спричиненого діяльністю людини. Підкреслено значення концепції сталого розвитку для стратегії оптимальної взаємодії людини та природи.

Значну частину роботи присвячено розкриттю результатів психологічного дослідження екологічних настанов як складової частини екологічної свідомості студентської молоді. Висвітлено когнітивний, емоційний та поведінковий аспекти екологічних настанов досліджуваних. Результати дослідження засвідчили, що більша частина опитаних обізнана у сучасних екологічних проблемах, усвідомлює вплив забруднення природного середовища на здоров'я людини. Проте менше половини досліджуваних знають конкретні терміни розкладання побутових відходів та реальну кількість сміття, яке потрапляє на офіційні сміттєзвалища в Україні. Оцінка власної готовності студента до змін в екологічній поведінці є середньою. Досліджувані розуміють свою участь у вирішенні проблем довкілля, але лише частково. Проте більша частина студентів висловлює бажання підвищити свій рівень обізнаності з питань екології та поведінки споживача товарів, послуг.

У заключній частині статті висвітлено методи просвітницької та виховної роботи педагогів зі студентами з метою формування екологічної спрямованості особистості. Наведено завдання екологічної освіти, запропоновані С.Д. Дерябо та В.А. Ясвіним. Наголошено на важливості формування екоцентричного типу екологічної свідомості у студентської молоді. Підкреслено важливість запровадження курсу «Основи екологічної психології» як дисципліни вільного вибору для студентів ВНЗ України.

Ключові слова: стан довкілля, забруднення навколишнього середовища, екологічна свідомість, еконастанови, студентська молодь.

Екологічна ситуація в Україні та світі сьогодні є досить небезпечною. Забруднення водоймищ та ґрунту, вирубування лісів, несанкціоновані сміттєзвалища, активне використання викопного палива і, як наслідок, значні викиди CO₂ та інших шкідливих газів, що призводять до забруднення атмосфери – це неповний перелік людської активності у навколишньому середовищі. Протягом минулого 2019 року більшість учених стверджувала про таке явище, як значні кліматичні зміни, які пов'язані з глобальним потеплінням і торкаються кожного мешканця нашої планети. У вересні 2019 року в Нью-Йорку відбувся Саміт ООН із питань клімату. Мета саміту – реалізувати Паризькі угоди та надати імпульс політиці сталого розвитку. Паризька угода – угода в рамках Рамкової конвенції ООН про зміну

клімату щодо регулювання заходів зі зменшення викидів діоксиду вуглецю з 2020 р. [1] Сталий розвиток – загальна концепція стосовно необхідності встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб людства і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їхню потребу в безпечному і здоровому довкіллі [2].

У зв'язку із цим усе більшої актуальності набувають дослідження в галузі екологічної психології. Головними завданнями екологічної психології є розроблення дієвих синергетичних моделей співіснування людини і природи, принципів та методів діагностики екологічної свідомості різних верств населення, формування системи умінь і навичок (технологій та стратегій) взаємодії людини з природою [3, с. 319–320]. Екологічна свідомість – це вищий рівень психічного відображення природнього, штучного, соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексія місця та ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляція цього відображення. Екологічна свідомість має трикомпонентну структуру:

- Психічне відображення природнього, соціального, штучного та внутрішнього середовища (як людина сприймає навколишнє середовище) – когнітивний компонент.
- Ставлення до цього середовища (як вона ставиться до цього середовища) – емотивний компонент.
- Саморефлексія та саморегуляція в навколишньому середовищі (стратегії та технології взаємодії (як поводить у довкіллі)) – конативний (поведінковий) компонент [4].

Метою нашого дослідження є виявлення змісту екологічних настанов студентської молоді як компоненту свідомості та окреслення шляхів формування екологічної свідомості. У дослідженні прийняло участь 84 особи, з яких 75 – жінки і 9 осіб – чоловіки. З них більшу частину становлять студенти психологічного відділення філософського факультету ЛНУ ім. І. Франка (64 особи), а також Національного університету «Львівська Політехніка» (10 осіб), ДВНЗ «Університет банківської справи» (6 осіб) та Львівського державного університету безпеки життєдіяльності (4 особи) різних спеціальностей. Вік досліджуваних – від 18 до 36 років, що відповідає періоду пізньої юності (18–20 років) та переважно відноситься до ранньої дорослості (20–40 років). Дослідження проводилося у листопаді-грудні 2019 року.

Зміст юнацьких цінностей, на думку Г. Крайг, більшою мірою залежить від культурного контексту та історичного періоду, в якому живе сучасне покоління. В історії було немало моментів, коли юнаки та дівчата брали на себе роль «сумління суспільства». Ми можемо це виявити у рухах за громадянські права і противійськових виступах, у боротьбі за рівність статі та кампаніях за захист оточуючого середовища. Майже не викликає сумніву, що сприйнятливості молоді до нових ідей та цінностей є рушійною силою зміни цінностей структури суспільства [5, с. 621]. Щодо когнітивної сфери, то у дослідженні Перрі було виявлено, що студенти демонструють закономірну послідовність змін у своєму мисленні, які було названо стадіями. Спочатку досліджувані просувалися від дуалізму (істина – брехня) до терпимості щодо різноманіття суперечливих точок зору (концептуальний релятивізм) і потім – до самостійно вибраної позиції та відповідальності. Дана послідовність змін являє собою типовий зразок інтелектуального розвитку, властивого ранній дорослості [5].

Отже, у даний віковий період відшліфовується система поглядів та переконань особистості, спостерігається рух від максималізму у світосприйманні в юнацькому віці до вироблення власної автономної системи соціальних настанов та цінностей у період ранньої дорослості.

Методом дослідження виступило письмове опитування, зокрема авторська анкета, складена за допомогою віртуального інструменту Google Forms. Анкета містить 25 запитань,

які орієнтовані на виявлення рівня обізнаності студентів з екологічними проблемами у сучасному світі (когнітивний аспект), їх ставлення й оцінки екологічної ситуації в Україні та світі (емоційний аспект), рівня готовності до впровадження у практику звичок, які сприятимуть збереженню природних ресурсів та захисту довкілля (поведінковий компонент).

Щодо рівня обізнаності (когнітивного аспекту еконастанов), то відповіді досліджуваних засвідчили, що від 35% до 88% (залежно від запитання) переважно знають про екологічні проблеми у сучасному світі (наприклад, що саме спричиняє забруднення повітря, ґрунту й які наслідки можна очікувати в результаті цього забруднення для здоров'я індивіда). 88% опитаних чули про значні кліматичні зміни у світі та пов'язують їх із глобальним потеплінням та таненням льодовиків.

Клімат Землі постійно змінювався впродовж усієї її історії, у тому числі суттєво змінювалася і середня глобальна температура. Однак сьогодні потепління відбувається значно швидшими темпами, ніж будь-коли раніше. Саме людський внесок у зростання температур упродовж останнього століття став визначальним. Основними причинами порушення кліматичного балансу є використання викопного палива та неефективне споживання енергії. Парникові гази CO_2 (вуглекислий газ), CH_4 (метан) та N_2O (закис азоту), що утворюються внаслідок діяльності людини, здатні викликати посилення парникового ефекту. Нині рівень парникових газів в атмосфері найвищий за останні 800 тис років [6].

Існує така думка, що з глобальним потеплінням у світі стане лише тепліше. Але насправді на нас чекають зміни клімату, які тягнуть за собою такі екстремальні природні явища, як посухи, повені, сильні урагани, затоплення прибережних районів і поселень, аномальні температури [7]. Тобто студенти мають переважно поверхневі знання про сутність глобальних кліматичних змін у світі.

Майже 76% досліджуваних, що становить більшість опитаних студентів, дають правильне визначення поняття «вуглецевий слід людини» – це сукупність викидів усіх парникових газів, які утворилися прямо чи опосередковано внаслідок діяльності окремої людини. Хоча невідомо, чи студенти розуміють, які саме конкретні дії, зокрема опосередковані, можуть призвести до появи вуглецевого сліду людини.

Приємно відзначити, що 88% опитаних поінформовані про те, яких твердих побутових відходів є більше у Чорному морі. Це – пластик. Проте вже значно менше, а саме 45,8% досліджуваних, вважають, що термін розкладання пластикових пляшок становить 300 років, хоча насправді 450 років. 55,4% досліджуваних знають, які тверді відходи найбільш небезпечні для навколишнього середовища. Одними з найбільш небезпечних відходів є батарейки та енергоощадні лампи, що містять ртуть. Одна батарейка, як уважається, забруднює 20 метрів площі або 400 літрів води [8].

Водночас більшість досліджуваних (45,8%) вважає, що на сміттєзвалища в Україні потрапляє 70% усіх відходів, хоча насправді цифра становить 95%. В Україні, за даними Мінрегіонбуду, щорічно викидають близько 10 млн т сміття, з яких лише 600 тис йде на вторинну переробку чи спалюється. Решта захоронюється на звалищах, яких, за офіційними даними, в Україні понад 6 тис і які займають 9 тис га [9].

Щодо емоційного аспекту еконастанов, то опитувані більш негативно оцінюють екологічну ситуацію загалом в Україні (48,8%) – нижче середнього рівня (2 бали з 5), а не у місті проживання (38,1%) – середній рівень (3 бали з 5).

Найбільш цікавим виявився поведінковий, або операціональний, рівень еконастанов сучасної студентської молоді. Сортують побутові відходи лише 32,5% досліджуваних, 47% – інколи, а 20,5% узагалі не сортують. Це говорить про нижче середнього рівень готовності втілювати на практиці ідеї щодо зменшення кількості сміття та турботу про довколишнє середовище. Можливо, це пов'язано з тим, що 44,6% досліджуваних хотіли б

здати окремі види побутових відходів у пункти прийому вторинної сировини, але не знають, куди саме. І лише 33,7% здають на переробку, а 21,7% не здають узагалі.

Найкраща картина виявилася у відповідях студентів щодо повторного використання деяких предметів побуту (поліетиленових пакетів, пляшок). Зокрема, 79,5% досліджуваних ствердно відповіли на це запитання. Також значна частина опитаних (61,4%) користується крамницями Second hand або Інтернет-ресурсами вживаних речей. Тішить також, що більшість досліджуваних (62,7%) непотрібні речі віддає своїм родичам, знайомим чи друзям (1), перешиває/ремонтує (2) або відносить у спеціальний контейнер (3). Проте майже третина досліджуваних (36,1%) все ж таки викидає речі, якими не користується, на смітник.

Приємним виявився факт, що 84,3% опитаних студентів мають намір відмовитися від одноразових речей та перейти на багаторазові аналоги. І тільки 3,6% досліджуваних не хочуть цього робити, а 12% не задумувалися про це. Також позитивним аспектом у відповідях досліджуваних виявилось те, що 85,5% студентів висловлюють бажання підвищити свій рівень обізнаності з питань екології та поведінки споживача товарів, послуг. Щодо оцінки власного ступеня впливу на зміни у стан довкілля, то більшість опитуваних дає середню оцінку – 32,1% (оцінка 3 з 5 максимальних), що свідчить про те, що студенти усвідомлюють той факт, що від їхньої поведінки залежить екологічна ситуація у місці проживання, проте вважають, що інші чинники теж впливають на неї. Щоправда, тішить той факт, що 29,8% інших досліджуваних, відповідаючи на дане запитання, поставили оцінку 4, що говорить про розуміння більшої значущості власних дій на стан навколишнього середовища. І тільки 14,3% досліджуваних відповіли, що від них особисто практично нічого не залежить у змінах в стані довкілля у місці їх проживання.

Щодо наявних екозвичок у студентів, то, за їхніми словами, деякі з них економлять електрику, воду чи газ, сортують сміття, повторно використовують сировину, користуються багаторазовими речами (торбинки з текстилю замість поліетилену, власні пляшки для води), здають макулатуру, намагаються вести здоровий спосіб життя: не курять, їздять електротранспортом. Частина досліджуваних писала просто, що вони намагаються не смітити будь-де, а викидати непотрібне у призначених для цього місцях, а деякі відкрито визнавали те, що на разі у них немає екологічних звичок, але вони шкодують про це. Для поліпшення екологічної ситуації у місці проживання більшість студентів у першу чергу готова сортувати сміття, відмовитися від поліетилену, перейти на багаторазові аналоги, а дехто з досліджуваних готові прибирати територію, стати волонтерами чи учасниками екопроектів.

Сьогодні, усвідомлюючи загрозу глобальної екологічної катастрофи, вчені розробляють концепції збереження та розвитку довкілля, що ґрунтуються на принципах екоцентризму. Екоцентричний тип екологічної свідомості є справжньою альтернативою таким двом крайнім типам свідомості, як антропоцентричний та природоцентричний. Цей тип свідомості характеризується тим, що у відносинах людини й навколишнього середовища наголос робиться на гармонії, взаємозв'язку, взаємодії та розвитку. Екоцентрична свідомість характеризується такими особливостями:

1. Найвищою цінністю є гармонійний розвиток людини і природи. Людина – не власник природи, а один із членів природної спільноти.

2. Відмова від ієрархічної будови світу. Розум людини не дає їй привілеїв, а, навпаки, накладає на неї додаткові обов'язки щодо довкілля. Соціум не протистоїть світовій природі, він є елементом єдиної системи.

3. Мета взаємодії з природою – максимальне задоволення як потреб людини, так і всієї природної спільноти. Людині нема звідки брати засобів для існування крім як із навколишнього середовища. Але вона повинна не тільки брати, але й давати. Вплив на природу змінюється взаємодією з нею.

4. Розвиток природи і людства розуміється як процес коеволюції, взаємовигідності, єдності.

Ідеї екоцентризму були розвинуті й обґрунтовані В.І. Вернадським. Він уперше заговорив про ноосферу – єдину систему «людство – природа», що формується під впливом людського розуму та свідомих дій суспільства [4, с. 85–86].

Отже, підсумовуючи сказане, враховуючи значну готовність сучасної студентської молоді підвищити свій рівень обізнаності з питань екології та поведінки споживача товарів, послуг, важливим є проведення просвітницької роботи у ВНЗ України. Формами такої роботи може бути виховна бесіда, проведена кураторами студентських груп, проведення дискусій та дебатів на відповідну тематику, інформування та відвідування зі студентами екологічних заходів, які проводяться в університеті і поза його межами, зокрема громадськими організаціями міста, запрошення спеціалістів-екологів, фахівців у сфері поводження з побутовими відходами на зустрічі зі студентами.

На таких зустрічах важливо подавати конкретну інформацію про екологічні проблеми сьогодення як у світі, так і в конкретному місці навчання і проживання студентів, розкривати питання, які стосуються процесу виготовлення, споживання, утилізації та термінів розкладання продуктів та товарів, які людина купує. Важливу частину просвітницької роботи варто присвятити поведінковому аспекту, а саме видам діяльності, які може зробити кожен для збереження довкілля та зменшення шкідливого впливу на оточуюче середовище. Акцент у такій роботі має полягати у формуванні корисних екологічних звичок студентської молоді, таких як сортування побутових відходів, користування багаторазовими речами на противагу одноразовим, аналіз щоденної активності щодо величини вуглецевого сліду, знаходження «другого життя» для речей, які мали б викидатися у сміттєвий контейнер.

Оскільки студентська молодь є сприйнятливою до формування нових цінностей, то дуже важливо викладачам, які проводять заняття зі студентами, а також кураторам студентських груп подавати власний приклад екологічно свідомої поведінки. Згідно з теорією соціального навчання А. Бандури, людина може вчитися не тільки завдяки власному досвіду, а й завдяки спостереженню за поведінкою інших людей.

Варто згадати завдання екологічної освіти, сформульовані С.Д. Дерябо та В.А. Ясвіним: 1. Формування адекватних екологічних уявлень. Така система уявлень дає змогу студенту знати, що й як відбувається у світі природи, між людиною і природою, а також як слід учиняти з погляду екологічної доцільності.

2. Формування ставлення до природи. Сама по собі наявність екологічних знань не гарантує екологічно доцільної поведінки особи, для цього потрібне й відповідне ставлення до природи. Останнє визначає характер цілей взаємодії з природою, його мотиви, готовність вибирати ті або інші стратегії поведінки, іншими словами, стимулює вчиняти з погляду екологічної доцільності.

3. Формування системи вмій і навичок (технологій) взаємодії з природою. Для того щоб діяти екологічно доцільно, людині слід уміти це робити: і розуміння, і прагнення виявляться недостатньо, якщо вона не зможе реалізувати свої бажання у власній системі дій. Опанування відповідних технологій та вибір оптимальних стратегій ставлення до оточуючих світу природи і дають змогу поступати з погляду екологічної доцільності [10].

Важливим для формування екологічної свідомості у сучасної студентської молоді є запровадження спецкурсу «Основи екологічної психології» як дисципліни вільного вибору у ВНЗ України, зважаючи на актуальність її вивчення.

Список використаної літератури

1. Паризька угода. *Вікіпедія* : вебсайт. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Паризька_угода_2015.
2. Сталий розвиток. *Вікіпедія* : вебсайт. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Сталий_розвиток.

3. Шайгородський Ю.Ж. Екологічна психологія. *Екологічна енциклопедія*: у 3-х т./гол. ред. А.В. Толстоухов. Київ : Центр екологічної освіти та інформації, 2006. Т. 1. С. 319–320.
4. Львовичкіна А.М. Основи екологічної психології : навчальний посібник. Київ : МАУП, 2004. 136 с.
5. Крайг Г. Психология развития. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 992 с.
6. Зміна клімату. Загальний огляд. *Amnesty international* : вебсайт. URL : <https://www.amnesty.org.ua/zmina-klimatu/>.
7. Причини та докази. *Українська кліматична мережа* : вебсайт. URL : http://climategroup.org.ua/?page_id=66/.
8. Скільки розкладаються різні види сміття. *Велика епоха* : вебсайт. URL : <https://www.epochtimes.com.ua/novynu-nauky/skilky-rozkladayutsya-rizni-vydy-smitya-infografika--121917>.
9. Сортувати сміття, щоб не потонути в ньому. *Економічна правда* : вебсайт. URL : <https://www.epravda.com.ua/projects/cities/2018/12/19/643607/>.
10. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. 480 с.

ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS AND WAYS OF ITS FORMATION IN STUDENT YOUTH

Olena Voloshok

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000
e-mail: v.olena@meta.ua*

The article reveals the features of ecological consciousness and the ways of its formation in the period of late adolescence and early adulthood. The concept and structure of ecological consciousness are covered, age characteristics of cognitive sphere and orientation of personality of boys and girls are given. At the beginning of the article, an important role is devoted to highlighting the relevance of the research of ecological attitudes of modern youth. Different types of ecological consciousness are revealed and their comparative analysis is presented. The text provides statistics on environmental pollution caused by human activities. The importance of the concept of sustainable development for the strategy of optimal interaction between man and nature is emphasized.

Much of the work is devoted to the disclosure of the results of the psychological research of ecological attitudes as a component of the ecological consciousness of student youth. The cognitive, emotional and behavioral aspects of the environmental attitudes of the subjects are highlighted. The results of the research showed that the majority of the respondents are aware of contemporary environmental problems and are aware of the effects of environmental pollution on human health. However, less than half of those surveyed know the specific timing of the decomposition of household waste and the real amount of garbage that goes to official landfills in Ukraine. The assessment of the student's own readiness for changes in environmental behavior is average. The researchers understand their involvement in environmental issues, but only partially. However, the majority of students are willing to raise their awareness of environmental issues and consumer behavior of goods and services.

In the final part of the article the methods of educational and educational work of teachers with students with the purpose of formation of ecological orientation of personality are covered. The objectives of environmental education, proposed by S.D Deryabo and V.A. Yasvin. The importance of forming an ecocentric type of ecological consciousness in student youth is emphasized. The importance of introducing the course "Fundamentals of Environmental Psychology" as a discipline of free choice for students of Ukrainian universities is emphasized.

Key words: environment, environmental pollution, ecological consciousness, ecological attitudes, student youth.

УДК 159.9:316.62

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-6>

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДИХ ВІРЯН

Ксенія Гавриловська

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
вул. Велика Бердичівська, 40, м. Житомир, Україна, 10008
e-mail: levkonია23@gmail.com*

Діана Щербач

*Житомирський державний університет імені Івана Франка
вул. Велика Бердичівська, 40, м. Житомир, Україна, 10008
e-mail: diana.diana22080@gmail.com*

У статті розглянуто особливості взаємозв'язку між рівнем релігійності особистості та її схильністю підтримувати тоталітарні політичні режими. Нині в суспільстві активізується обговорення проблеми можливого встановлення політичної диктатури. Ідея щодо зв'язку між схильністю до підтримки тоталітаризму та рисами особистості виникла ще на початку минулого століття. Теоретичний аналіз дає змогу назвати такі риси особистості, що відносяться до психологічних чинників установаження тоталітарного режиму: самотність, безпорадність, відчуття власної нікчемності, прагнення до захисту, до влади через ідентифікацію з диктатором. Особистість прагне розв'язати внутрішні конфлікти й отримати почуття безпеки та гармонії з оточенням. Джерела тоталітаризму вкорінені у політичній свідомості особистості. Політична свідомість визначає політичну поведінку та політичну активність особистості. Політична активність відображає рівень залученості особистості у політичне життя країни. Сучасна молодь не прагне себе проявляти в активній політичній діяльності. Політична свідомість зазнає значних змін під впливом релігії. Релігія є активно залученою до політичного життя. Існує спорідненість глибинних засад тоталітарних та релігійних ідеологічних систем. Демократичним режимам суперечить релігійність як відданість догмі, позбавлена духовності та змісту. Справжня духовність та тоталітаризм є несумісними. Емпіричне дослідження особливостей взаємозв'язку політичної свідомості та релігійності особистості засвідчило існування тенденції до зростання схильності підтримувати тоталітарні політичні режими паралельно зі зростанням рівня релігійності. Важливим серед отриманих результатів є той факт, що сприймання образу А. Гітлера у психіці молодих вірян католицького та православного віросповідання не має чітко вираженого негативного емоційного забарвлення.

Ключові слова: політична свідомість, політична активність, релігійність, тоталітаризм, авторитарна особистість.

Нині в суспільстві активізується обговорення проблеми можливого встановлення політичної диктатури. Аналізуються, зокрема, причини виникнення цього феномену, механізми функціонування та впливу на масову поведінку, роль особистості та ситуації, можливі наслідки для масової психіки чи економіки країни тощо. Ми можемо бачити емоційно-забарвлену інформацію про діяльність відомих диктаторів, яка містить позитивне ставлення до них та періоду їх правління. Такі матеріали можуть мати за мету формування сприятливих умов для реваншу певних політичних сил. У деяких країнах після виборів до влади приходять представники ультра націоналістичних партій. Окрім того, тоталітаризм може проявлятися у запровадженні на рівні держави надмірно регламентованих

і контрольованих форм організації суспільного життя. В Україні ймовірність такого реваншу також є досить високою, тому актуальним є проведення прикладних досліджень особливостей масової політичної свідомості сучасних українців для встановлення рівня схильності вибирати тоталітарні політичні режими, а також виявлення тих психологічних особливостей особистості, які можуть сприяти чи перешкоджати такому вибору.

Політика є невід'ємною частиною нашого життя. Навіть якщо людина негативно ставиться до політики й політиків, вона все одно залучена до політичної сфери. Так, людина може приймати участь у виборах або ігнорувати їх, схвалювати дії представників державної влади чи критикувати, проявляти політичну активність чи свідомо уникати навіть перегляду політичних новин. Усе одно ми можемо говорити про те, що кожна людина має якісь знання про політику, має своє власне ставлення і час від часу проявляє активність у політичній сфері (політичні акції, вибори тощо). Усі ці аспекти відображено в політичній свідомості особистості.

Політичну свідомість ми розглядаємо як опосередковане відображення політичного життя суспільства. Рівень політичної свідомості визначає політичну поведінку та політичну активність особистості. Політична активність відображає форму залученості особистості у політичне життя країни. Особливу увагу науковців привертає проблема політичної свідомості та політичної активності молоді. Так, А. Лісневська пише про те, що рівень політичної активності може залежати від рівня соціального інтелекту [1]. Г. Циганенко визначає чинники схильності молоді до участі у громадсько-політичних рухах [2].

Для визначення типів політичної свідомості ми використали класифікацію, в основу якої покладено відношення політичних течій (групових ціннісних орієнтацій) до трьох головних сфер організації соціуму: продуктивна власність (економіка), влада (державний устрій), групове світосприйняття (культура) [3, с. 340–344].

Тоталітаризм – політична система, яка прагне встановити цілковитий (тоталітарний) контроль над суспільством і громадянами. Основоположником теорії тоталітаризму є німецька філософія Х. Арендт. Свій внесок у створення теорії авторитарної особистості зробили В. Райх, Е. Фромм, Т. Адорно, Б. Беттельгейм та ін. Серед психологічних чинників установаження тоталітарного режиму можна назвати самотність особистості, її безпорадність, відчуття власної нікчемності, прагнення до захисту, до влади через ідентифікацію з диктатором. Т. Адорно звернув увагу на релігійні аспекти тоталітаризму.

Релігія відіграє важливу роль у всіх суспільних процесах загалом. Суб'єктивним аспектом релігії є релігійність як складний, багаторівневий феномен, що визначається сукупністю релігійних властивостей свідомості, поведінки, відносин між ними. Загальною ознакою релігійності є релігійна віра. У процесі психосемантичних досліджень політичної свідомості В. Петренко зі співавторами звернули увагу на досить важливу роль релігійності особистості у визначенні її політичних орієнтацій [4].

Релігія не залишається осторонь від політичного життя країни. Значно змінюються політичні погляди віруючих. Люди намагаються здійснювати оцінку політичних процесів через призму віри. Є умови для розвитку нових нетрадиційних релігійних груп. Особливістю таких груп є харизматичний лідер, покликаний нести певну місію, він сіє зерно надії і щирих сподівань на краще майбутнє. У такі моменти рівень довіри людей значно зростає, і це дає простір для «контролю свідомості» [5]. З іншого боку, органи влади вміло можуть використовувати релігію задля власної користі. У тій чи іншій формі Церква може посилатися на певного політичного діяча, тим самим провокуючи суспільство підтримувати чи засуджувати вчинки певних осіб.

Вплив християнських церков на державну політику має тенденцію до зростання. На засіданнях парламенту народні депутати України іноді посилаються на позицію церков

під час голосування за певні законопроекти. Релігійні організації беруть участь у численних громадських радах. Уряд часто підтримує їхні пропозиції та ініціативи і представляє таку співпрацю як відповідь на запит суспільства. Окрім того, можемо спостерігати взаємодію праворадикальних та релігійних правих угруповань, які виступають проти гендерної політики, на захист «традиційних християнських цінностей» та «традиційної сім'ї».

Спорідненість ідеологічного складника тоталітарних політичних систем із релігійним світосприйняттям виявляється через наявність фундаментальних структур міфологічного типу, через спільність своєрідної месіанської ідеї справедливого царства і загального миру, ідей індивідуального та колективного спасіння з відповідними механізмами досягнення мети, в особливостях відправлення політичних культів, які мали типові ознаки культів релігійних, а також через схожість тоталітарних ідеологій з «сретичними» системами в межах традиційних релігійних вірувань. Існує спорідненість глибинних засад взаємодії тоталітарних та релігійних ідеологічних систем, тому в зазначеному ракурсі ретроспекція осмислення тоталітаризму та авторитаризму має не лише теоретико-методологічне значення, а й виступає одним із чинників створення передумов подолання негативних наслідків їхнього впливу в усіх сферах суспільного життя посттоталітарних країн [6].

О. Богданова аналізує світоглядні та організаційні риси, що визначають конфлікт або конгруєнцію певної релігії з демократією і називає п'ять світоглядних і три організаційні характеристики релігії, що пояснюють умови її конгруєнції та конфлікту з демократією. Так, релігія перебуватиме з демократією у конфлікті в тому разі, якщо її світоглядній системі властиві: фаталізм; наперед визначеність особистості й спасіння людини; приватний шлях до спасіння; догматизація; сприйняття релігійної організації як посередника між людиною і Богом; і якщо її організаційним формам притаманні такі риси: церква є структурою політичного ладу, покликаною легітимізувати політичних гравців; віруючі організовані у пасивні аудиторії, а не громади; духовенство ієрархічно організоване і започаткування релігійних осередків можливе тільки з дозволу вищого духовництва. Таким чином, узгоджується з демократією релігійність як згуртованість і духовність (домінування ідеалів над матеріальними інтересами), а конфліктує релігійність як відданість догмі та приналежність до ієрархічної структури [7].

П. Мельник уважає, що поняття «духовність» та «тоталітаризм» є несумісними. Це означає, що у християнина, носія духовності, не може бути смутку, відчаю, розпачу, проблем, у нього не може бути ворогів, неприємлів, чужих. Позбутися зверхності стосовно ближнього, подивитися на нього знизу, зректися себе – ось головні засоби подолання і відходу від традиції смерті та набуття традиції безсмертя [8].

Отже, існує спорідненість глибинних засад тоталітарних та релігійних ідеологічних систем. Демократичним режимам суперечить релігійність як відданість догмі, позбавлена духовності та змісту. Справжня духовність та тоталітаризм є несумісними.

Мета дослідження: виявити особливості політичної свідомості молодих осіб із різним рівнем релігійності.

Гіпотеза дослідження. Існує взаємозв'язок між рівнем релігійності та схильністю до підтримки тоталітарних політичних режимів. Чим вищий рівень релігійності, тим нижчою буде схильність до підтримки тоталітарних політичних режимів. Образ тоталітарного лідера А. Гітлера у свідомості віруючих має негативне емоційне забарвлення.

Вибірку становили 30 осіб юнацького віку (18–23 роки). Із них 15 осіб католицького віросповідання і 15 осіб – православного. Дослідження проводилося у смт Пулини, де проживає значна кількість етнічних поляків, що зберігають свої традиції. Також у містечку тривалий час співіснують поряд дві великі релігійні громади: католики та православні.

Усі досліджувані ідентифікують себе віруючими, дотримуються релігійних обрядів, регулярно відвідують недільні служби.

Дослідження проведено у чотири етапи.

На першому етапі було проведено політонічний тест Е. Мачуського для виявлення політичних симпатій. На другому етапі було проведено методика О. Сучкової для виявлення рівня релігійності особистості. На третьому етапі дослідження було проведено якісний аналіз і порівняння результатів двох методик. На четвертому етапі дослідження використано асоціативний експеримент для дослідження психосемантичних характеристик образу тоталітарного лідера А. Гітлера. Для обробки результатів асоціативного експерименту використано контент-аналіз.

Результати дослідження типів політичної свідомості. Найбільшу кількість відповідей (40%) отримав напрям «конституційна демократія» (інтернаціонально-авторитарний лібералізм). Люди, які схиляються до такого вибору, є поборниками особистісної свободи, прибічниками законності та міцної влади, не надають значення національним особливостям. Суто тоталітарні рухи «комунізм» і «фашизм» вибрали 20% досліджуваних вірян. Фактично це означає, що кожен п'ятий з опитаних нами молодих вірян має схильність підтримувати тоталітарні політичні режими.

Результати дослідження рівня релігійності. При обробці результатів дослідження виявилось, що 53% досліджуваних мають високий рівень релігійності, 47% – середній рівень.

За результатами якісного аналізу ми не можемо стверджувати існування чіткої залежності між типом політичної свідомості та рівнем релігійності. Готовність до підтримки недемократичних режимів ми зафіксували у 15 (50%) досліджуваних. Із них 10 осіб (67%) мають високий рівень релігійності, а п'ять осіб (33%) – середній рівень. Готовність підтримати суто тоталітарні політичні режими (комунізм, фашизм) ми виявили у шести опитаних (20%). Тобто ми можемо говорити лише про існування тенденції до зростання схильності підтримувати тоталітарні політичні режими разом зі зростанням рівня релігійності.

Контент-аналіз результатів асоціативного експерименту. У результаті проведеного дослідження було отримано 139 слів-асоціацій. Після аналізу за критерієм характеру емоційної забарвленості їх було поділено на дві основні групи: емоційно позитивні та емоційно негативні.

Слів-асоціацій, що несуть позитивний емоційний заряд, нараховано 29 (21% від загальної кількості). Дана категорія об'єднала такі асоціації, як «геній», «сила», «оратор», «велич», «повага», «авторитет». Зазначені асоціації мають найбільшу частоту вибору серед досліджуваних. Отже, позитивні аспекти сприймання А. Гітлера пов'язані з його лідерськими якостями. Цікавими є слова «Німеччина» та «народ», які свідчать про симбіоз у масовій політичній свідомості лідера та маси.

Слів-асоціацій, що несуть негативний емоційний заряд, нараховано 106 (79% від загальної кількості). Дана категорія об'єднала такі асоціації, як «смерть», «війна», «зло», «фашизм», «страх», «геноцид». У свідомості віруючих згадані слова описують, по суті, внесок Гітлера в історію людства. Можна припустити, що він сприймається як людина із сильними лідерськими якостями, але негативними результатами діяльності для всього людства.

Із категоріального аналізу ми виключили слово «націоналізм», що набрало чотири вибори. Назва цієї політичної течії є умовно нейтральною, а ми не ставили за мету аналізувати емоційно нейтральні слова-асоціації.

Співвідношення емоційно позитивних та емоційно негативних слів-асоціацій на слово-стимул «Адольф Гітлер» є таким: 79% – негативних, 21% – позитивних.

Важливим серед отриманих результатів є той факт, що сприймання А. Гітлера не має чітко вираженого негативного емоційного забарвлення, як ми того очікували. Серед виділених найбільш значимих асоціацій можна побачити ознаки захоплення цією персоною. Можна зробити припущення, що віруючі таким чином проявляють риси «авторитарної особистості» (за Т. Адорно), хоча й незначною мірою.

Отже, за результатами проведених досліджень ми не можемо стверджувати про існування чіткого взаємозв'язку між типом політичної свідомості та рівнем релігійності. Готовність до підтримки тоталітарних режимів ми зафіксували у 20% досліджуваних вірян. Майже той самий показник (21%) ми отримали після контент-аналізу результатів асоціативного експерименту, коли визначали вагу емоційно позитивних асоціацій на слово-стимул «Адольф Гітлер». Тобто ми можемо говорити про існування тенденції до зростання схильності підтримувати тоталітарні політичні режими паралельно зі зростанням рівня релігійності. Можливо, це пов'язано не просто з рівнем релігійності, а й і з рівнем духовності, який виміряти ми поки що не можемо. Крім того, невеликий обсяг вибіркової сукупності не дає нам права робити глобальні висновки.

Таким чином, гіпотеза нашого дослідження не підтвердилася. Існує тенденція взаємозв'язку між високим рівнем релігійності та схильністю до підтримки авторитарних політичних режимів. Є необхідність продовжувати дослідження у цьому напрямі.

Перспективою подальших досліджень є отримання більш обґрунтованих результатів шляхом збільшення вибіркової сукупності, включення до неї і тих осіб, які себе ідентифікують як невіруючі. Асоціативний експеримент дає змогу провести в подальшому факторний аналіз особливостей сприймання тоталітарного політичного лідера. Також зі збільшенням обсягу вибіркової сукупності ми отримаємо можливість для використання методів математичної статистики, що є важливим для формулювання обґрунтованих висновків дослідження.

Список використаної літератури

1. Лісневська А.О. Рівень соціального інтелекту як фактор політичної активності студентської молоді. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Серія «Психологічні науки»*. 2003. Вип. 21.
2. Циганенко Г. Чинники схильності молоді до участі в політичних організаціях. *Соціально-психологія*. 2007. № 3. С. 47–57.
3. Щекин Г.В. Социальная теория и кадровая политика : монография. Киев : МАУП, 2000. 576 с.
4. Петренко В.Ф. Основы психосемантики ; 2-е изд., доп. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 480 с.
5. Богдановський І.В. Маніпуляція і контроль свідомості як основні механізми соціально-психологічного впливу на адептів нетрадиційних релігійних об'єднань. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія «Філософія. Культурологія»*. 2010. № 1. С. 111–117.
6. Сідоркіна О.М. Ідеологія тоталітаризму та релігійна свідомість: риси та коріння змістовної спорідненості. *Філософські обрії. Науково-теоретичний часопис Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України та Полтавського державного педагогічного університету*. 2005. Вип. 13. С. 88–99.
7. Богданова О.В. Можливість поєднання релігійності та демократичності суспільства: світоглядні й організаційні аспекти (на прикладі США). *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Серія «Соціологічні науки»*. 2006. Т. 58. С. 22–27.
8. Мельник П. Духовність як відхід від тоталітаризму. *Труди Київської духовної академії*. 2014. № 14. С. 140–144.

FEATURES OF THE POLITICAL CONSCIOUSNESS OF YOUNG BELIEVERS

Kseniia Havrylovska

*Zhytomyr State University named after Ivan Franko,
40, Velyka Berdychivska Str., Zhytomyr, Ukraine, 10008
e-mail: levkonია23@gmail.com*

Diana Shcherbach

*Zhytomyr State University named after Ivan Franko,
40, Velyka Berdychivska Str., Zhytomyr, Ukraine, 10008
e-mail: diana.diana22080@gmail.com*

In the article the peculiarities of the relationship between the level of religiosity of person and its tendency to maintain totalitarian political style. Nowadays the society activates problem discussion of the possible establishment of a political dictatorship. The idea of a connection between the tendency to support totalitarianism and personality traits emerged early in the last century. Theoretical analysis allows to call such personality traits related to psychological factors of establishing a totalitarian regime: loneliness, helplessness, feelings of worthlessness, the desire to protect, to power through identification with the dictator. The person seeking to resolve internal conflicts and gain a sense of security and harmony with the environment. The sources of totalitarianism were rooted in the political consciousness of the personality. Political consciousness determines the political behaviour and political activity of the individual. Political activity reflects the level of involvement of personality in the political life of the country. Today's youth does not seek to prove themselves in political activity. Political consciousness is undergoing significant changes under the influence of religion. Religion is actively involved in political life. There is a kinship of the deep foundations of the totalitarian ideological and religious systems. Democratic regimes is contrary to religion as the devotion to the dogma, devoid of spirituality and content. Real spirituality and totalitarianism are incompatible. An empirical study of the features of interrelation of political consciousness and religious identity showed a tendency to increase the propensity to maintain totalitarian political regimes in parallel with the increasing level of religiosity. Important among the obtained results is the fact that the perception of the image of Hitler in the psyche of young believers of the Catholic and Orthodox faith has no explicit negative emotional colour.

Key words: political consciousness, political activity, religion, totalitarianism, authoritarian personality.

УДК 159.92

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-7>

ГЛИБИННІ МОТИВИ В КОГНІТИВНІЙ МОДЕЛІ

Олександр Галкін

кандидат технічних наук,

незалежний дослідник

e-mail: h.alex.public@gmail.com

Найбільш успішним методом вирішення психологічних проблем в останні десятиліття залишається когнітивна терапія, досягнення якої багато в чому зумовлені ідеями Келлі, засновника конструктивізму, про вплив когнітивних структур, або шаблонів сприйняття, на емоційний стан особистості. Запропонована А. Бек когнітивна модель передбачає пошук і трансформування дисфункціональних когнітивних структур як спосіб перетворення емоційного реагування. Однак механізми формування когнітивних структур досліджено недостатньо, що не дає змоги добитися стійкої зміни когнітивних звичок. Оскільки конструкти формуються в процесі накопичення життєвого досвіду як внутрішні реакції на зовнішні події, а подієвий ряд складається з прийнятих рішень і подальших дій, стає зрозумілою роль у цих процесах глибинних мотивів, потреб і цілей, які не тільки підштовхують до тих чи інших рішень, а й неявно беруть участь в оцінці їх наслідків. Таким чином, мотиви можна розглядати як підстави, фундамент, опору конструктів. Однак зруйнувати конструкт складно: необхідно замінити утворюючий конструкт переконання більш валідними, а більш валідні конструкти може запропонувати тільки носій нового, сучасного світогляду. Другий шлях полягає у руйнуванні конструкту шляхом трансформації глибинних мотивів, що лежать в його основі. Для цього необхідно визначити базовий мотив, що само по собі вже є нелегким завданням, оскільки, на думку багатьох психологів, «мотиви не можуть бути досліджені безпосередньо і тому не можуть бути представлені як факти дійсності», однак за достатнього рівня рефлексії як пацієнта, так і психотерапевта це завдання не виглядає нездійсненним. Приклади такої трансформації наведено у цій статті.

Когнітивна терапія виступає тут не стільки як спосіб вирішення психологічних проблем і поліпшення емоційного статусу, скільки як інструмент розвитку особистості.

За зміною мотивів необоротно піде модифікація системи конструктів, що веде також до підвищення ефективності когнітивної терапії.

Ключові слова: когнітивна модель, конструкти, глибинні мотиви.

Найбільш успішним методом вирішення психологічних проблем в останні десятиліття залишається когнітивна терапія, досягнення якої багато в чому зумовлені ідеями Келлі, засновника конструктивізму, про вплив когнітивних структур, або шаблонів сприйняття, на емоційний стан особистості. Запропонована А. Бек когнітивна модель передбачає пошук і трансформування дисфункціональних когнітивних структур як спосіб перетворення емоційного реагування. Однак за кадром залишається дослідження походження і формування когнітивних структур, що не дає змоги добитися стійкої зміни когнітивних звичок. Звідси – відсутність гарантій ефективності когнітивної терапії й досить часті рецидиви. Це свідчення стійкої і міцної організації конструктів, що чинять опір трансформації. У зв'язку із цим важливе глибоке вивчення як механізмів формування конструктів, так і внутрішніх чинників, що впливають на цей процес. Когнітивні структури, або шаблони сприйняття, звичні способи реагування формуються в ході набуття життєвого досвіду під впливом життєвих обставин, з одного боку, і глибинних імпульсів, інтенцій, мотивів

і потреб – з іншого. Життєвий досвід складається з внутрішніх реакцій на зовнішні події, реакцій, природу яких вивчено недостатньо, вибудовується з глибинних бажань і потреб та системи оцінок «добре – погано». Система оцінок також схильна до змін як під впливом авторитетних особистостей, так і внаслідок зіставлення результатів дій з очікуваннями.

Оскільки конструкти формуються в процесі накопичення життєвого досвіду як внутрішні реакції на зовнішні події, а подієвий ряд складається з прийнятих рішень і подальших дій, стає зрозумілою роль у цих процесах глибинних мотивів, потреб і цілей, які не тільки підштовхують до тих чи інших рішень, а й неявно беруть участь в оцінці їх наслідків, порівнюючи з наближенням або видаленням від бажаного. Таким чином, мотиви можна розглядати як підстави, фундамент, опору конструктів. До аналогічних висновків приходять в [1]: «У процесі задоволення потреб, а також сформованого в досвіді набору стійких алгоритмів емоційно-когнітивного реагування в ситуаціях адаптації (установок) формується особлива модель, або «образ світу». Мотив теоретично являє собою психічний образ валентних предметів, що спонукає до діяльності, спрямованої на реалізацію потреб (досягнення «кращого» стану)». Поняття «мотив» у психології включає потребу, спонукання, потяг, схильність, прагнення і т. п. За всіх відмінностей у відтінках значення цих термінів указують на «динамічний» момент спрямованості дії на певні цільові стани, які незалежно від їхньої специфіки завжди містять у собі ціннісний момент й які суб'єкт прагне досягти, які б різноманітні засоби і шляхи до цього ні вели [2].

Незважаючи на відсутність згоди в науковому середовищі з приводу класифікації мотивів, найбільш важливими і значущими уявляються мотиви безпеки, приналежності, досягнення, поваги і схвалення, покладені в основу класифікації мотивів і потреб Маслоу [3]. Якщо подивитися на перелік найбільш значущих мотивів, таких як мотиви приналежності, поваги і схвалення, або, іншими словами, мотиви влади, досягнення, статусу, безпеки, можна помітити щось спільне, властиве кожній. Це – відокремлення Я (приналежність), протиставлення оточенню (безпека, влада), прагнення до домінування (влада, статус, досягнення) або его в термінології Фрейда, або почуття власної важливості в термінології Кастанеді.

Це глибинний мотив, вплив якого можна виявити в усіх перерахованих вище вторинних мотивах, його можна вважати «первинним із вторинних», усі інші – його похідні.

Подібні уявлення можна знайти у Фрейда – Ід, Его, Суперего: Ід – влада первинних фізіологічних мотивів, Его – мотиви безпеки, визнання, спілкування (почуття власної важливості) і Суперего – мотив самореалізації [4]. Вивчення ієрархічної моделі мотивів і потреб А. Маслоу призводить до аналогічних висновків: в основі потреб безпеки, спілкування, визнання лежить той самий глибинний мотив, мотив відокремлення, протиставлення себе навколишньому світу, захисту від зовнішніх загроз, пошуків контролю над обставинами і домінування над оточенням, прагнення у такий спосіб підвищити самооцінку. Слід зазначити, що вплив мотиву власної важливості, або его, на сприйняття життя за уважного розгляду виявляється негативним: повне задоволення будь-якої потреби, в основі якої лежить его, неможливе в принципі: завжди є більш високий статус, більш вражаючі досягнення, більш безпечні умови, більш могутня влада. Таким чином, будь-які досягнення не носять остаточного характеру, не можуть бути завершені і збуджують лише почуття незадоволеності. Пушкінська стара, що починала з розбитого корита, не могла зупинитися у своїх бажаннях саме із цієї причини. Вплив мотиву на формування конструкту розглянемо на прикладі виникнення емоції образи.

Як правило, образа пов'язана з почуттями несправедливості і приниження: несправедливість убачається або в поведінці іншого, або в думці, висловленій іншим, причому ця поведінка або думка принижує особистість. Почуття приниження пов'язане з атаками на

позитивний образ себе в результаті зовнішнього втручання, пов'язаного з демонстрацією переваги. Отже, почуття образи виникає, коли особистість стикається із зовнішньою оцінкою себе, і ця оцінка виявляється істотно нижчою за оцінку внутрішню. Особистість стикається з перешкодами на шляху реалізації мотивів домінування, визнання і статусу (або одного з них), що викликає фрустрацію, яка інтерпретується як образа. Конструкт, який ініціює фрустрацію, можна описати як систему поглядів, критеріїв та оцінок, які позиціонують особистість стосовно оточення, прагнення зайняти в системі оцінок більш високе положення, уявлення про ієрархічну будову соціуму з розмитими уявленнями про критерії успіху у вигляді статусу і визнання і самого успіху як досягнення вищих щаблів ієрархії. Конструкт включає опис об'єкта, мету і критерії її досягнення. У цьому разі об'єкт – соціум (або його частина), структура – ієрархія, мета – досягнення верхніх ієрархічних рівнів, критерії – схвалення або визнання з боку соціуму (або його частини). У цьому особистість знаходить джерело підтвердження своєї значущості, важливості.

Класична когнітивна модель передбачає трансформацію дисфункціонального конструкту. Це означає аналіз конструкту на предмет адекватності і перетворення його неадекватних складників. У цьому разі ревізії підлягають всі три складники конструкту. Опис об'єкта – ієрархічний соціум – за найближчого розгляду викликає питання про походження, прийнятність та законність ієрархії. Звичайно, у соціумі існує безліч ієрархій: службові, корпоративні, наукові, церковні і т. п. Проте ієрархічні відносини описуються формальними правилами, що визначають ієрархічні залежності і підпорядкованості. У цьому ж разі відсутній навіть натяк на формальні правила, бо суб'єкт малює у своїй свідомості не конкретну ієрархію, а «ієрархію взагалі», не обмежену ніякими правилами і формальними відносинами і в силу цього надзвичайно розмиту. Те ж можна сказати і щодо просування по рівнях ієрархії: якщо в ієрархії військових критерієм є військове звання, у науковій – учений ступінь і вчене звання, у корпоративній – посада, то у цьому разі ясні критерії або відсутні взагалі, або з'являються в надзвичайно розмитому вигляді на кшталт «поважна людина». За відсутніх критеріїв і мета виявляється недосяжною: неможливо зрозуміти, чи став суб'єкт «досить шанованою» людиною.

Проте, незважаючи на очевидну неадекватність розглянутого конструкту, зруйнувати його нелегко: необхідно замінити утворюючий конструкт переконання більш валідними, оскільки неможливо не мати ніяких уявлень про предмет, у даному разі соціум, а більш валідні конструкти може запропонувати тільки носій нового, сучасного світогляду. У цьому криється причина недостатньо високої ефективності когнітивної терапії та пояснення частих рецидивів. Проте досить розхитати фундамент конструкту, як той упаде сам, поставивши пацієнта перед необхідністю шукати більш адекватні форми відображення дійсності. Під фундаментом тут розуміються глибинні мотиви, під незримим впливом яких формувався конструкт. Це мотиви визнання і статусу. І уявлення про соціум як про ієрархію, своєрідну піраміду, і бачення мети – успіху в житті – як досягнення можливо вищих рівнів ієрархії, спираються на глибинне, найчастіше неусвідомлюване прагнення до підвищення статусу, визнання і поваги.

Таким чином, причину образи слід шукати в актуалізації мотиву визнання або статусу: власні уявлення про статус виявляються зруйнованими зовнішніми оцінками. Ці оцінки сприймаються як несправедливі і принизливі, а їх носій – як такий, що заподіє навмисну шкоду. Достатньо лише виявити в собі прагнення до отримання визнання, схвалення, підвищення статусу, бажання продемонструвати свою значущість і винятковість, а потім визнати безглуздість цих уяв, і образа зникне. Ієрархічна модель мотивів і потреб Маслоу спирається на ідею еволюції свідомості. Духовна еволюція, духовне зростання, розвиток душі або свідомості – побудови Маслоу містять це неявне, але надзвичайно

важливе припущення. Рушійна сила еволюції – це мотивація. Два мотиви – розвитку і поліпшення – іманентні, споконвічні і першорядні. До них у ході розвитку особистості приєднується третій – его, або відносини Я й оточення. На перших етапах его також допомагає особистості рухатися шляхом еволюції, забезпечуючи безпеку, навчаючи спілкуванню, допомагаючи усвідомити цінність міжособистісних відносин. Однак далі его тільки гальмує розвиток, спрямовуючи енергію на досягнення недосяжного – ефемерні визнання і статус.

Подолати вплив его можливо єдиним шляхом – замінивши мотиви особистих досягнень мотивом саморозвитку, самоактуалізації, іншими словами, перемістившись на вищі щаблі піраміди Маслоу. Якщо актуальний мотив (і його похідні) розглядати як точку на осі Я – МИ, тоді еволюція особистості представляється у вигляді переміщення цієї точки в напрямку від Я до МИ – від етапу виживання, коли особистість сфокусована тільки на свої інтереси і не бере до уваги інтереси оточення через розуміння того, що інтереси інших також існують, а досягнення своїх цілей ефективніше через узгодження з діями оточення, до етапу усвідомлення єдності із соціумом і розуміння того, що умовою добробуту особистості є добробут суспільства у цілому. Хоча Хекхаузен уважав, що мотиви не можна вивчати безпосередньо, тому вони не можуть бути представлені як факти дійсності [2], робота з мотивами можлива, хоча й вимагає високого рівня рефлексії і в силу цього уявляється важкою. Проте радикальне поліпшення якості життя лежить саме на цьому шляху: усвідомлення мотиву – перший крок до його трансформації. Когнітивна терапія виступає тут не стільки як спосіб вирішення психологічних проблем і поліпшення емоційного статусу, скільки як інструмент розвитку особистості. За зміною мотивів необоротно піде модифікація системи конструктів, що призводить також до підвищення ефективності когнітивної терапії.

Список використаної літератури

1. Сагалакова О.А. Труевцев Д.В., Юсупов П.Р. Эмпирические индикаторы мотивации. *Известия АлтГУ*. 2007. № 2(54). С. 27–31.
2. Heckhausen J., Heckhausen H. *Motivation and action*. Springer International Publishing. 2018. 909 p.
3. Maslow A.H. *Motivation and Personality*. Pearson, 1997. 336 p.
4. Freud S. *The ego and the id*. Norton & Company, Incorporated, 1990. 128 p.

BASIC MOTIVES IN THE COGNITIVE MODEL

Oleksandr Halkin

Candidate of Technical Sciences,

Independent researcher

e-mail: h.alex.public@gmail.com

The most successful method for solving psychological problems in recent decades remains cognitive therapy, the achievements of which are largely due to the ideas of Kelly, the founder of constructivism, about the influence of cognitive structures, or patterns of perception, on the emotional state of a person. The cognitive model proposed by A. Beck and becoming the de facto standard involves the search and transformation of dysfunctional cognitive structures as a way of transforming emotional responses. However, the mechanisms of the formation of cognitive structures have not been studied enough, which does not allow to achieve a persistent change in cognitive habits. Since constructs are formed in the process of accumulating life experience as internal reactions to external events, and the series of events is made up of decisions made and subsequent actions, the role in these processes of deep motives, needs

and goals, which not only push towards certain decisions, but becomes clear and implicitly participate in evaluating their consequences. Thus, motives can be considered as foundations, support constructs. However, destroying a construct is not so simple - it is necessary to replace the beliefs forming the construct with more valid ones, and only the carrier of a new, modern worldview can offer more valid constructs. The second way is to destroy the construct by transforming the underlying motives underlying it. To do this, it is necessary to determine the basic motive, which in itself is already not an easy task, since according to many psychologists “the motives are not directly observable and therefore cannot be presented as facts of reality,” however, with a sufficient level of reflection of both the patient and the therapist, this is a task doesn't look impossible. Examples of such a transformation are given in this article.

Cognitive therapy acts here not so much as a way of solving psychological problems and improving emotional status, but as a tool for personal development.

Key words: cognitive model, constructs, basic motives.

УДК 159.92

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-8>

ОСОБЛИВОСТІ РЕФЛЕКСИВНОГО УПРАВЛІННЯ ІНФОРМАЦІЙНИМ СУСПІЛЬСТВОМ

Юрій Горбенко

*Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»,
Першотравневий пр-т, 24, м. Полтава, Україна, 36011
e-mail: gorbenkouyurii@ukr.net*

У статті проведено аналіз сучасного стану проблеми рефлексивного управління в психології. Поряд із перевагами інформаційного суспільства виникає низка досить складних проблем, пов'язаних із формуванням нової системи цифрового спілкування та взаємодії, яка призводить до зменшення реальних міжособистісних контактів у суспільстві, спотворення суспільних механізмів взаємодії та руйнування системи взаєморозуміння. Майбутнє України, як і глобального світу в цілому, все більше залежатиме від можливостей особистості усвідомлювати свої власні думки та від формування вмінь творчої соціальної взаємодії.

Систематизація останніх наукових досліджень свідчить про розбіжності в тлумаченні цих феноменів. Українські та російські підходи до використання новітніх надбань науки у сфері можливостей рефлексивного управління здебільшого мають протилежні напрями. Розкрито тезу про те, що створення умов для розвитку критично мислячої особистості повинно забезпечити генерацію нових способів мислення неідентичних тим, що їх створили, тим самим забезпечити суспільство альтернативними ресурсами для вирішення нагальних проблем постіндустріального суспільства. Розвивати рефлексивні здібності стає принципово важливим завданням як для конкретної особистості, так і для країни у цілому. Найкраще впоратися з таким завданням може тільки творча особистість, яка володіє навичками рефлексії та рефлексивного управління, яка зможе мати свою думку та не стати жертвою технології позбавлення суб'єктності.

Розкрито тезу про те, що проблема рефлексивного управління в умовах інформаційного суспільства пов'язана з розумінням характеру людського мислення і контекстів управління, що склалося. Сучасні мультимедіа формують специфічні вектори мислення та підкреслюють слабкі та сильні боки управління в процесі взаємного розвитку форм індивідуальної та групової культури. Творча особистість, здатна самостійно мислити, стає центром та запорукою розвитку майбутнього цивілізації. Підкреслено, що використання наукових надбань у сфері рефлексивного управління може бути як руйнівним для суспільних інститутів, так і системоутворюючим для становлення сучасного цифрового світу.

Ключові слова: рефлексія, управління, рефлексивне управління, взаєморозуміння, суспільство, мислення, інформація, цінності.

Постановка проблеми. Пандемія коронавірусу загострила розуміння невідворотності переходу до інформаційного суспільства, виявила наявність глобальної культурної кризи. Короткочасна зупинка реалізації примітивних стандартів суспільства масового споживання дала можливість людям зупинитися і подивитися на свій руйнівний вплив на сталі культурні традиції, природу, суспільні відносини.

У ситуації вимушеної соціальної ізоляції, спричиненої введенням карантинних заходів, чи не єдиним засобом комунікації стають цифрові мережі. Поряд із перевагами інформаційного суспільства, зокрема підвищення ефективності роботи, прискорення персоналізації товарів та послуг, Інтернету речей, Інтернету послуг виникає низка досить складних проблем, пов'язаних із формуванням нової системи цифрового спілкування та взаємодії, яка призводить до зменшення реальних міжособистісних контактів у суспільстві, спотворення суспільних механізмів взаємодії та руйнування системи взаєморозуміння.

Майбутнє України, як і глобального світу в цілому, все більше залежатиме від можливостей особистості усвідомлювати свої власні думки та від формування вмінь творчої соціальної взаємодії.

Проблема рефлексивного управління в умовах інформаційного суспільства пов'язана з розумінням характеру людського мислення і контекстів управління, що склалося. Сучасні мультимедіа формують специфічні вектори мислення та підкреслюють слабкі та сильні боки управління в процесі взаємного розвитку форм індивідуальної та групової культури. Творча особистість, здатна самостійно мислити, стає центром та запорукою розвитку майбутнього цивілізації.

Отже, в умовах інформаційного суспільства та тотального переходу на засоби цифрового дистанційного спілкування розвиток рефлексії стає актуальною суспільною проблемою.

Аналіз останніх публікацій. Аналіз сучасного стану проблеми рефлексивного управління в психології засвідчує розбіжності в тлумаченні цих феноменів.

Поняття «рефлексивне управління» достатньо широко використовується у сучасній літературі. Рефлексивне управління – якісно нова система управління та зворотного зв'язку, що набуває все більшої популярності у сучасному постіндустріальному світі. Важливість переходу на методи рефлексивного управління підтверджується досвідом його використання у локальних та світових конфліктах. Найбільш яскравим прикладом ефективності таких методів є втрата Україною Кримського півострову у російсько-українському протистоянні [1–4]. Сучасна «інформаційна революція» в умовах самоізоляції набуває глобальних масштабів, висуваючи при цьому нові вимоги до структури, засобів та способів управління.

Дослідження сутності рефлексивного управління почалося з 1960-х років і сьогодні має широку наукову базу та практичне застосування, однак в її розумінні також досі немає єдності. Напевно, тому, що сам феномен є достатньо складним і поєднує відображення зовнішнього світу через внутрішній світ людини і, навпаки, внутрішнього світу через зовнішній завдяки самоусвідомленню себе та власних роздумів.

Концепцію рефлексивного управління представлено в роботах таких відомих авторів, як В.О. Лефевр, В.Е. Лепський, В.В. Давидов, В.П. Зінченко, Г.П. Щедровицький та ін.

Рефлексивне управління все більше стає засобом досягнення переваги однієї соціальної групи над іншою, що висуває специфічні вимоги до розвитку особистості в таких умовах; особливого значення набуває розвиток критично мислячої, творчої особистості як можливої противаги специфічним інформаційним впливам.

Отже, вчені наголошують на тому, що завдання особистості у новому світі – це адаптація до світу та знаходження рішень у всіх випадках, коли створюються нові, непередбачені проблеми, у нашому разі це швидкий незворотний перехід до інформаційного суспільства.

Формулювання мети і завдань статті. Викладене вище визначило мету дослідження особливості рефлексивного управління інформаційним суспільством.

Для досягнення мети поставлено такі завдання: систематизувати сучасні уявлення вчених на природу і функції рефлексивного управління та виявити особливості рефлексивного управління у сучасному інформаційному суспільстві.

Виклад результатів дослідження. Будь-яке управління включає у себе рефлексію. С.Л. Рубінштейн із цього приводу зазначав: «Із появою рефлексії пов'язане філософське осмислення життя. Свідомість виступає тут як розрив, як вихід із повного поглинання безпосереднім процесом життя для вироблення відповідного ставлення до неї, заняття позиції над нею, поза нею для судження про неї. Із цього моменту, відповідно, постає проблема відповідальності в моральному плані, відповідальності за все зроблене та упушене ... кожний учинок набуває характеру філософського судження про життя, пов'язаного з ним загального ставлення до життя» [5, с. 352].

У цьому визначенні яскраво виражено сутність поняття «рефлексія» як усвідомлення власної відповідальності за усвідомлення того, як «Я» живу.

В.О. Лефевр у своїх роботах розширив поняття рефлексія: «Це здатність встати в позицію «спостерігача», «дослідника» або «контролера» по відношенню до свого тіла, своїх дій, своїх думок. Ми розширимо таке розуміння рефлексії і вважатимемо, що рефлексія – це також здатність встати в позицію дослідника по відношенню до іншого «персонажа», його дій і думок» [6, с. 16].

В.Е. Лепський, російський послідовник школи В.О. Лефевра, розуміє рефлексивні дії як різноманітні рефлексивні технології. Зокрема, він зазначає, що «міждисциплінарне уявлення про рефлексію як здатність деяких систем створювати моделі себе та інших систем і водночас бачити себе, будуються такі моделі збагаченого управління як природно-інтелектуальні та штучні інтелектуальні системи. На цьому шляху можна зробити конструктивні відмінності між самопізнанням і самосвідомістю як носієм таких знань. Форми комунікативної рефлексивної активності можуть бути представлені як різноманітні рефлексивні технології. Запропонована В.О. Лефевром технологія в 1960-х роках минулого століття як процес передачі підстав для прийняття рішень одного із суб'єктів до іншого є найбільш відомою, вона знайшла широке застосування і розвиток у різних галузях наукових знань і прикладних робіт. Тим не менше рефлексивні аспекти управління можуть тлумачитися набагато ширше, якщо вони включають не тільки безпосередні інформаційні впливи на процеси прийняття рішення, а й опосередковані впливи через управління структурами усвідомлення процесів усвідомлення – рефлексивними структурами. Нами пропонується класифікація рефлексивних технологій за трьома базовими групами: імітація рефлексивної активності, рефлексивне управління та рефлексивне програмування» [7, с. 12].

В.Е. Лепський, розкриваючи застосування рефлексивних технологій у практичному плані, зазначає, що «основні напрями дослідження рефлексивних процесів пов'язані з подоланням «безсуб'єктності» в системах соціального управління та розвитку, з розробленням принципово нових технологій систем підтримки суб'єктів діяльності (індивідуальних та групових), зі зміною домінанти «знань» в освіті на домінанту розвитку рефлексивних здібностей» [8, с. 6].

І ми з останнім повністю погоджуємося: розвивати рефлексивні здібності стає принципово важливим завданням як для конкретної особистості, так і для країни у цілому. Найкраще справитися з таким завданням може тільки творча особистість, яка володіє навичками рефлексії та рефлексивного управління, яка зможе мати свою думку та не стати жертвою технології позбавлення суб'єктності.

Г.Л. Смолян, як і багато російських учених, що наукові досягнення намагаються застосувати для потреб військової сфери, зазначає що «у війні, де використовується рефлексивне управління, сторона із найвищою якістю «рефлексії» (більш здатна до імітації думок іншої сторони або прогнозування її поведінки) буде мати кращі можливості перемогти» [9, с. 55].

А.В. Раскин та І.В. Тарасов узагалі під рефлексивним управлінням розуміють «нав'язування суб'єкту управління певної стратегії поведінки за рахунок передачі йому підстав, за рахунок яких останні вибудовують логічне рішення, що нав'язується стороною, яка управляє. Будь-які дії, що «обдурюють» (провокації та інтриги, маскування та розіграш, створення хибних об'єктів та взагалі брехня в будь-якому контексті), являють собою реалізацію рефлексивного управління» [10, с. 16].

Ще більш цинічно А.В. Раскин розкриває можливості впливу рефлексивного управління через соціальні мережі. Він зазначає, що «у результаті образне сприйняття реальності мережевими користувачами трансформується, рухаючись у віртуальний світ. У зв'язку із цим соціальні мережі є ефективним інструментом управління громадською свідомістю, яка має безпосередній вплив на вміст рішення керівництва країн в умовах загострення внутрішніх і міждержавних протиріч, різних видів конфліктів і криз... Одним із таких методів є рефлексивне управління ворогом через соціальні мережі. У широкому розумінні рефлексивне управління є впливом на всю систему цінностей, цілей і способів мислення тих, хто повинен бути керованим. В основі рефлексивного контролю лежить мотиваційний механізм... Комп'ютерні мережеві технології підвищують ефективність рефлексивного управління. Представляє інтерес взаємозв'язок рефлексії та віртуальної реальності, тому що будь-яка віртуальна реальність має рефлексивну основу... На перший погляд здається, що людина отримує доступ до різних поглядів, оцінок реальності. Здається, що користувач потрапляє у світ об'єктивної незалежної інформації, з якої він зможе сформулювати справжні переконання і його подальші дії будуть мотивовані в правильному напрямі. Насправді є модератори, які мають більше прав, ніж звичайні користувачі соціальних медіа, для управління інформаційними потоками. Вони отримують право видаляти і редагувати повідомлення інших людей, видаляти сторінки користувачів, а також обмежувати права на редагування та перегляд користувачів ... редагування або знищення повідомлень в Інтернеті. Як підсумок, семантичне навантаження інформації може бути спотворене, у результаті чого отримуємо вплив на переконання. Таким чином, спостерігається вплив на мотиваційний механізм прийняття рішень індивіда. Погляди і переконання, сформовані у віртуальному світі, передаються у реальний світ. Людина з нестабільними поглядами легко потрапляє в необхідний каркас соціальної поведінки... Вплив на осіб, які приймають рішення, може здійснюватися за допомогою груп користувачів, які представляють повноваження для конкретної людини й є мережевими шляхами впровадження набору рефлексивних керуючих впливів... Сукупність очікуваних дій цих осіб додають кумулятивного потенціалу своїх дій, а скоординоване управління через соціальні медіа може досягати більш глобальних результатів їхньої контрольованої діяльності» [11, с. 14].

Таким чином, російські вчені достатньо цинічно намагаються використовувати свої розробки для спотворення правди та нав'язування брехні.

Українські дослідники, зокрема М.І. Найдъонов, стверджують, що «поняття «рефлексивне управління», введене В.О. Лефевром для позначення способів управління свідомістю (уявленнями, метою тощо) супротивника за конфронтаційної взаємодії, та подальші розробки М.Д. Іонова, В.Є. Лепського та ін. у цьому напрямі не забезпечують побудову системи рефлексивного управління в організації як форми неконфронтаційної взаємодії суб'єктів у соціосистемі» [12, с. 5].

У сучасній Українській психологічній школі є достатньо велика кількість робіт (О.П. Варламова, О.В. Лосєв, С.Н. Маслов, Л.А. Найдъонова, І.В. Палагіна, Г.Ф. Похмелкіна, О.В. Растяніков, С.Ю. Степанов, І.М. Семенов та ін.), у яких розробляються засоби розвитку рефлексивної культури, які запобігають негативним наслідкам конфліктних ситуацій, переосмислюються рефлексивні цінності, які дають особистості змогу жити

з усвідомленням власних обмежень. Активно розробляється проблема рефлексивного управління організаціями в умовах інформатизації суспільства.

Досліджується роль творчої особистості в умовах рефлексивного управління інформаційним суспільством як «інструменту» прийняття нестандартних рішень, підтверджуючи славнозвісний вислів А. Ейнштейна про те що «наше мислення створює проблеми, які неможливо вирішити за допомогою мислення того ж типу».

Рефлексивний спосіб управління передбачає ситуацію, у якій свідомість особистості повинна вийти зі стереотипної системи усталених норм, традицій та зайняти позицію над динамічною системою самоуправління життям.

Як правило, перехід на рефлексивне управління передбачає декілька етапів: усвідомлення автоматичних дій та їх спостереження із позиції над ситуацією або автоматизмом, у подальшому усвідомлення необхідності змін ситуації та прийняття рішення про вибір нової форми поведінки.

Це узгоджується з думкою М.І. Найдьонова про те, що «формування системи рефлексивного управління в умовах зростання складності взаємодії базується на припущенні про можливість подолання дефіциту рефлексії у спосіб створення повноти групового суб'єкта, у межах якої процедурно стабілізований рефлексивний процес одного з учасників забезпечує рефлексивні функції для інших із подальшим розширенням обсягу і самостійності рефлексування кожним суб'єктом» [12, с. 6].

Таким чином, подолання «дефіциту рефлексії» особистості повинно стати ефективним інструментом протидії негативному впливу сучасних інформаційних технологій. У таких умовах необхідно звернути увагу всіх суспільних інститутів на необхідність забезпечення переходу на систему навчання і виховання, яка передбачає виявлення та культивування необхідних для подальшого сталого розвитку суспільства якостей критично мислячої особистості.

Окрім того, необхідно враховувати, що глобальне людство в плані обміну інформацією – це вже реальність сьогодення. І вся інформація може бути подана та умисно «модерована» певними деструктивними структурами з метою використання Інтернету як засобу рефлексивного управління в руйнівному її прояві. Український Інтернет – це недооцінена фахівцями проблема, що може у подальшому стати загрозою національного масштабу. У нас майже відсутні комп'ютерні програми та ігри українською мовою. Українці, заходячи в Інтернет, переходять на російську або, в кращому разі, англійську мову. Сьогодні Інтернет є практично у кожній сім'ї, але чи маємо ми достатньо україномовного контенту, чи знову будемо здоганяти «русский мир» та наступати на ті ж граблі, ввічливо розставлені «старшим братом». Бо сьогодні Інтернет – це спосіб формування світоглядних орієнтирів.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз сучасного стану рефлексивного управління в психології засвідчує розбіжності в тлумаченні цих феноменів. Рефлексивне управління як нова система управління суспільними настроями набуває все більшої значущості у сучасному постіндустріальному світі. Використання наукових надбань у сфері рефлексивного управління може бути як руйнівним для суспільних інститутів, так і системоутворюючим для становлення цифрового світу. Українські і російські підходи до використання сучасних надбань науки у сфері можливостей рефлексивного управління мають здебільшого протилежні напрями. Велику кількість досліджень російських учених присвячено засобам руйнування цілісності та умисного спотворення інформаційного середовища; українські дослідники намагаються розширити сферу використання феномену рефлексивного управління та надати можливість подолати «дефіцит рефлексії» у спосіб створення повноти групового суб'єкта.

Створення умов для розвитку особистості з розумінням того, що тільки генерація нових способів мислення, неідентичних тому способу, що його створила, забезпечить суспільство альтернативними ресурсами для вирішення нагальних проблем постіндустріального суспільства.

Сучасні інформаційні технології, у яких людина може проявити себе тільки з одного боку, тільки як частина суб'єктності, дають змогу не ототожнювати себе з будь-яким соціальним інститутом (вступаючи у віртуальні групи), формують умови для втрати власної ідентичності. Критично мисляча особистість має забезпечити підвищення ролі суб'єктності, виробляючи ціннісні підвалини для формування соціальних утворень.

Руйнування соціальних і групових ідентифікаційних структур на користь глобальних соціальних мереж пришвидшує деградацію реальних соціальних інститутів, передусім сім'ї та найближчого оточення. Стирання кордонів між приватним і публічним проявляється у домінуючому індивідуалізмі, під час формування соціальних відношень, у підміні довгострокових суспільних завдань негайними прагматичними результатами.

Назріла необхідність систематизації та вироблення відповідного понятійного апарату для аналізу процесуальних відносин в умовах рефлексивного управління інформаційним суспільством.

Також необхідне розроблення програми використання комп'ютерів з урахуванням закономірностей інформаційної взаємодії людини з віртуальним середовищем, що створювало б умови для ініціації рефлексії особистості.

Список використаної літератури

1. Горбенко Ю.Л. Особистість у гібридній війні: психологічний вимір. *Психологія і особистість*. 2017. № 2(12). С. 30–39.
2. Горбенко Ю.Л., Горбенко А.Ю. Інформаційно-психологічні та ментальні чинники російсько-українського протистояння. *Вісник Національного університету оборони України*. 2015. № 1(44). С. 50–57.
3. Горбенко Ю.Л., Горбенко А.Ю. Крах проекту Росія: соціально-психологічні чинники. *Вісник Національного університету оборони України*. 2017. № 1(48). С. 51–59.
4. Горбенко Ю.Л., Горбенко О.В. Особливості рефлексивного управління у російсько-українському конфлікті. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. № 1(54). С. 74–82.
5. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. Москва : Педагогика, 1973. 424 с.
6. Лефевр В.А. Рефлексия. Москва : Когито-Центр, 2003. 496 с.
7. Лепский В.Е. Методологический и философский анализ развития проблематики управления. Москва : Когито-Центр, 2019. 340 с.
8. Лепский В.Е. Научное и социокультурное значение рефлексивного движения в России. *Рефлексивные процессы и управление*. 2001. № 1. С. 6–33.
9. Смолян Г.Л. Рефлексивное управление – технология принятия манипулятивных решений. *Труды Института системного анализа РАН*. 2013. Т. 63. № 2. С. 54–61.
10. Раскин А.В., Тарасов И.В. Рефлексивное управление как технология информационного воздействия. *Информационные войны*. 2014. Т. 30. № 2. С. 15–17.
11. Раскин А.В. Рефлексивное управление в социальных сетях (рус.). *Информационные войны*. 2015. Т. 35. № 3. С. 18–22.
12. Найдюнов М.І. Формування рефлексивного управління в організаціях : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05 ; Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2010. 31 с.

THE REFLEXIVE MANAGEMENT'S PECULIARITIES BY AN INFORMATION SOCIETY

Yurii Horbenko

*National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic»,
24, Pershotravnevyj Ave., Poltava, Ukraine, 36011
e-mail: gorbenkoyurii@ukr.net*

The article analyzes the current state of the problem of a reflexive management in a psychology. In addition to the advantages of the information society, lots of complex problems exist which associated with the formation of a new digital communication and an interaction system that lead to the reduction of real interpersonal contacts in society, distortion of the social interaction mechanisms and destruction of mutual understanding system. Ukraine's future, like the global world's as a whole, will increasingly depend on the individual's ability to understand their own thoughts and the formation of the skills of a creative social interaction.

Systematization of recent scientific researches shows differences in an interpretation of these phenomena. Ukrainian and Russian approaches using of modern science achievements in a sphere of the reflexive management possibilities are directed, in the majority, in opposite directions. The thesis is disclosed that the creation of conditions for the development of a critical thinking person must ensure the generation of the new ways of thinking non-identical to those who have created them, thereby the society will be provided with alternative resources to solve the urgent problems of a postindustrial society. Developing the reflexive abilities becomes a fundamental task both for a particular person and for the country as a whole. Only the creative personal can best cope with this task, who possesses the skills of a reflection and a reflexive management, who will be able to have own opinion and will not become a victim of the technology of the subjectivity's deprivation.

The thesis is disclosed that the problem of the reflective management in the information society is connected with understanding of the nature of human thinking and the contexts of the current management. Modern multimedia forms specific vectors thinking and emphasizes weaknesses and strengths of a management in the process of a mutual development of individual and group culture forms. The creative personal able to think independently, becomes the center and key of the future civilization development. It is underlined that using of the scientific achievements in the sphere of the reflexive management can be both destructive for public institutions and systematic for the formation of a modern digital world.

Key words: reflection, management, reflexive management, mutual understanding, society, thinking, information, values.

УДК 159.98:364.624.6-053.5:616-036.21

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-9>

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПОДОЛАННЯ СТРАХІВ І ТРИВОЖНОСТІ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ

Світлана Дорофей

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, Україна, 32301
e-mail: dorofeysv4@gmail.com*

У статті акцентується увага на тому, що реальне життя людей супроводжується цілою низкою психоемоційних переживань. Емоції і почуття є відображенням у свідомості людського індивіда буденної дійсності. Через закриття садочків, шкіл та інші карантинні заходи в умовах пандемії діти можуть залишитися без розпорядку та стимулів, які давало звичне середовище. У них відсутня можливість бути зі своїми друзями безпосередньо та отримувати ту соціальну підтримку, яка необхідна для доброго психічного стану. Тому і дорослі, і передусім діти потребують допомоги і підтримки.

У статті аналізуються та виносяться на розгляд основні теоретичні підходи до проблеми тривожності та специфіка дитячої тривожності. Більшість дослідників розрізняє тривогу як стан і як рису особистості, а також наголошують, що варто відрізнити тривогу від тривожності. Вчені доводять, що помірний рівень тривожності в нормі властивий усім людям і є необхідним для оптимального пристосування людини до дійсності. Наявність тривожності як стійкого утворення свідчить про порушення в особистісному розвитку. Вона заважає нормальній діяльності та повноцінному спілкуванню. У дослідженні розкрито різноманіття аспектів і підходів до визначення природи тривожності, виділено дві великі групи ознак тривоги та чинники виникнення негативних переживань в екстремальних умовах. Розглянуто форми прояву тривожності у молодших школярів, психологічні механізми перебігу. Досліджено й охарактеризовано шляхи подолання і профілактики дитячої тривожності в умовах пандемії. Зазначено, що профілактика та подолання тривожності і страхів в умовах пандемії будуть ефективними за дотримання й урахування низки загальних психолого-педагогічних умов розвитку і формування особистості учнів початкової школи. Запропоновано напрямки роботи, що включають у себе психолого-педагогічні умови та систему психогімнастичних коригуючих вправ для подолання особистісної тривожності дітей молодшого шкільного віку, впроваджені в дистанційну роботу вчителів та батьків учнів початкової школи, тісну співпрацю з психологами із самого початку карантину, що дасть змогу попередити виникнення і закріплення у них особистісної тривожності і страхів.

Ключові слова: тривога, тривожність, ситуативна тривожність, показники тривожності, умови подолання тривожності.

Беззаперечно, коронавірус кардинально змінив та змінює життя не лише нашої країни. Сучасній людині досить складно перебувати в ізоляції, і це стосується не лише обмеження пересування, соціальних контактів, роботи, відпочинку, хобі. Закрито школи, ресторани, театри і концертні зали, у зв'язку з пандемією коронавірусу в багатьох містах планети життя частково зупинилося. Люди налякані, відчувають тривогу, хтось може впасти в депресію.

Усі сьогоденні події – це те, чого раніше з нами не було, чого немає в нашому досвіді. Поряд із виконанням наказів, рекомендацій влади, медиків щодо гігієни, ізоляції,

поведінки варто звернути увагу і на психологічний аспект карантинних заходів, пов'язаних із коронавірусом, Сьогодні батьки мають, як ніколи, багато вільного часу для спілкування із власними дітьми, якого так катастрофічно не вистачало у звичайному вирі життя.

Діти тільки пару днів раділи продовженню канікул і знаходженню вдома. За час, поки вони знаходяться поруч із дорослими, вони чули багато різних версій (які нагнітають чи заперечують тощо) про те, що зараз відбувається у нас і в усьому світі. Вони реагують на цю інформацію, навіть якщо зовні це ніяк не проявляється. Їхня психіка «заражена» тривогою. І якщо із цим нічого не робити, то через деякий час вона почне проявлятися в різних формах: розладі сну, харчування, появи незвичайних страхів, патологічній прив'язаності до батьків, погіршенні поведінки. Наше завдання – допомогти їм висловити свої емоції. Кожна дитина потребує індивідуального підходу, але фахівці згодні з тим, що багатьом допомагають ігри, малювання та інші заняття творчістю. Діти відчують велике полегшення, коли у них є можливість поділитися своїми переживаннями в доброзичливій атмосфері.

Усебічний розвиток, формування духовно та фізично здорової людини – не лише завдання, а й обов'язкова умова побудови нового гуманно-демократичного суспільства. У зв'язку із цим у психолого-педагогічній науці і практиці особливу актуальність мають прикладні експериментальні дослідження, спрямовані на подолання негативних явищ, які супроводжують розвиток особистості. В умовах нестабільного сьогодення з невпевненістю у завтрашньому дні все частіше розвиток дитини супроводжується переживаннями негативної модальності і, перш за все, високою тривожністю, що дегармонізує становлення особистості.

Більшість дослідників розрізняє тривогу як стан і як рису особистості – тривожність (I. Buller, T. Breen, Th. Goolsby, P. Peretti, M. Rogers, K. Swenson). Стан тривоги визначається як змінний психічний стан, який характеризується суб'єктивним відчуттям напруги, побоювання, підвищенням активності нервової системи (ситуативна тривожність).

Тривога як риса (особистісна тривожність) – відносно стійка психічна структура з відповідними їй шаблонами поведінки, які виражаються в тенденції реагувати на ситуації, що сприймаються як загрозові, збільшенням стану тривоги. Тривожність є суб'єктивним проявом неблагополуччя особистості. Тривогу як стан і як рису, яка виникає у процесі адаптації до середовища та виконання різних видів діяльності, вивчали вітчизняні та зарубіжні вчені Ю. Александровський, Ф. Горбов, А. Леонова, Н. Пасинкова, Я. Рейковський, К. Сантросян, А. Тутундісян, Ю. Ханін, Х. Хекхаузен. У деяких дослідженнях тривожність розглядається як реакція на соціальні впливи за певних індивідуальних психофізіологічних особливостей (М. Авенер, Г. Айзенк, Г. Аракелов, Б. Вяткін, В. Кисловська, М. Ландерс, Н. Лисенко, Н. Левітов, М. Махоні, В. Мерлін, Ч. Спілбергер, С. Шотт), а також як така, що може виникати у разі різних психосоматичних захворювань (В. Мясіщев, С. Соколов та ін.). Вплив самооцінки та рівня домагань на розвиток тривожності вивчали Л. Бороздіна, Е. Залученова, Н. Наєнко, А. Прихожан, О. Соколова.

У низці досліджень із проблем профілактики і корекції тривожності значна увага приділялася прийомам зняття нервово-м'язової напруги (М. Буянов, Г. Габурєєва); прогресивної релаксації (Р. Ассаджолі, Ш. Левіс); прийомам психогімнастики (Ю. Ємельянов, Г. Ісуріна, Н. Цзен); систематичної десенсибілізації (М. Раттер); аутогенного тренування (А. Алексєєв, В. Леві, В. Лебзін); методам соціально-психологічного навчання (Л. Долинська, А. Петровська, В. Петровський, К. Роджерс, Л. Уманець, Н. Чепелева, Т. Яценко); методам психотерапії (М. Буянов, В. Гарбузов, А. Захаров, А. Уоттс). Переважно всі ці прийоми і методи розроблено та застосовуються для роботи з учнями, починаючи з підліткового віку. Під час розгляду питання тривожності дошкільників, молодших школярів

і молодших підлітків основна увага приділялася вивченню таких її чинників, як соціальна ситуація розвитку дитини, особливості сімейних стосунків та взаємодія вчителів і вихователів із дітьми в процесі виконання різних видів діяльності (Г. Абрамова, Б. Ананьєв, І. Андрєєва, М. Буянов, Г. Бурменська, В. Бочарова, К. Бютнер, І. Гільяшева, Н. Ігнатєва, А. Дусавицький, І. Дубровіна, О. Карабанова, Н. Карабанова, В. Каган, А. Лідерс, О. Новікова, Р. Овчарова, А. Прихожан, А. Співаківська, Т. Титаренко).

Є низка досліджень, присвячених проблемам діагностики тривожності: комунікативної особистісної тривожності (G. Freidrich, I. McCrosky); шкільної, міжособистісної і самооцінної тривожності старших підлітків (А. Прихожан); тривожності як властивості особистості й як емоційного стану (Ч. Спілбергер та ін.); тривожності дошкільників (С. Васьківська, Т. Ольховецька, З. Карпенко, Г. Лаврентєва, Т. Титаренко). Окремі питання прояву та корекції тривожності молодших школярів розглядалися С. Васьківською, І. Дубровіною, Р. Овчаровою.

Важливим етапом у розвитку емоційно-почуттєвої сфери особистості є період, який передує дорослому віку, тобто дитинство та шкільний вік. Саме в ньому закладаються основи психологічної готовності особистості до подолання зовнішніх та внутрішніх протиріч, проблем, розвиваються її рефлексія, здатність до планування та свідомої регуляції діяльності, емоційних переживань.

У низці робіт розкриваються особливості тривожності у школярів різних вікових груп (Г. Абрамова, Г. Аракелов, І. Дубровіна, Н. Лисенко, А. Matherus, Р. Овчарова, Н. Пасинкова, А. Прихожан, Є. Рогов, F. Tallis, Є. Шотт).

Вивчення проблеми показало відсутність досліджень, де були б узагальнено сформульовано умови профілактики та подолання тривожності у дітей у незвичайних умовах.

Мета статті – теоретично вивчити особливості дитячої тривожності в умовах пандемії та узагальнити напрями роботи щодо подолання та профілактики тривожності школярів.

Феномен тривожності неодноразово ставав предметом вивчення дослідників, але й сьогодні немає чіткої узгодженості у визначенні і використанні понять, що стосуються явищ тривожного ряду. Варто відрізнити тривогу від тривожності. Якщо тривога – це епізодичні прояви занепокоєння, хвилювання, то тривожність є стійким станом. Виникнення і закріплення тривожності багато в чому зумовлені незадоволенням актуальних потреб людини, які набувають гіпертрофованого характеру [1].

Поняття тривожності займає важливе місце у психології з тих пір, як З. Фрейд уперше підкреслив її роль при неврозах. Інтерес психологів до проблеми тривожності пов'язаний, насамперед, із тим, що це негативний емоційний стан, який є серйозним ризик-фактором для розвитку багатьох психосоматичних відхилень. Тривожність – це стан доцільного підготовчого підвищення уваги, сенсорної та моторної напруги в ситуаціях можливої небезпеки, що забезпечує відповідну реакцію на страх. Тривожність – це особистісна риса, що виявляється в легкому і частому прояві станів тривоги, схильність індивіда до переживання тривоги. Тривога виникає в силу порушення форм внутрішньоособистісного та міжособистісного спілкування.

Існує низка теорій, що пояснюють природу і суть тривожності. Вважається, що як власне психологічна проблема вона була вперше поставлена та спеціально розглянута в працях З. Фрейда. Інтерес до тривожності у З. Фрейда виник тоді, коли він отримав перші результати здійсненої ним терапії. Ця зацікавленість спершу привела його до припущення, що тривога, яку переживають численні його пацієнти-невротики, є наслідком неадекватного вивільнення енергії лібідо. Однак у міру накопичення досвіду З. Фрейд прийшов до розуміння, що подібна інтерпретація тривоги є неправильною. Через 30 років

він переосмислив свою теорію і дійшов такого висновку: тривога є функцією Ego, і призначення її полягає у тому, щоб попереджувати особистість про наближення загрози, з якою треба зустрітися або оминати. Таким чином, тривога дає можливість особистості реагувати на загрозову ситуацію адаптивним способом [2, с. 39]. Отже, основна функція тривоги, на думку З. Фрейда, – допомагати людині уникнути усвідомлення своїх негативних імпульсів і задовольняти їх прийнятним шляхом у потрібний час.

Проблема тривожності у подальшому розвивалася у руслі неофрейдизму, зокрема в роботах К. Хорні, Г. Саллівана та Е. Фромма. На відміну від З. Фрейда Карен Хорні не вважала, що тривога є необхідним компонентом у психіці людини. Навпаки, вона стверджувала, що тривога виникає в результаті відсутності відчуття безпеки в міжособистісних стосунках, і вважала, що в дитинстві у людини є дві основні потреби: потреба у задоволенні і потреба у безпеці. Задоволення охоплює всі біологічні потреби: в їжі, сні і т. п.

Зовсім в іншому ключі підходили до проблеми тривожності представники поведінкового напрямку в психології (біхевіоризму). Відповідно до поглядів класиків теорії навчання та представників її більш сучасних відгалужень, тривожність і страх – дуже близькі явища, вони є емоційними реакціями, що виникають на основі умовного рефлексу. Вони, своєю чергою, створюють підґрунтя для широкого репертуару інструментальних реакцій уникнення, на основі яких і відбувається соціалізація індивіда, виникають (у разі закріплення неадаптивних форм) невротичні порушення.

Традиційно тривожністю називають схильність людини до переживання тривоги, тобто негативного емоційного переживання, пов'язаного з передчуттям реальної або уявної небезпеки. «Тривожність – це відображення емоційного стану або певної сукупності реакцій, що виникають у суб'єкта, який сприймає ситуацію як особистісно загрозову, небезпечну» [2, с. 61]. І. Павлов оцінював тривожний стан як показник слабкості нервової системи, хаотичності нервових процесів. На думку М. Левітова, «тривожність – це психічний стан, що виражається як побоювання і порушення спокою, викликані можливими неприємностями» [3, с. 63]. Відповідно до концепції Ч. Спілбергера, слід розрізняти тривожність як стан (ситуативну) і тривожність як властивість особистості (особистісну). Ситуативна тривожність – це стан тривоги, що виникає як реакція людини на різноманітні соціально-психологічні стресори. Як правило, ситуативна тривожність у однієї і тієї ж людини буває різною в різний час.

Тривога – це страх невідомого, реакція на загрозу небуття, острах чогось, що не має ані назви, ані чіткого вигляду, але погрожує людині втратою себе, втратою свого «Я». Тривогу визначають як «відчуття неконкретної, невизначеної, неспрямованої загрози», неясне почуття небезпеки. Очікування небезпеки, яка насувається, сполучається з почуттям невідомості: людина не усвідомлює, звідки вона може загрозувати. На відміну від емоцій страху тривога не має певного джерела. Можна сказати, що тривога – «страх невідомого» [4].

Можна виділити дві великі групи ознак тривоги. Перша – внутрішні, соматичні ознаки (від грецького «сома» – тіло), що виникають у людини під впливом хвилювання, друга – зовнішні поведінкові реакції у відповідь на тривожну ситуацію. Складність опису цих проявів полягає у тому, що всі вони можуть супроводжувати не тільки тривогу, а й інші стани та переживання, наприклад розпач, гнів або навіть радість.

Якщо стан тривоги повторюється, якщо дитина не знаходить способу впоратися з собою, ці внутрішні прояви можуть перерости в симптоми серйозних порушень. Як образно помітив А. Моруа, «перспектива важкого іспиту іноді діє на школяра сильніше найпотужнішого проносного. Тривога й страх – самі по собі хвороби: нашаровуючись на іншу недугу, вони ускладнюють її протікання» [5, с. 35]. Поведінкові ознаки тривоги ще більш різноманітні, вигадливі й несподівані, ніж соматичні. Іноді напруга тривожного

очікування така велика, що людина мимоволі сама заподіює собі біль. Звідси – згрізені нігті, подряпані руки, несподівані удари, падіння. Щоб уникнути неприємностей, дитина іноді прибігає до брехні, фантазій, стає неуважною, забудькуватою. Але частіше така поведінка відображає вже не саму тривогу, а марні спроби впоратися з нею. Як тільки тривога виникає, у душі дитини включається цілий набір механізмів, які «переробляють» цей стан у щось інше, нехай теж неприємне, але не настільки нестерпне. Це може докорінно змінити всю зовнішню й внутрішню картину тривоги. Знати та розуміти, як дитина бореться зі своєю тривоگوю, у які форми вона її перетворить, необхідно хоча б для того, щоб розпізнавати тривожність у ситуаціях, коли її прояви істотно змінені.

За умов впливу негативних чинників та переживань, які виникають зазвичай в екстремальних ситуаціях, тривожність набуває загрозливого характеру. Вона може цілком дезорганізувати поведінку і діяльність людини, завдати шкоди її психічному й фізичному здоров'ю (феномен «передстартової лихоманки» у спорті, екзаменаційне випробовування, тривожно-песимістичні очікування в конфліктних ситуаціях, хронічне відставання у навчанні тощо).

Тривожність поділяється на дві основні категорії: прихована, тобто різною мірою не усвідомлювана, виявляється або надмірним спокоєм, або непрямим шляхом через специфічні способи поведінки; відкрита, тобто свідомо пережита і проявляється в поведінці і діяльності у вигляді стану тривоги [1].

У віці від п'яти до десяти років у дітей з'являються страх утрати батьків і екзистенційні страхи: страх війни, нападів, катастроф, пошкоджень, заражень і т. д. За великим рахунком це – прояв страху смерті, страху «не бути». Наявність таких страхів вважається показником «нормального» розвитку дітей. Заважати дитині й оточуючим вони починають тоді, коли з ними не так обходяться: «годують» панікою, різною, частіше за все суперечливою, інформацією, запереченням стану або намагаються створити ілюзію благополуччя.

Дорослим зараз нелегко, вони знаходяться в деякому «зміненому» стані, коли необхідно блискавично перебудовуватися й адаптуватися до нових умов. Але їм важливо пам'ятати, що дітям у цих умовах життя необхідно спертися на авторитетну і сильну фігуру батьків, які допоможуть їм упоратися з тривоگوю.

Профілактика та подолання тривожності і страхів в умовах пандемії будуть ефективними за дотримання й урахування низки загальних психолого-педагогічних умов розвитку і формування особистості учнів початкової школи: врахування індивідуально-типологічних та вікових особливостей молодших школярів, соціального оточення, в якому живе дитина, аналізу історії її розвитку протягом дошкільного періоду; вивчення і складання диференційованої характеристики пізнавальної, емоційно-вольової і мотиваційної сфер молодшого школяра; виявлення особливостей його поведінки і діяльності в сім'ї, школі та під час дистанційного спілкування з учителем, однолітками; забезпечення взаємодії між сім'єю та школою у питаннях розвитку навчання і виховання дітей та формування їхньої особистості.

Суттєвим є дотримання конкретних умов подолання тривожності у молодших школярів, пов'язаних із чинниками, які її викликають, це: створення дитині комфортних психофізіологічних умов дистанційного навчання; культивування педагогом доброзичливості, взаємодопомоги, взаємопідтримки у стосунках між учнями класу в процесі навчальної діяльності; підтримання атмосфери прийняття дитини, захищеності незалежно від досягнень у навчанні; розширення взаємної довіри, підтримки між учителем і учнем, учнем та однокласниками онлайн; забезпечення педагогом індивідуального підходу до навчання і виховання молодших школярів; розвиток їх індивідуальності та самостійності; розроблення разом із психологом необхідної для цього стратегії і тактики щодо розвитку довільності, оволодіння

компонентами навчальної діяльності, формування пізнавальної, емоційно-вольової, мотиваційної сфер; оволодіння здатністю чітко ставити мету діяльності; вироблення разом із психологом критеріїв особистісного успіху; розвиток мотиву компетентності, адекватного рівня домагань, передусім у навчальній діяльності; використання по відношенню до тривожних дітей розгорнутих критеріїв педагогічної оцінки; застосування змістових суджень із максимальним звуженням і конкретизацією сфери їхньої дії; використання порівняльних оцінок власних успіхів дитини; опанування учнями прийомів самоаналізу; розвиток у них рефлексії власного «Я», критичності самооцінки; створення можливостей для зближення оцінки між «Я – реальний» та «Я – ідеальний»; розширення здатності розуміти себе та інших; уміння визначати причини тривожності, розуміти психофізіологічні особливості прояву; здатність контролювати, долати її та ін. [6].

У роботу з подолання тривожності учнів початкової школи передусім включені їхні батьки. Для багатьох батьків, окрім COVID-19, постали нові «загрози»: спілкування із власною дитиною, організація їхнього дозвілля в чотирьох стінах та вміння контролювати власні емоційні стани. Подолання тривожності буде значно ефективнішим за умов забезпечення в сім'ї: поваги до індивідуальності дитини; виховання самостійності, розвитку спрямованості на вільний вибір; подолання ригідності; допомоги у визначенні шляхів виходу зі складної ситуації; формування гармонійної системи цінностей та збереження емоційного комфорту; рефлексивного аналізу батьками власних методів виховання, системи заборон, покарань та заохочень тощо.

Психологічні служби, шкільні психологи, які долучені до роботи з подолання тривожності у дітей, мають здійснювати діяльність на трьох взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих рівнях: вироблення конструктивних способів поведінки у важких для дитини ситуаціях; навчання учнів прийомам і методам оволодіння тривожністю; розширення функціональних і операціональних можливостей школяра, формування у нього необхідних знань, умінь та навичок, які ведуть до підвищення результативності діяльності, створення запасу емоційної рівноваги і стійкості; перебудова мотивації учня, вироблення і закріплення впевненості в собі; розвиток самооцінки та уявленя про себе, формування адекватного рівня домагань, позитивного ставлення до себе [7].

Подолання тривожності повинно включати в себе елементи тренінгових занять, спрямованих на усвідомлення себе в системі життєвих відносин: актуалізація «Я-станів» у минулому, сьогоднішньому і майбутньому, активізація самосвідомості; активізація «Я-мотивації», формування позитивного мислення, розвиток спостережливості, уваги, уяви, тренування здатності до прояву вольових зусиль; вправи на релаксацію тощо. Під час проведення занять можна використовувати музичний супровід із відповідним коригуючим емоційним навантаженням. Учні можуть вести щоденники, де записуватимуть, малюватимуть чи схематично зображатимуть свої переживання, відчуття, страхи, тривоги тощо. Записи повинні аналізуватися психологами в процесі індивідуального консультивання батьків та під час індивідуальних форм роботи з дітьми і вчителями.

Отже, ефективність запропонованих напрямів роботи, що включає у себе психолого-педагогічні умови та систему психогімнастичних коригуючих вправ для подолання особистісної тривожності у дітей молодшого шкільного віку, впроваджені в дистанційну роботу вчителів та батьків учнів початкової школи, тісна співпраця з психологами із самого початку карантину дадуть змогу попередити виникнення і закріплення у них особистісної тривожності та страхів.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми тривожності особистості в умовах пандемії. Доцільно було б також звернути увагу на розроблення цілісної системи психологічної допомоги іншим віковим категоріям.

Список використаної літератури

1. Томчук С.М., Томчук М.І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі : монографія. Вінниця : ВАНО, 2018. 200 с.
2. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции. Москва : Наука, 1989. 455 с.
3. Левитов Н.Д. О психических состояниях человека. Москва : Просвещение, 1964. 332 с.
4. Осадько О. Страх як прояв особистісних самообмежень. *Психолог.* 2004. № 7. С. 25–30.
5. Захаров О.І. Як подолати страх у дітей. Москва : Просвіта, 1986. 109 с.
6. Ставицька С.О. Прояв та подолання особистісної тривожності у школярів. *Психологія.* 1998. С. 168–173.
7. Омельченко Я.М. Психологічна допомога дітям із тривожними станами. Київ : Шкільний світ, 2011. 112 с.
8. Крюкова С.В., Слободяник Н.П. Дивуюся, злюся, боюся, хвалюся і радію. *Програми емоційного розвитку дітей дошкільного та молодшого шкільного віку* : практичний посібник. Москва : Генезис, 2003. 204 с.

**PSYCHOLOGICAL-PEDAGOGICAL CONDITIONS OF TREATMENT
AND ANXIETY RELEASE IN YOUNGER CHILDREN IN PANDEMIC CONDITIONS****Svitlana Dorofei**

*Kamianets-Podilskyi National University named after Ivan Ogienko,
61, Ogienska Str., Kamianets-Podilskyi, Ukraine, 32301
e-mail: dorofeysv4@gmail.com*

The article focuses on the fact that the real life of people is accompanied by a variety of psycho-emotional experiences. Emotions and feelings are a reflection in the mind of the human individual of everyday reality. Due to the closure of kindergartens, schools and other quarantine activities, in a pandemic, children may be left without the order and incentives given by the familiar environment. They do not have the opportunity to be with their friends directly and receive the social support that is necessary for a good mental state. That is why both adults and, first of all, children need help and support.

The article analyzes and presents the main theoretical approaches to the problem of anxiety and the specifics of childhood anxiety. Most researchers distinguish anxiety as a state and as a trait of personality, and also emphasize that it is important to distinguish anxiety from anxiety. Scientists argue that a moderate level of anxiety in the norm is inherent in all people and is necessary for the optimal adaptation of a person to reality. The presence of anxiety as a persistent education indicates a violation of personal development. It interferes with normal activities and full communication. The study revealed a variety of aspects and approaches in determining the nature of anxiety, identified two large groups of signs of anxiety and the factors of occurrence of negative experiences in extreme conditions. Forms of manifestation of anxiety in younger students, psychological mechanisms of the course are considered. Conditions of overcoming and prevention of childhood anxiety in a pandemic have been investigated and characterized. It is stated that the prevention and overcoming of anxiety and fears in the conditions of the pandemic will be effective in observing and taking into account a number of general psychological and pedagogical conditions of development and formation of personality of elementary school students. The proposed directions of work, including psychological and pedagogical conditions and a system of psychogymnastic corrective exercises for overcoming the personal anxiety of young children of the school age, are introduced into the remote work of teachers and parents of elementary school students, close cooperation with psychologists on self-study they have personal anxiety and fears.

Key words: anxiety, anxiety, situational anxiety, anxiety indicators, conditions for overcoming anxiety.

УДК 159.922

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-10>

АНАЛІЗ ІДЕНТИЧНОСТІ З ПОГЛЯДУ ІНДИВІДУАЛІСТИЧНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Михайло Жилін

*Одеський національний морський університет,
вул. Мечникова, 34, м. Одеса, Україна, 65029
e-mail: zhylin.mykhailo@gmail.com*

Існування великої кількості понять тотожності є фундаментальною частиною сучасної психологічної теорії. Вивчення цього явища пов'язане з розвитком різноманітних психологічних напрямів і шкіл. Це призводить до великої кількості концепцій ідентичності, які передбачають різні схеми та механізми її формування. З одного боку, це може дати різні погляди на цю тему, з іншого – ця термінологічна плутанина може стати причиною кризи психології як науки.

У статті на основі аналізу наукової літератури, присвяченої дослідженню процесів формування та розвитку ідентичності, зроблено висновок, що основний фундаментальний внесок у вивчення цих питань був зроблений у рамках індивідуалістичної психології та соціальної психології.

Також визначено, що основи наукового розроблення концепції ідентичності були започатковані психологами психоаналітичної галузі. Теорії цього напрямку психології використовували основні потреби людини як джерело ідентичності, що розглядається як захисний механізм, який служить захистом від соціального тиску. Однак ця група теорій часто пропускала подальшу взаємодію ідентичності людини з оточуючими соціальними групами.

Цей аспект розвитку ідентичності був описаний соціальною психологією. У рамках низки концептів цього напрямку психології було припущено, що, крім особистої ідентичності, людина розвиває соціальну, яка формується на основі вступу індивіда в різні групи. Однак такий поділ ідентичності на зовнішню і внутрішню частини призводить до того, що під час аналізу особистості можна створити картини, які не дають цілісного уявлення про предмет ідентичності.

У статті розглянуто проблему формування ідентичності в парадигмах індивідуалістичної та соціальної психології. Окреслено особливості описаних теорій ідентичності та зосереджено увагу на недоліках розглянутих теорій. На підставі проведеного теоретичного аналізу надано авторський підхід до об'єктивзації ідентичності в її істинному та сплутаному видах.

Ключові слова: ідентичність, соціальна ідентичність, індивідуалістична психологія, психоаналіз, соціальна психологія.

Постановка проблеми. Велика кількість концепцій ідентичності є фундаментальною частиною сучасної психологічної теорії. Вивчення цього питання пов'язане з розвитком конкретних шкіл наукової думки. Це зумовлює велику кількість концепцій ідентичності, які передбачають різні схеми і механізми її формування.

Аналіз останніх досліджень. На основі аналізу наукової літератури, присвяченої дослідженню процесів формування та розвитку ідентичності, можливо зробити висновок, що основний внесок у вивчення цих питань було зроблено в рамках індивідуалістичної психології та соціальної психології. Загальноприйнятим є те, що феномен ідентичності є одним із найбільш значущих у функціонуванні особистості як на індивідуальному рівні, так і на соціальному.

Питаннями ідентичності займалися такі психологи: З. Фрейд, Ж. Лакан, Е. Фромм, Е. Еріксон, Ж. Міллер, М. Кляйн, Дж. Тешфілд, Дж. Тернер, Ж. Гілес. Серед вітчизняних учених цю проблематику розробляли І.С. Кон, Г.М. Андреева, В.С. Агеєв, В.А. Ядов.

Метою статті є теоретичний аналіз різних теорій ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Значну увагу концепції ідентичності спочатку було приділено в індивідуалістичній парадигмі. Вперше механізми й особливості ідентичності було розглянуто в психоаналітичній концепції австрійського психолога З. Фрейда. Свою концепцію ідентичності він виклав у роботі «Психологія мас і аналіз людського «Я». Цю книгу присвячено дослідженню соціальних явищ із погляду психоаналізу. Фрейд цікавила поведінка натовпу, особливості масової поведінки. У даній роботі розглянуто вплив масових соціальних явищ на особистість.

Фрейд пов'язує феномен ідентичності з ідентифікацією і з Едіповою ситуацією. У роботі він говорить так: «Ідентичність відома психоаналізу як перший прояв емоційного зв'язку з іншою особою» [4, с. 53]. Проявом цього зв'язку, на думку Фрейда, є бажання хлопчика бути таким, як його батько, прагненням стати на нього схожим у всьому, ідентифікуватися з ним. Дитина ідеалізує батька, бачить у ньому зразок для наслідування. Іншими словами, син робить спроби ідентифікації себе з батьком, відчуває свій зв'язок із ним і намагається його посилити. Водночас дитина ідентифікує себе і з матір'ю. На основі цього З. Фрейд виділяє два види ідентифікації: захисну (вона виникає через страх покарання за агресивні прагнення і потяги) і розвиваючу (виникає несвідомо, проявляється в отождоженні себе з іншою особою через страху втрати його любові).

Фрейд уважав, що багато дій, спрямованих на ідентифікацію, містять елементи як безпосереднього прийняття того, що викликає позитивний емоційний відгук, так і захисного уподібнення того, що є страшним. Це пояснює чисто емоційний характер явища ідентифікації, оскільки, «по-перше, ідентифікація являє собою початкову форму емоційного зв'язку з об'єктом, по-друге, регресивним шляхом, як би інтоєкцією об'єкта в «Я», вона стає заміною лібідінозного об'єктного зв'язку, і, по-третє, вона може виникнути за кожної поміченої спільності з особою, що не є об'єктом сексуальних первинних позивів» [4, с. 57].

Таким чином, З. Фрейд виводить концепт ідентичності як явище, що розвивається на основі послідовних ідентифікацій. Дане розуміння ідентичності дає можливість пояснення як механізмів розвитку особистості, так і розуміння динаміки взаємодій людини в соціальному середовищі. Однак цю теорію ідентичності не можна назвати повною і вичерпною, тому що у цих роздумах фактично не будуть розглянуті інші чинники соціальних взаємодій. Окрім цього, даний концепт було засновано на результатах спостережень, так чи інакше пов'язаних із психопатологією. Висновки, зроблені на специфічних випадках, були перенесені на більш широке коло психологічної норми, що є порушенням принципів психологічної індукції.

Розглянемо концепцію ідентичності іншого представника школи психоаналізу – Жака Лакана. Він уважав себе послідовником Фрейда, проте багато в чому відійшов від класичної психоаналітичної парадигми. Ж. Лакан створив концепцію елементарних реєстрів, які визначають виміри людського існування.

Якщо уявити концепцію Лакана [2, с. 272] «Уявне», «Символічне» і «Реальне» як етапи розвитку особистості, то на стадії «Уявне» відбувається усвідомлення того, що таке соціальне як таке. Це усвідомлення формується завдяки співвідношенню власного «Я» з «Іншим». Цим «Іншим» зазвичай виступає один із батьків. Лакан визначає ідентифікацію як фундаментальний психологічний процес. «Уявне» Лакана – це універсальний вимірювач образів, свідомих і несвідомих, сприйнятих або лише уявних. «Уявне» Лакана є психічною структурою, базовою опорою якої є образ власного «Я», конструється за образом і подобою «Іншого». Одна з базових стадій формування цього образу – стадія «Дзеркало», що являє собою розвиток здатності розпізнавати своє відображення у дзеркалі як себе.

На даному етапі відбувається конструювання та інтеграція власного образу в «Уявному», що є основою для подальшого розвитку самоідентифікації і формування власної ідентичності. У даному разі енергетичною основою формування Его стає фантазія про розчленоване тіло.

Лакан розвивав свої ідеї про цю фантазію у нерозривному зв'язку з вивченням концепту параної в роботах Мелані Кляйн [12, с. 31]. Описана Кляйн регресивна фантазмагорія про існування певного образу, яка знаходиться в психіці клієнта і намагається розділити її на частини [9, с. 136], була для Лакана процесом динамічного розвитку від образу розчленованого тіла до уявлення про захист у вигляді відчуженої ідентичності до «Я» як ідентифікації «Іншого» [11, с. 4]. І тут ми можемо говорити про захисні форми ідентифікації, тобто про уявлення про «Іншого» як про самого себе.

На стадії «Символічне» за Лаканом відбувається визначення заборон і рамок дозволеного. Даний процес розвивається на основі ідентифікації з фігурою батька. Саме на цьому етапі відбувається входження в поле культурного і соціального, усвідомлюється психологічний та емоційний зв'язок з оточуючими. Багато в чому символічне Лакана – еквівалент «культурного порядку» Клода Леві-Стросса. У багатьох своїх роботах, у тому числі в «Структурній антропології», Леві-Стросс розглядає норми і правила як найважливіші елементи культури. І тут простежується явний зв'язок між культурним порядком Леві-Стросса і концептом Лакана, який він називає «Ім'я Батька», тобто з культуральним, із тими правилами і нормами, які передаються дитині батьком за допомогою ідентифікації. Лакан, таким чином, цілком приймає антропологічну передумову Клода Леві-Стросса, де людина визначена як «тварина символічна» і що «самоопис суспільства за допомогою символів є невід'ємною частиною соціальної реальності» [11, с. 4].

Лаканівський концепт «Реального» можливо уявити як стадію, на якій людина виділяє ті риси культури і соціуму, з якими він себе ототожнює, тобто розуміє і сприймає себе як частину будь-якого співтовариства, але при цьому усвідомлює свою власну індивідуальність, осягає те, що відрізняє його від цієї системи та від інших її представників.

На основі зробленого дослідження концептів «Реального», «Уявного» і «Символічного» Ж. Лакана ми можемо зробити висновок, що ідентифікація, згідно з його уявленнями, має безперервний характер, протікає природним чином, переходячи з одного стану в інший у міру накопичення соціокультурного досвіду і формування особистості. Згідно з Лаканом, ідентичність починає формуватися в ранньому дитинстві, еволюціонує зі свого роду примітивних форм (співвіднесення себе із сильною фігурою одного з батьків) до глобального (усвідомлення своєї приналежності до певного соціального й культурного організму), і відбувається це за допомогою символізації та символічного. Процес ідентифікації пронизує все життя людини, що говорить про його виняткову важливість у формуванні особистості.

У рамках розгляду індивідуалістичної парадигми важливо торкнутися роботи Еріха Фромма. Свій підхід до проблеми ідентичності він розробив у рамках теорії екзистенціальних потреб. Дана теорія викладена ним у роботі «Здорове суспільство», вперше виданої в 1955 році. На думку Фромма, психічно здорову людину відрізняє від душевнохворої наявність екзистенціальних потреб. Їх він виділив п'ять: потреба в спілкуванні, потреба в творчості, потреба у вкоріненості, потреба в пізнанні, потреба в ідентичності.

Зупинимося докладніше на останній із них. Дана потреба впливає зі страху перед навколишнім світом, в якому людина є самотньою та забутою. Щоб не загубитися у цих почуттях, особистість змушена знайти якийсь орієнтир, якусь точку опори, яка дала б змогу відчутти свою спорідненість з яким-небудь інститутом або іншою особистістю. Людина потребує ототожнення себе з чим-небудь, що вважає прийнятним та близьким. При цьому необхідно відчувати свою індивідуальність, тобто розуміти, за якими ознаками

людина буде співвідносити себе з чим-небудь або ким-небудь. Так, людина співвідносить себе із соціальними інститутами, з певною культурою, з набором соціальних ролей.

Однак, на думку Фромма, ідентичність часто виявляється помилковою. Людина може відчувати потребу співвідносити себе з натовпом, який, навпаки, як би розчиняє його індивідуальні риси в собі, що дає лише ілюзію індивідуальності. «Для більшості людей індивідуалізм виявляється лише фасадом, за яким ховається нездатність досягти індивідуального почуття самототожності» [7, с. 75]. Окрім того, не виключена можливість і помилкової ідентифікації, коли людина співвідносить себе з тим, що є для неї чужим.

Важливо зазначити, що Еріх Фромм, як і всі розглянуті вище автори, не розробляв теорії ідентичності як такої. У всіх цих роботах ідентичність скоріше була концептом, який пояснював ті чи інші феномени, що стосувалися зовсім інших теорій.

Безпосередньо першою теорією ідентичності була теорія Еріка Еріксона, представника американського неофрейдизму. Він уважав, що ідентичність формується в процесі соціальної взаємодії з перших днів життя людини. У дитини формується уявлення про цілісність і стійкість самого себе в процесі контактів з іншими людьми. У підсумку можна сказати, що результатом ідентичності на ранніх етапах розвитку людини є поява відчуття самототожності в часі і визначення себе оточуючими.

Важливо визначити, що в психоаналізі центральне місце займає індивідуальність. Життєдіяльність скоріше визначається динамікою несвідомих процесів, аніж особливостями соціальних взаємодій. І якщо соціальне і потрапляє в зону уваги, то воно розглядається скоріше з погляду протистояння соціального тиску та індивідуальних потреб, суть яких усе одно знаходиться в індивідуальному несвідомому. Однак у роботах Е. Еріксона значну увагу приділено психосоціальній ідентичності, яку він розглядає не лише як особистісний, а й соціально-культурний феномен. На думку Еріксона, ідентичність – це «тотожність людини самій собі» [8, с. 11]. Цим він розділяє одне від одного поняття «ідентичність» та «ідентифікація». Дані терміни, на його думку, вступають у відносини «процес – результат», тобто ідентифікація – це психологічний механізм, а ідентичність – це результат уподібнення.

Велику увагу Еріксон приділяв питанню впливу соціального оточення на особистість і характеристик конкретно-історичної епохи на ідентифікацію. Однією з основних рис, що сприяють розвитку ідентичності, є поняття життєвого циклу. На думку Еріксона, розвиток людини, а отже, і його ідентичності, триває протягом усього життя, а не лише в перші її роки, як уважав Фрейд.

Ця модель ґрунтувалася на епігенетичному принципі, взятому з ембріології: кожний етап розвитку містить моменти, які є вирішальними для подальшої еволюції [8]. У кожній стадії є період кризи, під час якого відбувається формування її сильних сторін і здібностей. Під кризою Еріксон має на увазі особливі моменти в людському житті – «моменти вибору між прогресом і регресом, інтеграцією і відставанням» [8]. Так само можуть виникнути й психологічні травми, які руйнують крихкий баланс сил пройдених стадій і призведуть до неминучої регресії та руйнування поточної ідентичності. Учений виділив такі аспекти ідентичності:

1. Індивідуальність – свідоме відчуття власної індивідуальності і власного окремого існування.
2. Тотожність і цілісність – відчуття внутрішньої тотожності, безперервності між тим, чим людина була в минулому й чим може стати в майбутньому; відчуття того, що життя має узгодженість і сенс.
3. Єдність і синтез – відчуття внутрішньої гармонії й єдності, синтез образів себе і дитячих ідентифікацій в осмислене ціле, яке народжує відчуття гармонії.

4. Соціальна солідарність – відчуття внутрішньої солідарності з ідеалами суспільства і підгруп у ньому, відчуття того, що власна ідентичність має сенс для значущих для даної людини осіб і що вона відповідає їхнім очікуванням і сприйняттю [8].

Еріксон присвятив свою роботу дослідженню життєвого циклу людини і виділив у ньому вісім етапів, кожен з яких супроводжується кризою ідентичності:

1. Дитинство. Конфлікт між довірою і недовірою.
2. Раннє дитинство (1–3 роки). Автономія/сумнів.
3. Вік гри (3–6 років). Ініціативність/вина.
4. Шкільний вік (6–12 років). Компетентність/неповноцінність.
5. Юність (12–19 років). Его-ідентичність/рольова сплутаність.
6. Молодість (20–25 років). Досягнення близькості/ізоляція.
7. Зрілість (26–64 роки). Продуктивність/інертність.
8. Старість (65 – смерть). Цілісність Его/відчай.

Якщо конфлікт вирішується конструктивно, то ідентичність набуває нових адаптивних рис, якщо ж криза набуває значущого негативного компонента, то можливі негативні наслідки для розвитку ідентичності. У такому разі криза багато в чому так і залишається невирішеною, що може призводити до різних проблемних моментів у формуванні розвитку і функціонуванні ідентичності.

Таким чином, поняття ідентичності значно ширше поняття ідентифікації. Якби ці два поняття збігалися, то риси людини, її ідентичність були б точною копією ідентичності його батьків, оскільки вони були б запозичені з вихідних зразків. А цього в реальності не відбувається, людина вбирає в себе масу рис різних людей. У світлі цього можна було б уявити ідентичність як результат і сукупність цілої низки ідентифікацій, як у концепції Лакана, котрий інтерпретує ідентичність як низку ідентифікацій. Однак людина може переймати певні риси інших людей, навіть не ідентифікуючись із ними, що може відбуватися під час входження у соціальні групи, коли жоден зі значущих учасників не викликає в індивіда прагнення до особистісної ідентифікації, можуть перейматися інші риси, що належать цій групі. На цьому ґрунтується розгляд ідентичності як усвідомленої частини Я. Тобто Я – це відображення оцінки інших.

Ідентичність не може сформуватися без контактів із соціумом. Соціально-психологічна традиція бачить розгляд проблеми ідентичності через осмислення належності індивіда до певної соціальної групи, яка має емоційне значення для індивіда [14, с. 66].

У рамках соціальної психології також немає єдиного погляду на формування і розвиток феномена ідентичності. Проблема цілісного аналізу структури соціальної ідентичності залишається слабо розробленою. М.Р. Бітянова у своїх роботах розуміє соціальну ідентичність як результат процесу самоідентифікації індивіда з різними соціальними категоріями. Соціальна ідентичність являє собою вирішальний елемент у визначенні стратегій поведінки людини у соціумі [1].

Розвиток теоретичного осмислення концепту соціальної ідентичності пов'язаний із роботами соціолога А. Тешфела. Він припустив, що процес визначення індивідом власного місця в структурі соціуму заснований на суб'єктивному визначенні себе в рамках певної соціальної групи. Під час безпосередньої взаємодії з іншими групами людина може проявляти динамічність у рамках тих груп, до яких вона себе відносить. Таким чином, у різних ситуаціях одна і та ж людина може діяти або як особистість, або як член групи.

Цей процес реалізується за допомогою низки простих етапів:

1. Етап соціальної категоризації (на якому здійснюється когнітивний аналіз власного соціального оточення і поділ його на різні групи).
2. Етап соціальної ідентифікації (що здійснюється через порівняння себе з групою, в яку умовно поміщує себе індивід).

3. Етап соціальної ідентичності (завершення формування власної приналежності до вибраної соціальної групи) [1, с. 287].

Залежно від актуальної ситуації соціальна поведінка особи може варіюватися від рівня тільки в міжособистісних відносинах до рівня участі виключно у відносинах усередині групи. Безумовно, здебільшого поведінка індивіда визначається комбінацією цих двох рівнів.

Послідовник Тежфела Дж. Тернер також уважав, що, оскільки людина належить до кількох соціальних груп, у конкретній соціальній ситуації вона може змінювати власну лінію поведінки згідно з різними соціальними чинниками. Для того щоб певна соціальна ідентичність стала домінуючою, необхідно не тільки, щоб міжгрупові відмінності були більше, ніж внутрішньогрупові (принцип метаконтрасту), а й об'єктивні відмінності між групами повинні збігатися з очікуваними стереотипізованими характеристиками цих груп (принцип нормативної відповідності).

Таким чином, можна припустити, що якщо соціальні, політичні, професійні групи зазнають будь-яких змін, то й ідентичність людини повинна змінитися разом із нею. При цьому залишаться відкритими питання про те, які зміни є первинними, а які вторинними. З одного боку, логічно припустити, що зміни, які відбуваються в учасниках групи, призводять до змін у самій групі, а з іншого – зміни характеристик групи змінюють ідентичність її представників. Однак така адаптація може відбуватися не завжди. Деякі люди не можуть або не хочуть корегувати свою ідентичність відповідно до змін у соціальних групах, продовжуючи діяти відповідно до більш ранніх та значущих установок. Це може бути пов'язано як зі швидкістю або частотою змін соціальних інститутів, ідеологій, трактувань історії та суспільних процесів, так і зі значущістю таких змін або навіть їх різноспрямованістю і суперечливістю.

Для членів конкретної соціальної групи важливим є прагнення до досягнення позитивної соціальної ідентичності в рамках соціуму. Це досягається шляхом створення сприятливої оцінки групи оточуючими порівняно з іншими соціальними групами.

Формування ідентичності як результат когнітивного конструювання розглядається також у рамках теорії соціального конструктивізму. Людина самостійно, шляхом власного вибору конструює свою ідентичність із наявних конструктів, які вона наділяє певним смислом. У цьому контексті можливо говорити про «самовизначення» особистості. В основі конструювання ідентичності лежить розповідь про себе, про своє «Я» – наратив особистості. З точки зору Дж. Брунера, ідентичність розглядається як постійно реконструйована автобіографія, що має своїм результатом створення власного образу, в основі якого лежить «власна розповідь про життя та відбір людиною значущих моментів для власної історії» [3, с. 66]. Таким чином, приділяється значна увага формуванню ідентичності самою особистістю.

Ці ідеї багато в чому перегукуються з ідеями, викладеними в працях Е. Фромма. У праці «Втеча від свободи» [6, с. 26] він проводить діалектичний аналіз взаємних зв'язків загального та індивідуального в проявах природи людини. На основі цього він аналізує роль механізму деперсоналізації у формуванні та підтримці тоталітарних соціальних систем. Формування явища соціальної ідентичності пов'язується ним із потребою у встановленні стосунків із навколишнім середовищем, а також із потребою уникати самотності як «однієї з провідних людських потреб, що становить саму сутність людського буття» [6, с. 26]. Це може бути досягнуто через здійснення самоідентифікації з певними конструктами: ідеями, цінностями і стандартами.

Таким чином, на основі інтерперсональних та інтраперсональних явищ здійснюється процес створення індивідом Я-концепції як системи репрезентацій людини про різні боки власного Я, яка рефлексується особистістю в контексті прямої свого жит-

тевого шляху. Я-концепція є стійкою і динамічною конструкцією, зафіксованою у вербальних формулюваннях. Ця система є підсумком рефлексії й оцінки людиною себе через окремі Я-образи, що мають репрезентації у зовнішньому світі.

Однією з важливих характеристик здорової ідентичності можна вважати цілісність. Дійсно, якщо людина уявляється собі одним, а для оточуючих вона стає іншим, і це для нього помітно й осознається, то такий особистісний розкол буде викликати напругу і тривогу. Відбувається формування сплутаної ідентичності [8, с. 350].

Іншими словами, будь-який поділ ідентичності на дві і більше субідентичності веде тією чи іншою мірою до дифузності, дисоціації та деперсоналізації: людина втрачає розуміння тих рис, які формують його самість і внутрішні об'єкти. Втрачається можливість їх диференціювання. Про це говорив Фромм, коли описував формування помилкової ідентичності під впливом масової культури. Виникає протиріччя між бажаним Я і реальним Я, через що посилюється дискомфорт під час взаємодії з оточуючими. Це також перегукується з парадоксальною теорією змін Ф. Перлза [12, с. 31]. Він стверджував, що особистісні зміни можуть відбуватися тільки тоді, коли людина втілює в розвитку свою самість, а не тоді, коли людина намагається стати тим, ким вона не є.

Це ставить перед психологічною наукою питання: як можна відокремити помилкову ідентичність від істинної? На нашу думку, демаркаційна лінія між цими двома поняттями може бути позначена через відповідність особистісних якостей людини Я-концепції, яку вона для себе створює. Сплутана ідентичність не передбачає наявності у людини особистісних якостей, що забезпечують функціонування даного образу, тоді як функціональна ідентичність конгруентна як у зовнішніх, так і у внутрішніх проявах.

На основі цього ми пропонуємо спосіб об'єктивізувати ідентичність, а саме через її зовнішні прояви – через дії індивіда, які він здійснює. Це включає у себе використовувані стратегії мислення, практичне втілення світогляду, характерні мовні патерни й інші прояви, в яких знаходить своє відображення ідентифікація. Але якщо людина щось робить, думає про себе в певному ключі і уявляє себе певним чином, то суб'єктивно вона такою й є. Багато авторів, як було показано вище, поділяють ідентичність на персональну та соціальну. Але, на нашу думку, не може бути окремих ідентичностей для себе і для оточуючих. Визначальним є те, що думає про себе людина і як вона себе проявляє.

Практичне використання цього підходу передбачає дві основні складності. Перша складність полягає у тому, що через зовнішні мотиватори людина думає про себе певним чином, а проявляє себе суттєво інакше. Наприклад, людина ідентифікується з будь-якою соціальною групою, яка говорить однією мовою, тоді як сама спочатку належить до іншого мовного середовища і культурально, і семантично. Але під впливом групи починає представляти оточуючим себе в іншому ключі, знаходить у собі ту мовну ідентичність, якої в неї немає або поки що немає. І тут ми можемо говорити про сплутану ідентичність, про яку говорив Фромм. Проте з часом ідентичність теж може змінюватися без зв'язку з одним мовним середовищем і за істотного зв'язку з іншим. Рідна мова може збіднюватися, а набута, навпаки, розвиватися в якісному сенсі. У процесі соціалізації відбувається ідентифікація з новою культурою. Ми припускаємо, що зміни ідентичності залежать від таких чинників:

1. Адаптивності індивіда. Наскільки він може підлаштовуватися до умов, що змінюються.
2. Відношення індивіда до нових умов.
3. Отримання психологічної підтримки і схвалення в новому для нього середовищі.
4. Відкидання свого попереднього досвіду або сприйняття нового як його природного розвитку.

Іншими словами, сплутана ідентичність із часом може ставати справжньою. «...be careful of what you do 'cause the lie becomes the truth» – ця цитата з Billy Jean відображає реальність ліричного героя пісні Майкла Джексона. І якщо згадати самого автора, то Джексон намагався прийняти нову расову ідентичність шляхом заперечення попередньої. По суті, розігрувався антисценарій, що призвело до дифузності ідентичності.

Друга складність даного підходу полягає у знаходженні робочого пояснення для того, що відбувається в тому в разі, якщо думки людини про себе і думки про неї навколишніх не збігаються. При цьому, на нашу думку, можливі два варіанти розвитку подій: людина або намагається адаптуватися до реальності, яка дає йому зворотний зв'язок, відрізняється від його уявлень про себе, або їх ігнорує, або чинить опір їм. Для людини є важливою відповідь на питання: «Хто я?». А для суспільства не так важлива відповідь на питання, ким є ця людина, скільки відповідь на питання, наскільки ця людина слідує тим чи іншим суспільним нормам.

Але для відповідності будь-яким нормам необхідна і важлива мотивація для таких обстежень. Прагнення до соціалізації, потреба в значних близьких цілком достатні для високого рівня готовності до особистісних змін. Однак швидкість зміни вже сформованої ідентичності практично ніколи не відповідає потребам у таких змінах. Людина може хотіти змінитися якомога швидше, але не може це зробити миттєво. Здорова сформована ідентичність – структура цілком стійка, і однією з її невід'ємних властивостей є тотожність самій собі протягом досить тривалого часу. Важливими і навіть визначальними для оцінки стійкості й тотожності ідентичності є те, наскільки людина відчуває себе, своє Я цілісним, наскільки відчуває себе собою. На нашу думку, дана цілісність є неможливою без стійких соціальних контактів і задовільних міжособистісних взаємодій. Іншими словами, для стійкості і тотожності важливо, щоб в ідентичності було укладено діалектичний взаємозв'язок між індивідуумом і суспільством. Таким чином, ідентичність виконує одночасно дві функції: з одного боку, підтримує цілісність Я і його тотожність самому собі, з іншого – функцію взаємозв'язку із соціумом.

Висновки. Питання формування та функціонування ідентичності є одними з наріжних у психологічній науці як через особливості самого об'єкта дослідження, так і з причин, пов'язаних із розвитком конкретних наукових шкіл. Основи розроблення цих питань були закладені в індивідуалістичній перспективі (зокрема, психоаналізом). Були описані схеми розвитку ідентичності на основі актуальних потреб індивіда, які здійснюються за допомогою механізмів ідентифікації. Однак ця група теорій часто пропускала подальшу взаємодію ідентичності людини з оточуючими її соціальними групами.

Цей аспект розвитку ідентичності було розглянуто з боку соціальної психології, яка припустила, що, крім персональної ідентичності, у людини є й соціальна, яка формується на основі входження індивіда в різні групи. Однак такий поділ ідентичності на зовнішню і внутрішню частини призводить до того, що під час аналізу особистості можуть створюватися картини, які не дають цілісного уявлення про суб'єкт ідентичності.

У світлі цього нами пропонується спосіб об'єктивізувати ідентичність через її зовнішні прояви (через дії, які здійснює індивід). Цей підхід передбачає аналіз ідентичності на основі зовнішніх проявів внутрішніх якостей і Я-концепцію, постульовану індивідом, що допомагає відокремити справжню ідентичність від сплутаної.

Список використаної літератури

1. Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А. Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы : учебное пособие для вузов. Москва : Аспект Пресс, 2002. 287 с.
2. Лакан Ж. Изнанка психоанализа. Москва : Логос, 2008. С. 272.

3. Смокова Л., Коваленко В. Групповая идентичность как динамическая структура личности: трансформация и кризис. ДИОГЕН. 2018. Т. 26. Бр. 1. С. 66.
4. Фрейд З. Почему война? Москва : Прогресс, 1992. С. 258.
5. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я». Санкт-Петербург : Азбука-Аттикус, 2013. 192 с.
6. Фромм Э. Бегство от свободы. Москва : Прогресс, 1989. С. 26.
7. Фромм Э. Здоровое общество. Москва : АСТ, 1996. 258 с.
8. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва : Прогресс, 1996. 350 с.
9. Appignanesi Richard Introducing Melanie Klein (Cambridge 2006) p. 136.
10. Huitt W. Self and self-views. Educational Psychology Interactive. Valdosta, GA : Valdosta State University, 2011.
11. Lacan Jacques Ecrits: A Selectiona. London, 1997. P. 4.
12. Miller Jacques-Alain «Microscopia», in Jacques Lacan, Television. London, 1990. P. XXXI.
13. Miller Jacques-Alain The Seminar of Jacques Lacan: Book II. Cambridge, 1988. P. 54, 241.
14. Turner J., Giles H. The experimental social psychology of intergroup behaviour. Intergroup Behaviour. Oxford, 1981. P. 66–101.

ANALYSIS OF IDENTITY FROM THE POINTS OF VIEW OF INDIVIDUALISTIC AND SOCIAL PSYCHOLOGY

Mykhailo Zhylin

*Odessa National Maritime University,
34, Mechnikova Str., Odessa, Ukraine, 65029
e-mail: zhylin.mykhailo@gmail.com*

The article is aimed at disclosing the problem formation and development of identity in the scientific paradigms of individualistic and social psychology. The specifications of phenomenon of identity is described in the theoretical chosen systems. Author's reflections on the objectification of identity in its true and confused variant is given on the basis of the theoretical analysis.

The existence of a large number of concepts of identity is a fundamental part of modern psychological theory. The study of this phenomenon is linked to the development of various schools of thought. This leads to a large number of identity concepts, which provide for different schemas and mechanisms for its formation. On one hand this can give different insights on the topic, on the other hand this terminological confusion can be the cause of the crisis of psychology as a science.

Based on the analysis of scientific literature devoted to the study of the processes of identity formation and development, it can be concluded that the main contribution to the study of these issues was made within the framework of individualistic psychology and social psychology. It is generally accepted that the phenomenon of identity is one of the most significant in the functioning of the individual, both individually and socially.

The foundations of scientific development of the concept of identity was started by the psychologists of psychoanalytical field. The main theories of this group used basic needs of humans as the source of identity which is viewed as a defense mechanism that serves to protect against the social pressure. However, this group of theories often missed the further interaction of a person's identity with the surrounding social groups.

This aspect of identity development was described by social psychology. They suggested that in addition to personal identity, a person develops a social one, which is formed on the basis of the individual's entry into different groups. However, this division of identity into the outer and inner part leads to the fact that in the analysis of personality can create pictures that do not give a holistic view of the subject of identity.

In this light, we propose a way to objectify identity through its external manifestations (through actions performed by the individual). This approach involves the analysis of identity on the basis of external manifestations of intrinsic qualities and the self-conception postulated by the individual, which helps to separate the true identity from the entangled.

Key words: identity, social identity, individualistic psychology, psychoanalysis, social psychology.

УДК 159.922 (045)

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-11>

ТРИВОГА ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

Тетяна Іванова

*Сумський державний університет,
вул. Р.-Корсакова, 2, Суми, Україна, 20007
e-mail: sociol8tanya@gmail.com*

Статтю присвячено аналізу психологічних підходів до феномену тривоги. Зокрема, у роботах класиків психології тривога розглядалася як прояв неблагополуччя, причиною якого можуть бути несприятливі умови розвитку або дитячі психотравми. Для сучасних підходів до тривоги є характерною термінологічна розбіжність. Тривога описується на основі поведінкових ознак, із позицій захисних механізмів, як результат впливу минулого досвіду, як фізіологічна реакція.

Показано, що існує кілька рівнів існування тривоги, класифікація яких пов'язана з різними передумовами її виникнення. В еволюційному сенсі можна виділити базову та вторинну тривогу. Базова тривога є результатом індивідуального розвитку дитини й є генетично вбудованим механізмом індивідуального захисту. Вторинна тривога формується в онтогенезі та пов'язана з необхідністю реалізації значущих потреб. Вторинна тривога значною мірою опосередковуються широким соціумом на відміну від первинної тривоги, джерелом формування якої є мікросоціальне середовище. За рівнем ситуативної тотожності тривогу можна розділити на нормальну та невротичну. Якщо нормальна тривога зумовлена необхідністю адекватної ситуативної адаптації, то невротична передбачає неадекватно підвищену оцінку небезпеки та включає неефективні способи психологічного захисту. За рівнем об'єктивності можна розрізнити вітальну та соціальну тривогу. Вітальна тривога більшою мірою орієнтована на оцінку зовнішніх та внутрішніх загроз, що стосуються виживання на психофізіологічному рівні, тоді як соціальна тривога має ціннісне підґрунтя та виникає в умовах глобальних соціальних і культурних зрушень. За рівнем результативності тривогу можна поділити на конструктивну та деструктивну. Конструктивність тривоги полягає у тому, що її наявність та вплив на індивіда полягає у формуванні особливого виду активності, який передбачає нестандартні способи вирішення складних ситуацій, тоді як деструктивна тривога веде до розпаду людської діяльності.

Ключові слова: тривога, тривожність, стрес, психологічний захист, невротична тривога.

Вступ. Актуальність дослідження. Феномен тривоги активно вивчається не тільки у психології, а й у психіатрії, патопсихології, фізіології, філософії, соціології. Однак, незважаючи на це, тривога як психічний феномен залишається багатозначним та семантично невизначеним явищем. Як правило, дослідники описують тривогу як складний особистісний феномен, що включає значну кількість чинників, при цьому кожен фахівець урахує ті аспекти або компоненти, що впливають із його теоретичних побудов. Тобто одні автори пояснюють тривогу в межах доступних спостереженню поведінкових ознак, другі – з позиції захисних механізмів, треті схильні пов'язувати її з минулими подіями, четверті визначають її як фізіологічну реакцію, як різновид афекту.

У психології одним із перших, хто зробив спробу пояснити природу тривоги, був З. Фрейд. У роботі «Про заснування для відділення певного симптомокомплексу від неврастенії як неврозу тривоги», яка була опублікована в 1895 році, Фрейд ще не відокремлює тривогу як реакцію на реальну небезпеку від тривоги як суб'єктивного відчуття. У центрі його уваги знаходиться виникнення травматичної ситуації та перетворення лібідо

на тривожне очікування. Фрейд схематично описує тривогу як фізіологічну реакцію на ситуацію небезпеки. Основна думка указаної роботи: тривога є результатом перетвореного лібідо. Спочатку Фрейд припустив, що функція тривоги полягає у тому, щоб сигналізувати «Я» про небезпеку того, що заборонені спонукання прагнуть прорватися до свідомості. У наступній теорії тривоги у 1926 році Фрейд розглядав тривогу з позиції «Я», визначаючи її як специфічну відповідь на індивідуально важливу загрозу, фактично – як страх будь-якої втрати. Також він починає розділяти терміни «страх» і «тривога»: відчуття страху формується під впливом зовнішньої небезпеки, тоді як джерелом невротичної тривоги є внутрішні суб'єктивні переживання [1].

Фрейд також описав типові ситуації небезпеки, які можуть мати місце у процесі розвитку дитини, а в подальшому є джерелом формування тривоги. Перша з них – страх втрати об'єкта (зазвичай матері), від якої дитина залежить найбільше. Пізніше, коли людина розпочинає сприймати лібідоносну цінність об'єкта, все виразнішою стає страх втрати любові. Ще пізніше на перше місце виходить страх тілесного ушкодження (кастрації). Нарешті, для латентного періоду характерною стає моральна тривога. Фрейд визнавав, що зазначені ситуації, які формують якісно різні форми переживання тривоги, можуть інтегруватися на рівні «Я» дорослого. Наявність ранніх форм тривоги на більш пізніх стадіях розвитку є відображенням невротичної фіксації; невротична особистість несвідомо боїться однієї із цих ранніх небезпек, переживаючи тривогу у вигляді реакцій або симптомів, які відображають або є способом витіснення переживання тривоги.

А. Адлер у своїй індивідуальній теорії особистості розглядав тривогу як симптом неврозу, а останній розумів досить широко – як діагностично неоднозначний термін, що охоплює численні поведінкові порушення [2]. Хворі на невроз – це люди, які вибрали неправильний стиль життя внаслідок того, що у ранньому дитинстві вони або перенесли фізичні страждання, або їх надмірно опікали, або відкидали та ігнорували. За таких умов у дітей формується надмірна тривожність, вони не відчують себе у безпеці, внаслідок чого розвивають стратегію психологічного захисту з метою знешкодити почуття неповноцінності. Таким чином, Адлер уважав переживання тривоги ознакою невротичного розвитку, постійного переживання почуття загрози самоцінці, відчуття невпевненості та підвищеної чутливості до небезпеки різного рівня.

К. Хорні на відміну від Фрейда не вважала тривогу необхідним компонентом особистісної структури. У соціокультурній теорії особистості етіологія тривоги полягає у відсутності почуття безпеки у міжособистих стосунках. Усе те, що у відносинах із батьками руйнує відчуття безпеки у дитини, формує, на думку Хорні, базальну тривогу. Таким чином, витоки невротичної поведінки слід шукати у деструктивних відносинах між дитиною та батьками. Якщо дитина отримує любов та прийняття від батьків та інших дорослих, вона відчуває себе у безпеці та розвиватиметься нормально. Коли дитина перебуває у складному середовищі, не відчуває себе у безпеці, то у неї розвивається ворожість по відношенню до батьків, і ця ворожість, урешті-решт, трансформувалась у базальну тривогу, буде направлена на світ міжособистих стосунків. Хорні розрізняє страх і тривогу. Страх – реакція, що є адекватною щодо реальної небезпеки, а тривогу вона описує як реакцію на уявну небезпеку. Тобто страх і тривога – це адекватні реакції на небезпеку, але у разі страху небезпека є очевидною та об'єктивною, а в ситуації тривоги вона прихована та суб'єктивна. При цьому інтенсивність тривоги пропорційна тому змісту, який для даної людини має конкретна ситуація [3].

Таким чином, у роботах класиків психології тривога розглядалася як прояв неблагополуччя, причиною якого можуть бути несприятливі умови розвитку особистості або психотравми у дитячому віці. Тривога також аналізується у контексті формування

неврозів. У цьому разі причиною її вияву є глибокі внутрішні конфлікти, нестача об'єктивних чи суб'єктивних внутрішніх ресурсів для досягнення поставленої мети тощо.

Основна частина. У сучасних дослідженнях феномена тривоги існує низка принципів моментів, що вимагають подальшої інтерпретації та переосмислення. Найбільш істотними з них є проблеми інтерпретації тривоги як психічного стану і тривожності як стійкої властивості особистості. У психологічній літературі співіснують два базових поняття, які у певних випадках використовуються як синоніми, але частіше розглядаються як самостійні терміни, – «тривога» і «тривожність». Розрізняють тривожність як властивість особистості, як відносно постійну та незмінну протягом життя рису (особистісна тривожність) та тривогу як негативний емоційний стан, відносно тривалий, пов'язаний зі зміною нервово-психічної діяльності (ситуативна тривога).

Концептуальне розрізнення тривоги як динамічного стану та властивості особистості, або особистісної диспозиції, підкреслює процесуальність феномену тривоги. Цей стан логічно розглядати як послідовність когнітивних, афективних і поведінкових реакцій, що актуалізуються в результаті впливу на людину різних форм стресових чинників. При цьому стресові подразники можуть мати як зовнішній характер, так і бути зумовленими деякими внутрішніми чинниками, що інтерпретується суб'єктом як небезпечні або загрозові. Когнітивна оцінка безпеки, таким чином, актуалізує стан тривоги або зростання рівня інтенсивності цього стану. Таким чином, стан тривоги можна включити в структуру загального процесу тривоги, який складається з таких компонентів, що розгортаються у певному часовому проміжку: стрес – сприйняття загрози – стан тривоги.

Оскільки зростання відчуття тривоги відчувається індивідом як неприємне, хворобливе, то когнітивні та поведінкові реакції, що є компонентами цього стану, несуть функцію мінімізації наявного суб'єктивного дискомфорту. Процес тривоги супроводжується переоцінкою стресових умов та вибором відповідних поведінкових та когнітивних механізмів, що зменшують переживання стресу, а також активацією деяких способів уникнення ситуації, що викликає тривогу.

Якщо ж ресурсність у подоланні або уникненні стресу є недостатньою, включаються механізми психологічного захисту, функція яких полягає у зменшенні переживання тривоги. Основне завдання цих механізмів – трансформація сприйняття стимулу, який викликає тривогу. Отже, у цьому разі стан тривоги передбачає таку послідовність реакцій: стан тривоги – когнітивна переоцінка – використання наявних ресурсів або психологічного захисту [4].

Слід зазначити, що під час аналізу проблеми співвідношення понять «тривожність» і «тривога» погляди дослідників значно розходяться. З одного боку, поняття «тривога» є досить об'ємним і багатограним, а тривожність розглядається як один з її видів [5]. Із позицій інших дослідників взаємозв'язок понять «тривога» і «тривожність» видається більш лінійним [6].

Слід зазначити, що проблема формування та прояву особистісної тривожності викликає значний інтерес у дослідників різних сфер наукового знання. Найбільш поширеним є розуміння тривожності як стійкої риси, що передбачає підвищену схильність індивіда відчувати стан тривоги [7]. Ця риса особистості є фактором того, що індивід значну кількість об'єктивно безпечних чинників починає сприймати як такі, що містять загрозу, що, своєю чергою, приводить до тривожного стану [8]. Рівень особистісної тривожності при цьому визначається виходячи з того, як часто та з якою інтенсивністю у людини виникає стан тривоги.

У деяких роботах тривожність розглядається як психофізіологічна схильність реагувати емоційно навіть у ситуації незначної загрози і напруги. В.М. Астапов уважає,

що тривожність – показник слабкості нервової системи, хаотичності нервових процесів [9]. У цьому контексті тривожність виступає як властивість темпераменту, за якого її високі показники завжди корелюють із відносно високими показниками нейротизму. В інших дослідженнях, навпаки, тривожність оцінюється як придбана поведінкова диспозиція, та вважається, що вона формується тільки в результаті формування у індивіда певного негативного досвіду переживання тривожних станів [10].

Таким чином, тривожність можна охарактеризувати як стійке особистісне утворення, що зберігається протягом досить тривалого періоду часу і має власну спонукальну силу та стійкі форми реалізації в поведінці з переважанням компенсаторних і захисних проявів.

Термін «тривога» найчастіше використовується для опису неприємного за своєю забарвленістю емоційного стану, що характеризується, з одного боку, суб'єктивними відчуттями напруги, занепокоєння, а з іншого – фізіологічними змінами в організмі: активацією нервової системи і типовими вегетативними ознаками (почастішання пульсу та дихання, підвищення артеріального тиску, посилення потовиділення тощо) [11].

Відповідно до сучасних уявлень, стан тривоги – явище не тільки емоційне; воно включає у себе також когнітивні і мотиваційні складники, що формують ті чи інші форми поведінки. Вводиться поняття когнітивної моделі тривоги [12], до якої входять, окрім емоційних переживань, певні когнітивні установки та уявлення про світ. Найчастіше тривога пов'язана з очікуванням невдач у соціальній взаємодії і часто буває зумовлена неусвідомленим відчуттям небезпеки.

Одна з основних функціональних характеристик тривоги – передбачення небезпеки, тобто на рівні суб'єктивному тривога виступає як переживання чогось неприємного, невизначеного, загрозливого та сигналізує про це індивіду. Крім того, адаптивне значення тривоги не було б повним, якщо поряд з інформуванням про можливу небезпеку вона не спонукала б до активного пошуку її джерел, що виявляється у «скануванні» наявної ситуації з метою визначення загрозливого об'єкта. На функцію пошуку і виявлення джерел загрози вказує низка авторів [13; 14]. Дія тривоги часто поширюється далеко за межі реальної ситуації, переносячи суб'єкта як у майбутнє, так і в минулі часи [15]. Саме ця активно-пошукова спрямованість тривоги, що характеризується зі змістовного боку фіксацією на «загрозливих» елементах середовища, а з динамічного – тривалістю та стійкістю такої спрямованості, може призводити до безладної поведінки або до дезорганізації діяльності, які у психологічній літературі називаються як характерні її особливості [16]. Засобом зменшення тривоги виступає пошукова діяльність суб'єкта.

Ще однією функцією тривоги є оцінка наявної ситуації, що, своєю чергою, ініціює різноманітні форми пристосувальних дій, захисних механізмів та інших форм адаптивної активності, що мають на меті усунення джерела потенційної небезпеки. Коли індивід виявляється перед лицем небезпеки, тривога, як правило, зменшується. Характер емоційних переживань при цьому буде залежати від оцінки індивідом власних можливостей.

Таким чином, основними функціями тривоги є сигналізація та стимулювання, тобто завдяки тривозі індивід акцентує увагу на можливих труднощах, що, своєю чергою, сприяє зміні поведінки або стимулює включення механізмів психічної адаптації. Крім того, під час реалізації функції стимулювання тривога починає відігравати мотиваційну роль, посилюючи поведінкову активність, що дає змогу мобілізувати всі сили для досягнення найкращого результату [17], тому оптимальний рівень тривоги розглядається як необхідний для ефективного пристосування до дійсності (адаптивна тривога) [18]. Водночас численні дослідження показують, що довготривала тривога, неадекватна за своєю інтенсивністю реальній складності ситуації, перестає повноцінно реалізовувати функцію

стимулювання, призводячи до гальмування поведінкової активності та загальної дезорганізації психіки [19].

Іншими словами, перешкоджати нормальній адаптації може як повна відсутність тривоги, так і підвищений рівень, який заважає нормальному розвитку та продуктивній діяльності. У кожної людини існує свій оптимальний, або бажаний, рівень тривожності – це так звана корисна тривога [20]. Вона відіграє позитивну роль не тільки як індикатор можливих небезпек, а й як фактор мобілізації резервів психіки для запуску найбільш ефективних механізмів поведінкового реагування. На противагу корисній тривозі існує невротична тривога як реакція на загрозу, неадекватну об'єктивній небезпеці, що призводить до дезадаптації та дезорганізації особистісних якостей. Така тривожність не обов'язково виявляється безпосередньо у поведінці, вона може мати прояв у відчутті суб'єктивного неблагополуччя особистості та створювати специфічний фон її життєдіяльності. Невротична, патологічна тривога дезорганізує всі сфери життєдіяльності людини. На відміну від нормальної, корисної тривожності патологічна тривожність завжди більш тривала і виражена, призводить до пригнічення, а не посилення адаптаційних можливостей організму.

Загальні висновки. Таким чином, можна стверджувати, що існує кілька рівнів існування тривоги, класифікація яких пов'язана з різними передумовами її виникнення. В еволюційному сенсі можна виділити базову та вторинну тривогу. При цьому базова тривога є результатом індивідуального розвитку дитини й є генетично вбудованим механізмом індивідуального захисту. Вторинна тривога формується у процесі розвитку людини і пов'язана з необхідністю реалізації значущих потреб. Окрім того, вторинна тривога значною мірою опосередковуються широким соціумом на відміну від первинної тривоги, джерелом формування якої є мікросоціальне середовище, в якому знаходиться дитина. За рівнем ситуативної тотожності тривогу можна розділити на нормальну та невротичну. Якщо нормальна тривога зумовлена необхідністю адекватної ситуативної адаптації, то невротична передбачає неадекватно підвищену оцінку небезпеки та включає неефективні способи психологічного захисту. За рівнем об'єктивності можна розрізнити вітальну та соціальну тривогу. Вітальна тривога більшою мірою орієнтована на оцінку зовнішніх та внутрішніх загроз, що стосуються виживання на психофізіологічному рівні, тоді як соціальна тривога має ціннісне підґрунтя та виникає в умовах глобальних соціальних і культурних зрушень. За рівнем результативності тривогу можна поділити на конструктивну та деструктивну. Конструктивність тривоги полягає у тому, що її наявність та вплив на індивіда полягає у формуванні особливого виду активності, який передбачає нестандартні способи вирішення складних ситуацій, тоді як деструктивна тривога веде до розпаду людської діяльності.

Тривога є складним і неоднозначним феноменом, роль якого має бути проаналізована з урахуванням цілого комплексу чинників. З одного боку, тривога деструктивно впливає на людську поведінку, яка стає хаотичною та неадаптивною. Зрештою, діяльність може бути зруйнованою, а людина, що має знижену самооцінку, генетично пов'язану з підвищеним рівнем тривоги, отримає вже вторинне негативне підкріплення, що призведе до втрати самоповаги та контролю над своєю поведінкою. З іншого боку, слід підкреслити, що тривога має значний продуктивний потенціал і, таким чином, може сприяти феномену особистісного зростання. Тривога, будучи орієнтованою на майбутнє, здатна всебічно впливати на рівень активності людини: надаючи індивіду інформацію про можливі небезпеки, тривога відкриває перед ним нові перспективи та можливості особистісної реалізації. На операційному рівні тривога є ефективним механізмом регуляції поведінки індивіда в ситуації потенційної загрози та пошуку ресурсів для вирішення проблеми. Завдяки тривозі людина здатна мобілізувати значні внутрішні резерви: психологічні, фізіологічні, поведінкові.

Таким чином, тривога виконує мотиваційну та охоронну функції. Включаючи в роботу адаптаційні механізми, вона активізує поведінку, що відповідає наявній ситуації, змінюючи та руйнуючи неефективні способи поведінки.

Розвиток загальної теорії тривоги передбачає передусім з'ясування взаємозв'язку між трьома різними розуміннями тривоги: тривога як динамічний стан, тривога як складний процес, що включає компоненти стресу і загрози, а також тривога (тривожність) як характеристика особистості.

Стан тривоги є складним динамічним феноменом, у якому можна виділити низку фундаментальних компонентів, зокрема: стресові чинники, суб'єктивне відчуття загрози, стан тривоги, когнітивна оцінка ситуації та власних можливостей, механізми психологічного захисту, формування поведінкових реакцій. У теорію тривоги повинно включатися також поняття схильності до переживання стану тривоги, точніше концептуальна схема, що відноситься до індивідуальних відмінностей у схильності переживати стан тривоги в різних типах стресових ситуацій.

Список використаної літератури

1. Фрейд З. Истерия и страх. Москва : СТД, 2006. С. 227–308.
2. Хьелл П., Зиглер Д. Теории личности ; 3-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 607 с.
3. Хорни К. Невротическая личность нашего времени: самоанализ. Москва : Айрис-пресс, 2004. 464 с.
4. Спилбергер Ч. Концептуальные и методологические проблемы исследования тревоги. *Тревога и тревожность* : хрестоматия / сост. В.М. Астапов. Санкт-Петербург, 2008. С. 85–99.
5. Мэй Р. Смысл тревоги. Москва : Класс, 2001. 384 с.
6. Вейтен У., Ллойд М. Стресс и его эффекты. *Общая психология. Тексты*. Москва, 2002. Т. 2. Кн. 1. С. 501–542.
7. Шпет М.С. Психологическая природа и причины личностной тревожности. *Научный альманах. Психологические науки*. 2015. № 11–5(13). С. 245–247
8. Хабилова Е.Р. Тревожность и ее последствия. *Ананьевские чтения-2003*. Санкт-Петербург, 2003. С. 301–302.
9. Астапов В.М. Функциональный подход к изучению состояния тревоги. *Тревога и тревожность* / под ред. В.М. Астапова. Санкт-Петербург, 2001. С. 112–156.
10. Spielberger C. Assessment of emotional states and personality traits: measuring psychological vital signs. *European Psychologist*. 2006. Vol. 11(4). P. 297–303.
11. Украинцева Ю.В., Берлов Д.Н., Русалова М.Н. Индивидуальные поведенческие и вегетативные проявления эмоционального стресса у человека. *Журнал высшей нервной деятельности*. 2006. № 2. С. 183–192.
12. Холмогорова А.Б., Гаранян Н.Г. Культура, эмоции и психическое здоровье. *Психология здоровья и личностного роста*. 2007. № 2. С. 19–42.
13. Залуцкая Н.М. Генерализованное тревожное расстройство: современные теоретические модели и подходы к диагностике и терапии. *Обзор психиатрии и медицинской психологии*. 2014. № 3. С. 80–89.
14. Wittchen H-U. Generalized anxiety disorder: prevalence, burden, and cost to society. *Depress. Anxiety*. 2002. Vol 16. P. 162–171.
15. Кононов А.Н. Феномен тревоги о будущем как отдельное понятие в психологической науке. *Вестник Красноярского государственного педагогического университета*. 2016. С. 173–179.
16. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего. Москва, Смысл, 2004. 608 с.
17. Астапов В.М. Тревожность у детей. Новосибирск : СО РАН, 2008. 246 с.
18. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. Воронеж, 2007. 215 с.

19. Грехов Р.А., Сулейманова Г.П., Адамович Е.А. Роль тревоги в психофизиологии стресса. *Вестник ВолГУ. Естественные науки*. 2017. Серия 11. № 1. С. 57–66.
20. Гафаров В.В. Личность и ее взаимодействие с социальной средой: непроторенная дорога. Новосибирск : СО РАН, 2008. 275 с.

ANXIETY AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

Tetyana Ivanova

Sumy State University,

2, R.-Korsakova Str., Sumy, Ukraine, 40007

e-mail: sociol8tanya@gmail.com

The article is devoted to the analysis of psychological approaches to the phenomenon of anxiety. In particular, in the writings of the classics of psychology, anxiety was seen as a manifestation of distress, which can be caused by unfavorable conditions of development or childhood psychotrauma. Modern approaches to anxiety are characterized by a terminological divergence. Anxiety is described on the basis of behavioral traits, from the standpoint of defense mechanisms, as a result of the influence of past experience, as a physiological response.

It is shown that there are several levels of anxiety, the classification of which is related to different prerequisites for its occurrence. In evolutionary terms, it is possible to distinguish between basic and secondary anxiety. Basic anxiety is the result of the individual development of the child and the genetically integrated mechanism of individual protection. Secondary anxiety is formed in ontogeny and is associated with the need to meet significant needs. Secondary anxiety is largely mediated by a broad society, unlike primary anxiety, the source of which is the micro-social environment. In terms of situational identity, anxiety can be divided into normal and neurotic. If normal anxiety is due to the need for adequate situational adaptation, then the neurotic involves an inadequately elevated risk assessment and includes ineffective psychological protection. The level of objectification can distinguish between congratulatory and social anxiety. Congratulatory anxiety is more focused on assessing external and internal threats related to survival at the psychophysiological level, while social anxiety has a value basis and arises in the context of global social and cultural shifts. In terms of performance, anxiety can be divided into constructive and destructive. Constructive anxiety is that its presence and influence on the individual is to form a special kind of activity, which provides non-standard ways of solving difficult situations, while destructive anxiety leads to the collapse of human activity.

Key words: anxiety, anxiety, stress, psychological protection, neurotic anxiety.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-12>

ФРУСТРАЦІЙНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ПОКАЗНИК ОСОБИСТІСНОЇ СТІЙКОСТІ СТУДЕНТІВ У ПРОЦЕСІ ПОДОЛАННЯ КРИЗИ АДАПТАЦІЇ ДО НАВЧАННЯ

Людмила Іванцев

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
вул. Т. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, 79006
e-mail: ivantsevl@gmail.com*

Наталія Іванцев

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
вул. Т. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, 79006
e-mail: nataliya.ivantseva@gmail.com*

У статті розглядається поняття «криза адаптації до навчання», розкриваються його психологічний зміст, параметри переживання та можливості конструктивного подолання кризи адаптації до навчання студентів-першокурсників в умовах нового суспільного середовища. Викладаються теоретичні основи дослідження – наукові доробки вчених, які досліджували кризу адаптації до навчання та роль фрустраційної толерантності в особливостях подолання даного виду кризи. Обстоюється доцільність дослідження через неминучість виникнення адаптаційної кризи у студентської молоді та можливих наслідків її прояву. Описуються параметри оптимального подолання та типові стратегії виходу. Здійснюється науково-психологічна інтерпретація феномену «фрустраційна толерантність» із визначенням чинників впливу на його розвиток. Обґрунтовується специфіка фрустраційної толерантності та її значення у розв'язанні кризи адаптації до навчання студентів. Зауважується, що фрустраційна толерантність не набувається з досвідом, а вимагає цілеспрямованого розвитку шляхом залучення спеціальних формуючих засобів.

Емпірично виконано дослідження фрустраційної толерантності, визначено рівні її сформованості та параметри кризи адаптації студентів до нових умов навчання. За результатами дослідження встановлено відмінності як у переживаннях кризи адаптації до навчання, так і у рівнях сформованості фрустраційної толерантності студентів. Виявлено тенденцію до деструктивного подолання кризи до навчання, що є причиною створення відповідних психолого-педагогічних умов щодо формування особистісної стійкості студентів до впливів деструктивних фактів та фруструючих життєвих ситуацій.

Акцентовано увагу на тому, що фрустраційну толерантність як особистісну якість необхідно розвивати в освітньому просторі вищого навчального закладу. У разі поступового цілеспрямованого її розвитку, студент-першокурсник забезпечений надійним захистом від деструктивного впливу нерозв'язаної кризи адаптації до нових умов навчання у вищій школі та завдяки стабільній фрустраційній толерантності зможе бути впевненим в успішності навчання та продуктивності власних дій.

Ключові слова: криза адаптації до навчання, стратегії копінг-поведінки, соціальні цінності, особистісна фрустрованість, фрустраційна толерантність, особистісна стійкість, студентська молодь.

Період навчання молоді у вищих навчальних закладах є одним із важливих онтогенетичних етапів життєвого шляху особистості, що характеризується як період розквіту креативності, когнітивних та інтелектуальних здібностей, пошуку сенсу життя через входження до значно ширшого кола системи соціальних відношень, опанування нових

видів соціальних ролей та логічних підходів до вирішення проблемних ситуацій. Вступ до вищого навчального закладу та навчання в ньому – це нова ситуація в житті, нові умови та нові вимоги, які зобов'язують юнаків та дівчат до перебудови усєї діяльності через багатогранність студентського життя, чимале інформаційно-насичене та інтелектуальне навантаження, складні та незвичні відносини з оточуючими. Нова життєва ситуація вимагає від молодих осіб постановки і вирішення новоявлених завдань, що стосуються зміни об'єктивних умов життя та соціального становища. Різка зміна багаторічного сталого стереотипу навчання призводить до виникнення у студентів-першокурсників глибоких емоційних переживань, до роздумів про правильність вибраного фаху, про перспективи знайти роботу після навчання і престижність вищої освіти, про матеріальний чинник тощо.

Плин навчального процесу, для якого характерними є типові стресові ситуації та своєрідні випробовування, призводить до загострення існуючих на даному відрізку життя проблем у молоді, провокуючи появу адаптаційної кризи до навчання, ознаками якої виступають знецінення та нищення життєвих планів [11].

Аналізуючи наукові доробки з проблеми кризи адаптації до навчання, звертаємо увагу на те, що науковцями даний вид кризи визначається як стан, який характеризується дезорієнтованістю, емоційною нестабільністю, тривожністю, гострим переживанням відчуженості, низькою результативністю, неадекватністю затрачених зусиль, страхом перед невизнанням і пов'язаний із новими вимогами, які ставить молодій людині світ дорослих, а також із певними змінами в її баченні свого подальшого життя [14; 17]. Схожої думки дотримується і Е. Еріксон, який зазначав: «Криза проявляється тоді, коли перед особистістю постає нове еволюційне завдання, але у неї немає в наявності достатніх засобів для його вирішення» [6].

Коли на життєвому шляху виникають перешкоди, які об'єктивно чи за суб'єктивним сприйняттям є нездоланними, то це призводить до появи фрустрації як відповідного психічного стану переживання невдачі, зумовленого неможливістю задоволення деяких потреб, який виникає за наявності реальних чи уявних непоборних перешкод на шляху до певної мети. Як указує у своїх наукових доробках С.Ю. Головін, фрустрація супроводжується цілою гамою негативних емоцій: гнівом, роздратуванням, почуттям провини тощо [7].

На приналежність фрустрації до кризових станів указує В.Ф. Василюк, називаючи кризові стани «ситуаціями неможливості», ознаками яких виступають наявність сильної мотивації у досягненні життєвої мети та перепони, що заважають досягнути її [4].

На думку Л.В. Власенко, тип фрустрації залежить від сили та інтенсивності фрустратора, функціонального стану людини, від сформованих стійких форм реагування на життєві труднощі. У разі коли фрустратор не викликає фрустрації, можна говорити про психологічну схильність до фрустрації, що проявляється у ступені толерантності щодо фрустратора і фактично є психологічною стійкістю стосовно певного подразника [5].

Отже, під час вивчення проблеми фрустрації досить актуальним для розгляду виступає поняття «фрустраційна толерантність» як стійкість до фрустраторів, в основі якої лежить здатність до адекватної оцінки фрустраційної ситуації та передбачення виходу з неї. Своє бачення стосовно розкриття суті даного феномена демонструє у своїх напрацюваннях О.О. Холодова, зазначаючи, що фрустраційна толерантність – це особистісна стійкість до впливів деструктивних чинників, які містяться в умовах діяльності. Означена стійкість пов'язана з комунікативною сферою і виступає як готовність до фруструючих впливів, які перешкоджають цілеспрямованій діяльності щодо реалізації поставленої мети й є об'єктивно нездоланними через суб'єктивне сприймання [15].

Як індивідуально-психологічна якість особистості, яка є обов'язковою для її нормального функціонування, особливо якщо виникнення фруструючих ситуацій пов'язане

з бар'єрами (необхідними, розумними чи об'єктивно нездоланими), визначається фрустраційна толерантність у роботах Л.С. Асейкіної, Н.О. Божок, А.Н. Большакової, В.А. Ганзена, В.І. Д'яченка, Г. Крістала, Н.Д. Левітова, Л.М. Мітіної, В.А. Пономаренка, Ю.В. Попика, В.С. Ротенберга, В.В. Хабайлюк, Б.Н. Юрченка. Так, Ю.В. Попик, Л.С. Асейкіна, Н.Д. Левітов за умови виникнення фруструючих ситуацій найбільш конструктивним вважають такий психологічний стан, який характеризується, незважаючи на фрустратори, розсудливістю, спокоєм, готовністю використати неприємну ситуацію як корисний досвід [1; 13].

Як здатність людини протидіяти фруструючим ситуаціям без деструктивних наслідків, адекватно їх оцінювати, керувати виникненням і динамікою психічного стану фрустрації, демонструвати конструктивну поведінку під час подолання перешкод розглядає фрустраційну толерантність дослідниця А.Н. Большакова, акцентуючи увагу на тому, що цю здатність слід розвивати, створюючи відповідні умови [2].

Таким чином, феномен «фрустраційна толерантність» досліджувався і продовжує досліджуватися цілою когортою вітчизняних і зарубіжних учених. Тривале наукове заглиблення у розкриття його суті та ролі, особливо в розв'язанні адаптаційної кризи, дало змогу дати таке визначення: фрустраційна толерантність – це необхідна особистісна якість, що уможливає подолання найрізноманітніших перепон у діяльності та сприяє розвитку поміркованості, відчуттю спокою, готовності використовувати кожну проблемну ситуацію як життєвий урок, включаючи в себе адекватні копінг-стратегії поведінки, розвинуту рефлексивність, комунікативну компетентність тощо. Відповідно, якщо адаптаційна криза до нових умов навчання є неминучою, тоді фактором уникнення негативних переживань виступає фрустраційна толерантність, яку потрібно розвивати поступово і цілеспрямовано, саме в умовах навчально-виховного середовища для забезпечення студентської молоді надійним захистом від деструктивного впливу. Останній у силу своїх впливових можливостей може призвести до нерозв'язаної кризи адаптації до навчання у студентській молоді.

Життєва криза являє собою складний період життя, під час якого різко змінюються ставлення до себе і світу, спосіб осмислення набутого досвіду та напрям життєвого шляху. Зазвичай такий перебіг призводить до змін у структурі особистості, які можуть носити як позитивний, так і негативний характер. На жаль, осмислити свій назрілий психотравмуючий досвід, послуговуючись відомими стандартними категоріями та звичними зразками пристосування, відразу не вдається особистості, котра перебуває в кризовому становищі. Незаперечним виступає той факт, що криза проявляється саме тоді, коли перед особистістю постають нові, досі невідомі завдання, для вирішення яких у неї немає достатніх засобів та досвіду. Ці перешкоди, які об'єктивно чи за суб'єктивним сприйняттям є нездоланими, слугують виникненню фрустрації як психічного стану, який викликаний неуспіхом у задоволенні потреб, бажань та супроводжується різноманітними негативними переживаннями: розчаруванням, тривогою, роздратуванням та відчаєм [3].

Ліквідувати негативний вплив фрустрації може фрустраційна толерантність, основу якої наповнює здатність індивіда до адекватної оцінки фрустраційної ситуації і передбачення виходу з неї. Вона вважається необхідною особистісною якістю, яка уможливає подолання найрізноманітніших перепон у трудовій діяльності людини, оскільки виступає як прояв сукупності двох чинників (високого рівня рефлексивності та розвинутої комунікативної компетентності особистості) [5].

Найбільш «здоровим» та над усе «бажаним» слід вважати психічний стан, що характеризується, незважаючи на наявність фрустраторів, спокоєм, поміркованістю, готовністю використати ситуацію для життєвого досвіду, але без особливих нарікань на себе, що було б ознакою фрустрації, а не толерантності до неї. Щодо рівня сформованості цієї особистісної

якості, то суттєвим особистісним показником її є вміння адекватно переживати життєві кризи, використовуючи всі фізіологічні та психологічні ресурси зі спрямуванням на самодопомогу та прийняття підтримки ззовні [8].

Наукові джерела з дослідження феномену «фрустраційна толерантність» інформують про те, що дана особистісна стійкість не набувається з досвідом, а вимагає цілеспрямованого розвитку у відповідних умовах шляхом спеціально формуючих засобів. Чинником, що уможливує запобігання та корекцію фрустраційних станів, виступає рефлексія як своєрідний діалог із самим собою, як психологічний механізм організації самоаналізу, який здійснюється через внутрішню роботу особистості, спрямовану на осмислення себе, своєї поведінки, власних дій і станів, самопізнання власного духовного світу, самоаналіз практичного життєвого досвіду, подій [9].

Досить дотичним у цьому аспекті досліджуваної проблеми виявляється поняття копінг-стратегії поведінки, яке трактується як здатність особистості впоратися зі стресовою ситуацією, оволодіти нею шляхом регуляції власного психічного стану з метою недопущення та подолання негативних наслідків перебування у стресогенних умовах. Гарантією адекватного виходу із фруструючої ситуації є усвідомлена раціональна поведінка, оскільки саме вона спрямована на усунення стресової ситуації. Саме це передбачає копінг, який залежить від трьох чинників: особистості суб'єкта, реальної ситуації та умов соціальної підтримки.

Удаючись до своєрідних характеристик адаптаційної кризи, звертаємо увагу на те, що для студентської молоді реально виступає необхідність подолати її до завершення навчання на першому курсі, передусім, для подальшого саморуху та самовдосконалення. Часто справжні причини подібної складної ситуації не усвідомлюються студентами, і тоді криза першокурсника поступово переростає в особистісну кризу, більш складну форму особистісного нездоров'я. Від деструктивного впливу нерозв'язаної адаптаційної кризи адаптації до навчання у новому суспільному середовищі студентська молодь може бути захищеною у разі планомірного розвитку фрустраційної толерантності. Завдяки стабільності останньої у молодих осіб зростає впевненість щодо майбутньої успішності, результативності, благополучності.

Отже, актуальність окресленої проблеми та необхідність подальшого дослідження її психологічного семантичного поля зумовили напрям організованого дослідження, в якому взяли участь студенти-першокурсники (108 осіб) Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, майбутні спеціалісти соціономічного профілю віком 17–18 років.

Насамперед ми зосередилися на дослідженні наявності у наших респондентів адаптаційної кризи до навчання та параметрів її переживання. За допомогою психодіагностичних методик («Опитувальник для оцінки відношення до навчання» Ю.М. Орлова, тест «Експрес-діагностика соціальних цінностей особистості», методика «Незавершені речення» Дж.М. Сакса і С. Леві), отримали інформацію про те, що для наших досліджуваних адаптаційна криза до умов навчання є характерною. Параметрами її переживання у наших респондентів виявилися: низький рівень ставлення до навчання; зростаючий рівень внутрішньої напруги; неадекватність сприйняття реальності; слабкість адаптаційних ресурсів; заперечливе ставлення щодо своїх можливостей; зростання адаптаційних перешкод. Щодо ставлення до свого майбутнього, то наші респонденти сповнені віри в краще майбутнє, в успіх. Дана ситуація свідчить про явища, які є характерними ознаками нормативної кризи, проте їх наявність указує на недостатню сформованість фрустраційної толерантності особистості як прискорювача сприятливого виходу з адаптаційної кризи, за відсутності якої та ще деяких чинників зовнішнього середовища у студентів-першокурсників виникають негативні внутрішні стани або їх повне заперечення.

Вихід із кризи може бути як конструктивним, так і деструктивним. Ці тенденції знайшли своє відображення у результатах нашого дослідження: більша половина досліджуваних першокурсників негативно переживає кризу адаптації до нових умов, але є частина, яка більш конструктивна. Зокрема, для студентів, котрі конструктивно переживають кризу адаптації до нових умов навчання, характерні: невисокий рівень внутрішньої напруги; незначне виснаження адаптаційних ресурсів; свідоме ставлення до навчання частини досліджуваних, сформованість системи мотивів, високий рівень домагань та уявлення про бажані перспективи у майбутньому; намагання побудувати образ бажаного майбутнього; збереження конструктивних взаємовідносин із близькими та оточуючими людьми. Для іншої частини студентів, з ознаками деструктивного подолання, характерними виявилися такі ознаки: дуже низький рівень ставлення до навчання у вищій школі; перевага соціальних цінностей над професійними; оптимістичне ставлення до майбутнього, яке супроводжується гострим переживанням страху через невпевненість в останньому та у власних силах для досягнення бажаного; підсвідоме бажання уникнути відповідальності за себе та свої вчинки через намагання подолати кризу за допомогою близьких людей.

Для різнобічного вивчення феномену фрустраційної толерантності, ясності рівня його розвитку та прояву у досліджуваній студентській молоді, що переживають кризу адаптації до навчання, нами було застосовано методики «Експрес-діагностика рівня особистісної фрустрації» (В.В. Бойко), «Оцінка емоційно-діяльнійної адаптивності», «Копінг-поведінка у стресових ситуаціях» (С. Норман, Д.Ф. Ендлер, Д.А. Джеймс, М.І. Паркер, адаптований варіант Т.А. Крюкової), що дали змогу встановити таке:

– значна частина досліджуваних студентів мають сформовану фрустраційну толерантність, що, зважаючи на сукупність несприятливих впливів нового середовища, суспільно-економічну ситуацію та індивідуально-психічні особливості, є надзвичайно чудовим результатом, оскільки саме такий рівень фрустраційної толерантності допомагає студентам нагромадити життєвого досвіду та знань, стабілізації їхньої психоемоційної сфери та у легкому пристосуванні до нових умов життя;

– інша частина респондентів із низьким рівнем розвитку фрустраційної толерантності, на нашу думку, перебуває на шляху її формування. За умов подальшої роботи над собою вони можуть вийти на шлях конструктивного виходу з кризи першокурсника, в якій перебувають на даний момент.

На основі здійсненого порівняльного аналізу особливостей подолання адаптаційної кризи до навчання у групах із різним рівнем (високим та низьким) фрустраційної толерантності ми виявили, що показники за вибраними методиками суттєво відрізняються. Зважаючи на той факт, що ставлення студентів до навчання є одним із суттєвих параметрів переживання кризи адаптації до навчання, нам удалося з'ясувати таке: студенти з вищим рівнем фрустраційної толерантності мають високі та середні показники ставлення до навчання, а студенти з низьким рівнем фрустраційної толерантності – низький рівень.

Окрім того, на можливість подолати адаптаційну кризу впливає відношення студентів до себе як суб'єкта життєдіяльності. Враховуючи означене, досліджувані з високим рівнем фрустраційної толерантності проявляють оптимізм, демонструючи позитивне ставлення до себе, а, відповідно, особи з низьким рівнем більш песимістичні, з негативним виявленням ставлення до себе.

Що стосується дослідження ціннісних орієнтацій у контексті особливостей подолання кризи адаптації студентами з різним рівнем сформованості фрустраційної толерантності, то домінуючими в групі студентів із високим рівнем фрустраційної толерантності були виявлені професійні, переважання яких є ознакою конструктивного переживання кризи адаптації до нових умов навчання. Досліджувані студенти з вираженим низьким

рівнем фрустраційної толерантності продемонстрували пріоритет соціальних цінностей у своєму виборі, що є ознакою деструктивного переживання кризи адаптації до нових умов навчання.

Таким чином, можна стверджувати, що високий (сформований) рівень фрустраційної толерантності виступає умовою більш сприятливого подолання адаптаційної кризи до навчання у нових умовах навчально-виховного середовища, полегшує протікання цієї кризи, підтримуючи формування певної стабільності та визначеності життєвої ситуації у молодих осіб. Виявлені умови уможливають зробити студентів вже на початковому етапі свого навчання у вищій школі якісний крок уперед до саморозвитку, стати зрілою особистістю.

Потреба у психологічному супроводі в процесі адаптації викликана фактом, що кризових переживань на початковому етапі навчання у вищому навчальному закладі не уникнути. Щоб попередити, підтримати, допомогти й запобігти кризовим переживанням, потрібно сприяти виникненню фрустраційної толерантності як особистісної якості до впливів деструктивних чинників, яка, на жаль, не набувається з досвідом, а вимагає цілеспрямованого розвитку за допомогою спеціально формуючих засобів. Зокрема, в умовах навчально-виховного середовища цими засобами можуть бути: комунікативні тренінги, тренінги особистісного зростання, рефлексивні тренінги, індивідуально-консультативна допомога, групові форми організації дозвілля за інтересами, робота у творчих проектних групах тощо.

Список використаної літератури

1. Асейкина Л.С. Формирование фрустрационной толерантности у иностранных студентов на начальном этапе обучения с позиции компетентностного подхода. *Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика)* : сборник научно-методических статей. Москва ; Воронеж : Мод ЭК, 2005. С. 50–73.
2. Большакова А.Н. Фрустрационная толерантность как составляющая психологической готовности пожарных к профессиональной деятельности в критических условиях : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 ; Херсон, 2000. 191 с.
3. Большой психологический словарь / сост. и общ. ред. Б.Г. Мещеряков, В.П. Зинченко. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2007. 672 с.
4. Василюк Ф.Е. Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций. *Психологический журнал*. 1995. Т. 16. С. 90–101.
5. Власенко Л.В. Соціально-психологічний супровід академічної групи як засіб розвитку культури спілкування студентів. Київ, 2005. С. 54
6. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / пер. с англ. Москва : Прогресс, 1996. 344 с.
7. Головін С.Ю. Словник психолога-практика ; 2-е вид. Мінськ, 2003.
8. Дементий Л.И. Фрустрация: понятие и диагностика : учебно-методическое пособие. Омск : ОмГУ, 2004. 68 с.
9. Дубровицкая Т.Д., Эрбегеева А.Р. Психологическая поддержка студентов в преодолении фрустрации. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. 2010. Т. 12. № 5(2). С. 414–417.
10. Міщенко І.В. Рефлексія. *Фармацевтична енциклопедія*. 2019. № 1–2.
11. Мишина М.М., Перевощикова Г.С. Фрустрационная толерантность у студентов-психологов как показатель профессиональной и личностной зрелости. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия «Психологические науки»*. 2018. № 2. С. 6–18.
12. Репнова Т.П. Феномен емоційної зрілості і кризи розвитку. *Практична психологія і соціальна робота*. 2004. № 4. С. 27.

13. Попик Ю.В. Формування фрустраційної толерантності у менеджерів освіти в умовах спільної діяльності : дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2008. 253 с.
14. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва : Институт психотерапии, 2002. 187 с.
15. Холодова О.В. Психологічні засоби запобігання та корекції фрустрації у професійній діяльності молодих учителів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 ; Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2003. 18 с.
16. Чижиченко Н.М. Фрустраційна толерантність особистості як ефективний компонент оптимізму. *Психологія і особистість*. 2016. № 2(10). Ч. 2. С. 149.
17. Шихи Г. Возрастные кризисы: ступени личностного роста. Санкт-Петербург : Ювента, 1999.

FRUSTRATION TOLERANCE AS AN INDICATOR OF STUDENTS PERSONAL STABILITY IN THE PROCESS OF OVERCOMING ADAPTATION TO LEARNING CRISIS

Liudmyla Ivantsev

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
57, Shevchenko Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 79006
e-mail: ivantsevl@gmail.com*

Nataliia Ivantsev

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
57, Shevchenko Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 79006
e-mail: nataliya.ivantseva@gmail.com*

In the article, it is discussed the concepts of “adaptation to learning crisis” as well as the article reveals his psychological content and the possibilities of constructive overcoming adaptation to learning crisis of first-year students in the new social environment. Outlines the theoretical basis of research – scientific achievements of scientists who investigated the crisis of adaptation to learning and the role of frustration tolerance in the peculiarities of overcoming this type of crisis. The feasibility of the study is advocated because of the inevitability of the adaptation crisis in student youth and the possible consequences of its manifestation. Optimal overcoming options and typical exit strategies are described. The scientific-psychological interpretation of the phenomenon of “frustration tolerance” is carried out with the determination of factors of influence on its development. The specificity of frustration tolerance and its importance in solving the crisis of adaptation to student learning are substantiated. It is noted that frustration tolerance is not acquired with experience, but requires purposeful development through the involvement of special formative means.

With the help of adequate psychodiagnostic tools that enabled the process of qualitative and quantitative analysis of the studied parameters, an empirical study of frustration tolerance, its levels and parameters of the crisis of students’ adaptation to new learning conditions was performed. According to the results of the study, differences were found and described, both in the experiences of adaptation to learning crisis and in the levels of students’ frustration tolerance formation. The tendency to the destructive overcoming adaptation to learning crisis has been revealed, which is the reason for creating appropriate psychological and pedagogical conditions for forming students’ personal resistance to the effects of destructive facts and frustrating life situations. Emphasis is placed on the fact that frustration tolerance as a personal quality must be developed in the educational space of a higher education institution. In the case of its gradual development, the first-year student is provided with reliable protection against the devastating impact of the unsolved crisis of adaptation to the new conditions of higher education. Through stable frustration tolerance, student can be assured of success of learning and productivity of their own actions.

Key words: adaptation to learning crisis, coping behaviour strategies, social values, personal frustration, frustration tolerance, personal stability, youth.

УДК 159.9:37:65.01(73)

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-13>

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОГО ДОСВІДУ МОЛОДОГО ФАХІВЦЯ: ІНСТРУМЕНТИ ТА ТЕХНОЛОГІЇ

Ольга Кузнєцова

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, м. Київ, Україна, 01033
e-mail: nickolaalex@gmail.com*

На сучасному етапі прискореного розвитку виробництва роботодавцям потрібні різнопланові фахівці з уже сформованими компетентностями комунікативного досвіду. Чисельні опитування кадрових агенцій, що рекрутують у різні галузі, де працевлаштовані випускники університетів, наголошують, що сучасне виробництво передусім вимагає володіння не лише навичками професійної освіти, а й уміння комунікації, особливо на початковому етапі.

Сучасний ринок праці та бізнес вимагають від претендентів під час вступу на роботу володіння додатковими навичками, адже загальна майстерність фахівця є вкрай актуальною для просування самої компанії на ринку. Незалежно від того, яку роботу виконує випускник, будь то самостійне розроблення проекту замовника або участь від підрозділу у робочих нарадах, або головування на робочій нараді, або лише формування документу та його пересилка електронним листом, фахівцю потрібно знати, як чітко й ефективно побудувати комунікацію.

Особлива увага приділяється взаємозв'язку обов'язкових компетенцій, яких зазвичай вимагає більшість професій, забезпечуючи базовий набір умінь та навичок, необхідних для роботи у професії, і додаткових компетенцій із прийняття незалежних та продуктивних рішень на виробництві; на рівні ж випускників університету всі ці компетенції стають важливими, оскільки вони забезпечують базовий рівень знань та вимог для тих, хто хоче стати повноцінним учасником процесу. Оволодіння останніми складається з декількох етапів подальшого донавчання молодого спеціаліста: спочатку теоретичні знання, потім – теорія та практичний досвід, зрештою, – здатність приймати самостійні рішення, давати поради та рекомендації.

Сучасні навчальні програми, що розвивають навички ділового спілкування студентів у професійно-технічній та інших галузях освіти, є свідченням розуміння кон'юнктури сучасного ринку. Від студентів очікується, що протягом навчання вони оволодіють та вдосконалять свої навички вербального та невербального спілкування, а також інших контекстів спілкування шляхом планування, формулювання, складання та застосування ефективного міжособистісного чи організаційного спілкування.

У статті проаналізовано, систематизовано та узагальнено сучасні атрибути комунікативного досвіду, складники сучасної професійної освіти у різних галузях науки і виробництва. Розглянуто проблему донавчання випускника вищого закладу освіти різним поза фаховим компетентностям, що є умовою успішного професійного успіху.

Ключові слова: загальні навички, комунікативний досвід, м'які (гнучкі) навички, ділове спілкування, міжособистісне спілкування, розуміння процесів прийняття рішень.

Постановка проблеми. Професійна вища освіта має зосередитися на базовій потребі ринку праці – підготовці кваліфікованого фахівця, який володіє різними компетентностями комунікативного досвіду конкретної галузі і відповідає вимогам роботодавця. Сучасні роботодавці розраховують на те, що молодий кандидат на робоче місце вже володіє різноманітним спектром умінь та навичок із креативного мислення та вміння

управляти часом, комунікації, нетворкінгу, керування проектами, володіння інструментами розроблення сайтів, комп'ютерної графіки тощо, врешті, початковими якостями лідера команди. Багато наукових праць та бізнес-тренінгів зосереджено на питанні мотивації випускників вищих закладів освіти до донавчання та самовдосконалення впродовж життя, на формуванні потреби оволодіння новими знаннями, що можуть стати запорукою майбутнього кар'єрного росту та професійного успіху.

Аналіз теоретичних і практичних досліджень. Вітчизняні наукові дослідження та бізнес-аналітика доводять, що людські ресурси, а саме випускники провідних університетів країни, часто не відповідають потребам сучасної практики. Як результат, багато молодих спеціалістів університетів не можуть влаштуватися на роботу, оскільки їх готовність до самостійної професійної діяльності не відповідає вимогам місця роботи на ринку праці, адже у професійній освіті, крім фахових знань та технічних навичок, випускники повинні бути озброєні загальними навичками, які допомагатимуть їм успішно працевлаштуватися. Чисельні опитування та результати наукових досліджень доводять, що професійні навички або те, що називають конкретними навичками у певній галузі праці, вже не є достатніми для працівника на ринку праці. Від молодого фахівця в епоху стрімкого розвитку ринку вимагаються додаткові навички, відомі як загальні навички.

Мета. Дослідити, проаналізувати та узагальнити набуті та широко практиковані сучасні атрибути комунікативного досвіду, важливі складники сучасної професійної освіти у різних галузях науки і виробництва; якості, якими послуговується молодий фахівець у відповідній галузі сучасного ринку праці й якими повинні володіти випускники вищих закладів освіти.

Виклад основного матеріалу. Практикуючі психологи та спеціалісти з питань ділової комунікації охоче діляться знаннями щодо найважливіших професійних навичок, якими повинні володіти молоді фахівці. Ділове спілкування, обмін інформацією між людьми у межах підприємства, що здійснюється з комерційною вигодою для організації, є загальною навичкою.

Сучасні університети поділяють думку тих викладачів і студентів, які вважають навички ділового спілкування запорукою як успішної навчальної історії студентів, так і майбутнього успіху в кар'єрі випускника.

У діловій сфері навички спілкування поділяються на *організаційне* спілкування, *міжособистісне* спілкування та *комунікаційне* керівництво. Навик організації спілкування – це вміння керувати, контролювати професійну діяльність, розуміючи мету організації, де працює фахівець. Завдяки ефективному спілкуванню кожен фахівець матиме однакове розуміння та перспективу у сприйнятті бачення місії своєї роботи.

Міжособистісне спілкування – це спілкування, яке відбувається в умовах віч-на-віч між двома людьми або в групі. Особливо актуальним для бізнесу є міжособистісне спілкування – інструментальна функція впливу або переконання інших людей, оскільки тут можна використовувати всі п'ять почуттів для посилення сили власного переконання у повідомленні, що надіслано або повідомлено одержувачу. Міжособистісне спілкування відіграє важливу роль найбільш повно в будь-який час, оскільки всі люди мають емоції, але його продуктивність і перспективність залежать від правильного використання спеціальних технік. Кожен фахівець має і використовує індивідуальний набір можливостей для здійснення міжособистісного спілкування.

Думки наукової університетської спільноти доводять важливість розвитку навичок спілкування студентів через навчальну програму, вважають це частиною їхніх зусиль щодо розвитку майбутніх професійних навичок, акцентують на необхідності постійного розвитку комунікативних навичок, розуміючи цей процес за базову мету навчання, у тому

числі фахової підготовки. Стандарт компетентності випускників потребує певних коригувань через необхідність розвитку навичок спілкування студентів за умов конкурентного ринку праці. Можна стверджувати, що розширення рівня компетентностей на кілька основних компетентностей буде корисним у реалізації навчальних програм.

Щоб усунути розрив у комунікативних навичках випускників, видається за необхідне визначити концептуальні рамки як орієнтир для розроблення навчальних програм зі спілкування. Пошуки та виявлення базових атрибутів комунікативної майстерності з урахуванням сучасного ринку робочих місць, надалі, встановлення переліку послань під час розроблення навчальних досягнень випускників курсу можуть визначити навчальну мету спецкурсів із ділового спілкування. Виходячи з даного посилу, уявляється можливим формулювання будь-яких навчально-дослідних тем, наприклад: «Які ознаки навичок спілкування вважаються важливими для випускників даної спеціальності?». Користуючись методом дослідження теми, використовуючи кількісний підхід, навіть без експерименту, можна розкрити ознаки важливих комунікативних навичок для працевлаштування та успішного професійного росту; є також ймовірним вивчення об'єктивного явища за допомогою кількісних даних та статистичного аналізу. Об'єктивним явищем, що вивчатиметься, є сприйняття респондентами змін у дослідженні, пов'язаних із навичками спілкування. Дослідження можна проводити за допомогою методу опитування за анкетною. На основі результатів можлива побудова комунікативних навичок молодих спеціалістів, а саме: організаторські навички спілкування, навички комунікативного лідерства та навички міжособистісного спілкування.

Розглянемо базові (важливі) м'які навички для будь-якого випускника, про які він має бути поінформований.

– *Можливість підключення*. Незалежно від того, чи озвучує спеціаліст нову ідею своєму керівникові, чи повідомляє про робочі зміни, чи проводить презентацію, комунікатор має змусити людей відчувати зв'язок із повідомленням.

– *Прослуховування* – майстерність, якою володіють досвідчені комунікатори: спершу слухають, а потім говорять. Уміння цілеспрямовано слухати, розуміти, співпереживати, а потім переосмислювати часто ігнорується, хоча у молодому віці цьому нелегко навчитися, бо ефективне спілкування залежатиме від побудови довіри та відносин, а вміння слухати виявляється основним у формуванні стійкої довіри.

– *Витримка* – відзнака досвідченого комунікатора: у цій ситуації спілкування співрозмовник не відчуває необхідності автоматично надавати відповідь, не продумавши її. Надаючи відповідь, сторони витрачають певний час на правильне оформлення власної думки або повідомлення, яке було заплановано, – шанований та ефективний формат.

– *Темп комунікацій* – має вирішальне значення для забезпечення уваги та розуміння сприймаючою стороною. Важливо розуміти ситуацію комунікації, а також надавати усну/письмову інформацію так, щоб її можна було легко зрозуміти, не викликаючи перенавантаження або розгубленості.

– *Гнучкість* – здатність адаптуватися до будь-якої ситуації, будь то налаштування на розмову, призначену від однієї до кількох осіб і більше, в останній момент. Практики здатні зберігати позитивне ставлення, швидко змінюючи розмову та переосмислюючи свої проєкти.

– *Емоційний інтелект* – непомітна навичка, але бажана для самого комунікатора як внутрішньо, так і зовні. Наявність емоційного інтелекту допомагає контролювати власні емоції у дискусійних розмовах; ця навичка дає змогу структурувати контент розмови таким чином, який буде більш ретрансляційним та краще охоплюватиме потенційних партнерів.

– *Толерантність* – є одним із найефективніших способів взаємодії з партнером чи аудиторією, де комунікатор має намір побудувати та закріпити стосунки. Комунікатори потребують толерантності до нових ідей, несподіваних змін або невизначеності. Можливість прийняти ідею поза власними очікуваннями може створити перспективу справжнього та конструктивного спілкування.

– *Культурна чутливість* теж належать до м'яких навичок. У спілкуванні всі люди схожі, але, щоб співпрацювати по-справжньому із різноманітною цільовою аудиторією, комунікатори повинні розуміти не лише їхню мову, а й знатися на культурних нюансах.

– *Словесна та письмова послідовність*, що за турбоумов є актуальною. Якщо молодий спеціаліст ставиться до таких умінь негативно, то партнери можуть негативно сприймати не тільки самого працівника, а й усю організацію у цілому; дотримання чіткості та професіоналізму в усіх формах спілкування є запорукою успіху.

– *Спостереження* – розуміння оточення, подій та колег навколо, бо тільки так можна зрозуміти, як колеги/партнери реагують на самого працівника, його повідомлення, програму; вміння помічати деталі, проявляти активність та розпізнавати мову тіла оточення, їхні індивідуальні розбіжності зробить із молодого працівника досвідченого експерта.

– *Креативність* – уміння думати на ходу. Творчість – корисна навичка, оскільки допомагає думати поза горизонт; творчий підхід у вирішенні різноманітних проблем не є вродженою навичкою, це радше досвід, якого треба набувати, розвиваючись.

Деяким із навичок слід навчатися безпосередньо у міжособистісному спілкуванні; до таких належать: майстерність розмовляти; навичка опитування; підтримка ввічливості/манери; вміння вчасно вибачитися, чуйність та відповідальність; емпатія; навичка аудіювання тощо. А коли амбітний випускник поставив собі за мету кар'єрне зростання, не зайвою стане й навичка спілкування як керівника: вміння ефективно говорити та слухати, здатність будувати неформальну та невербальну комунікацію. Такі навички матимуть перспективний позитивний результат, корисний для справи.

У результаті спостережень та аналізу практичного досвіду можна виокремити й такі основні атрибути навичок спілкування, як: необхідність командної роботи для досягнення загальних цілей; побудова гармонійних відносин шляхом взаємного спілкування; взаємопідтримка та підвищення самооцінки; підтримка оптимізму в команді; використання інформаційних систем для обміну інформацією; мотивація членів команди для досягнення очікуваних цілей; вирішення конфліктів шляхом переговорів, посередництва та дипломатії; побудова довіри у команді; толерантні культурні/релігійні погляди та стосунки з людьми різного походження.

У кар'єрному зростанні необхідне оволодіння додатковою навичкою з ефективного прийняття рішень, і деяким випускникам це вдається легко, їх починають помічати. Ефективне прийняття рішень є найбільш недооціненою серед молоді навичкою, саме через неї більшість молодих людей утрачає інтерес, бо усвідомлює, що на цій посаді вони не здатні досягти кар'єрного успіху. Невміння приймати ефективні рішення зневажає перешкоджає успіху амбітного випускника, якісна освіта не може компенсувати це невміння. Єдиний вихід – командна робота, тобто підтримка досвідчених колег, які, маючи практичний досвід, допомагатимуть, коли цього вимагатиме ситуація; ефективне прийняття рішень є затребуваним складником кар'єрного та організаційного успіху.

У будь-якій ситуації молодий спеціаліст має навчитися відповідальності за прийняття/відсутність рішень. Більшість молодих спеціалістів, спираючись на досвід колег, які вміють приймати правильні рішення, уникає робити змістовні спостереження чи оцінки, вважаючи це неважливим. Однак уже незабаром нестача кваліфікації може створити неочікувано катастрофічні результати для молодого фахівця, а за обставин, коли організаційні

лідери спромоглися реактивно виправити ситуацію за них, вони починають усвідомлювати необхідність постійного до навчання та самовдосконалення, бо вчора вони – успішні студенти, а сьогодні – автори неправильних рішень у статусі фахівця. Існує безліч причин прийняття невірних, неетичних, недбалих рішень унаслідок відсутності розуміння процесів прийняття рішень. Головні причини, що стають на заваді – опір критичному мисленню та аналізу, відсутність розуміння необхідності, що пояснюється упередженістю. Проте ефективне прийняття рішень не є синонімом рішучості. Відомі корпорації та виробництва докладають зусиль, аби заохотити молодих і рішучих лідерів-випускників, аніж витратити час і кошти на донавчання фахівців для забезпечення ефективної роботи.

Проте має зберігатися баланс, адже рішучість не є синонімом ефективності. Рішучий лідер-випускник може припустити, що швидкі рішення завжди вітаються, навіть через відсутність очікуваних результатів, де метою стає бажання зробити щось самостійно і швидше. Така стратегія може завдати шкоди справі з наслідками негативної перспективи для самого виконавця. Випускник має усвідомити, що прийняття рішень не має бути прив'язане до дати виконання, що допоможе у досягненні позитивних результатів незалежно від термінів їх виконання, що в перспективі компенсує повільність їх виконання.

Із цим пов'язана і необхідність мати власну моральну позицію. Іноді за позицію незгоди можна дістати покарання, тоді як інші отримують винагороду за вічну угоду. Часто рішучість несе певні ризики для молодого ідеаліста, що визначає наявний високий рівень організаційного ризику. Отже, для ефективного прийняття рішень потрібен аналіз.

Найкращі спеціалісти та досвідчені комунікатори, які приймають одноосібні рішення, розуміють, що незалежно від того, яку модель прийняття рішень вони використовують, має бути наявним стратегічне ставлення. Ефективні рішення – це продумані рішення, де результати та наслідки зважуються та розглядаються заздалегідь. Ефективними є ті фахівці, які є також кращими стратегічними мислителями, оскільки процес прийняття у них починається з осмислення запланованих запитань, наприклад: що спонукало до необхідності прийняття цього рішення? що станеться, якщо я не вирішу це питання? чи прийнятний статус-кво? хто є короткостроковими та довгостроковими бенефіціарами? який є другий вибір/варіант чи резервна позиція тощо.

Навички прийняття рішень є важливими для особистісного та кар'єрного успіху в усіх напрямках бізнесу: найманні на роботу, ділових операціях, маркетингу, фінансах тощо, про що корисно пам'ятати випускнику під час обмірковування майбутніх кар'єрних кроків. Ті випускники, які вміють і бажують застосувати навички ефективного прийняття рішень у своїй кар'єрі, краще зрозуміють, які можливості роботи прийнятні, а від яких слід відмовитися, які кар'єрні ризики взяти до уваги, а на які не зважати; вони краще оцінюють, які проекти суспільної значущості приймати, а які відхилити.

Висновки. Таким чином, для досягнення професійного успіху молодими фахівцями у різних секторах сучасного ринку праці необхідні постійне донавчання та самовдосконалення впродовж життя для набуття базових компетентностей із вербальної та невербальної комунікації; створення передумов кар'єрного росту молодих спеціалістів; запровадження все ще часто ігнорованих спецкурсів із набуття додаткових навичок комунікації у навчальних програмах.

Напрями подальших досліджень. Оволодіння навичкою ефективного прийняття рішень вимагає додаткового дослідження, оскільки ця навичка вважається вродженою ознакою інтелекту індивіда. Приймаючи кращі рішення, будь-хто з молодих фахівців може навчитися процесу осмислення проблеми, а надалі брати на себе більш обчислені ризики у досягненні кар'єрного успіху; навчитися, на яких робочих моментах зосередити свій час та зусилля, щоб із часом реалізувати найбільші власні переваги.

Список використаної літератури

1. Дерлоу Дес. Ключові управлінські рішення. Технологія прийняття рішень / пер. з англ. Київ : Наукова думка, 2001.
2. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII.
3. Карамушка Л.М. Психологія освітнього менеджменту : навчальний посібник. Київ : Либідь, 2004.
4. Коцан І., Яцишин М., Коренга Ю. Інтерактивні технології як складова інноваційного перетворення системи вищої освіти. *Міжнародний науковий вісник* / ред. кол. І. Артьомов (гол.) та ін. 2015. Спецвип. 1(10). С. 343–348.
5. Етика ділових відносин : навчальний посібник / О.Й. Лесько та ін. Вінниця : ВНТУ, 2011.
6. Мащенко К. (керівник експертно-аналітичного центру HeadHunter). Комунікативна компетентність як інструмент успіху. URL : <https://nv.ua/ukr/biz/experts/komunikativna-kompetentnist-yak-instrument-uspihu->
7. Berger Charles R. Interpersonal communication: Theoretical perspectives, future prospects. Tenth ed. Long Grove, Illinois. Waveland Press Inc. 2011.
8. Halász G., Key Michel A. Competences in Europe: interpretation, policy formulation and implementation. *European Journal of Education*. 2011. № 46(3). P. 289–306.
9. Jarvis P. Adult Education and Lifelong Learning: Theory and Practice (3rd ed.), Peter Jarvis. L.; N. Y. : Routledge Falmer. 2007.
10. Lifelong Learning in Europe. URL: https://www.e-elgar.com/shop/lifelong-learning-in-europe?website=uk_warehouse.
11. European Commission. Making a European Area of Lifelong Learning a Reality. 2001.
12. Roberts G. Leigh. Organisational Psychologist | Performance Psychologist | Executive & Career Coach. URL : <https://www.linkedin.com/learning/developing-your-emotional-intelligence?src=or-search&veh=www.google.com>.
13. Monaghan L., Goodman J.E. A Cultural Approach to Interpersonal Communication. Malden, MA : Blackwell Publishing, 2007.

FORMATION OF COMMUNICATIVE EXPERIENCE OF A YOUNG PROFESSIONAL: TOOLS AND TECHNOLOGIES

Olha Kuznietsova

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
60, Volodymyrska Str., Kyiv, Ukraine, 01033
e-mail: nickolaalex@gmail.com*

At the present stage of accelerated development of science and production, employers need diverse specialists with already developed competences of communication experience; communication skills are common skills for success that needs to be developed in vocational education.

Numerous surveys of recruitment agencies in various fields of employment of graduates of universities emphasize that, regardless of their place of employment, modern production requires not only the skills of vocational education, but also, especially at the initial stage, communication skills. Today's job market and business require the general skills of applicants to enter the job, because the general skills of the young specialist are very important for promotion of the campaign in the market.

No matter what the young specialist does, whether developing a client's own project, or participating in the workshop personally, or chairing the workshop, or simply writing a document and sending it by e-mail, the specialist needs to know how to clearly and efficiently express himself in written and verbal form.

Special attention is paid to the interrelation of mandatory competencies, which are usually required by most professions, providing the basic set of skills needed to work as a professional, and additional

competencies, when making independent decisions desirable in this area; at the university graduate level all these competencies become important because they provide a basic level of knowledge and requirements for those who want to participate fully in their workplace, and they consist of several stages of further education: first- theoretical knowledge, then- practical experience, and, ultimately,- the ability to make independent decisions, give advice and recommendations.

Training programs that develop students' business communication skills in vocational and other educational fields are a testament to the current market's understanding of the situation. Students are expected to learn and improve their oral and written communication skills, as well as other communication contexts through planning, formulating, drafting, and applying effective interpersonal or organizational communication during their studies.

The article analyzes, systematizes and generalizes modern attributes of communication experience, important components of modern professional education in various fields of science and production; the problem of retraining a graduate student in various non-professional competences is studied, which is a prerequisite for successful professional success.

Key words: general skills, communication experience, soft (flexible) skills, business communication, interpersonal communication, understanding of decision-making processes.

УДК 159.9.072.432

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-14>

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКІВ У ЗВ'ЯЗКУ З ЇХНІМИ ЕКОЛОГІЧНИМИ ОРІЄНТАЦІЯМИ

Тетяна Мандзик

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000
e-mail: t.m.mandzyk@gmail.com*

Димитрій Сіварт

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000
e-mail: dimasivart@gmail.com*

Статтю присвячено виявленню та аналізу психологічних особливостей підлітків у зв'язку з їхніми екологічними орієнтаціями. Проаналізовано сучасні підходи зарубіжних та вітчизняних науковців до розуміння феномену екологічних орієнтацій та розкрито їхню роль у формуванні екологічної поведінки людини. Проведено емпіричне дослідження з метою дослідження психологічних особливостей підлітків у зв'язку з їхніми екологічними орієнтаціями. На основі емпіричних даних створено ціннісні профілі досліджуваних підлітків та виділено їхні основні ціннісні орієнтації, досліджено рівень задоволеності життям підлітків та рівень навіюваності.

Визначено, що всі екологічні орієнтації у досліджуваних підлітків мають середні значення, проте альтруїстична орієнтація незначною мірою переважає. Виявлено певні статистично значимі відмінності у ставленні до екологічних проблем у хлопців та дівчат: дівчатам притаманні вищі показники біоцентричної орієнтації, ніж хлопцям.

Біоцентрична орієнтація притаманна більшою мірою дівчатам, що підтверджує прямий зв'язок зі статтю, а також результатами порівняльного аналізу. Існує обернений зв'язок між показниками біоцентричної орієнтації та цінності традиції. Альтруїстична орієнтація зростає з рівнем успішності та задоволеністю матеріальним станом у підлітків, а також прямо пов'язана з такими психологічними особливостями підлітків, як цінності безпеки, доброти та досягнення. Досліджено, що чим більшою мірою підліток переймається наслідками екологічних проблем для суспільства, країни, інших людей, дітей, то тим більше для них важливі почуття стабільності, безпеки, захищеності, вони матимуть виражені амбіції щодо майбутніх досягнень та звершень, а також цінуватимуть відкритість, щирість у спілкуванні. Не було виявлено жодних значимих зв'язків між егоїстичною орієнтацією та психологічними особливостями у досліджуваних підлітків. Ця екологічна орієнтація залишається не розкритою у цьому дослідженні, що потребуватиме додаткових опитувань.

За допомогою методу картографії досліджено, що більшість опитуваних під час вибору територій, які найбільш/найменш придатні до проживання у зв'язку з екологічною ситуацією, керувалися інтуїцією та рівнем розвитку країни, що змушує задуматися над формуванням та розширенням адекватних та доступних джерел знань про екологічну ситуацію, які б були цікавими та пізнавальними власне для молоді.

Ключові слова: екологічні орієнтації, цінності, підлітки, екологічна поведінка, егоїстична орієнтація, альтруїстична орієнтація, біоцентрична орієнтація.

Формулювання проблеми. *How dare you?* – тепер саме ця фраза буде асоціюватися зі зміною клімату та й загалом із проблемою забруднення довкілля. Хоча кожен із нас може по-різному ставитися до її авторки Грети Тунберг, до цінностей, які спонукають її говорити про довкілля, але те, що вона стала символом молодого екоруху та активізувала дискусії щодо теми збереження та чистоти довкілля, заперечувати не можна. Але все ж таки суть цієї роботи полягає не в аналізі персони Грети Тунберг і не в дослідженні її екологічних орієнтацій, а в аналізі та дослідженні психологічних особливостей підлітків у зв'язку з їхніми екологічними орієнтаціями, бо, як можемо побачити, сучасна молодь може стати потужною силою у процесі збереження/відновлення довкілля. Кожен підліток може бути потенційним лобістом довкілля у нашому прагматичному світі.

Саме ставлення молоді та її екологічні орієнтації щодо екологічних проблем є актуальною темою, бо фактично всі проблеми зі станом довкілля почалися з діяльності наших пращурів, і хочемо ми цього чи ні, але цю проблему людства доведеться вирішувати саме нашим нащадкам. Отже, майбутнє планети та людства у їхніх руках, як і шляхи збереження довкілля та його біорізноманіття.

Дослідження у цій галузі проводили такі зарубіжні вчені, як Р. Данлеп та А.У. Кеттон (творці Нової екологічної парадигми), Т. Діец, П. Шульц, П. Штерн, М. Хертсгаард (дослідники екологічної поведінки та екологічної самосвідомості) та ін., а також вітчизняні науковці: О. Вернік, А. Львовичкіна, Ю. Швалб та ін. [1; 2; 8; 10].

П. Штерн і Т. Діец стверджують, що стурбованість екологічними проблемами базується на більш загальному наборі цінностей людини. Тобто ставлення до екологічних проблем ґрунтується на відносній важливості, котру людина відводить собі, іншим людям або рослинам і тваринам і яку автори називають еґоїстичною, соціально-альтруїстичною та біосферною орієнтаціями [10]. Теорія базисної цінності – це розширення моделі Ш. Шварца, яка передбачає, що стурбованість певними екологічними проблемами пов'язана з усвідомленням шкідливих наслідків екологічних проблем для цінності чи значимого об'єкта [8, с. 327].

Мета дослідження полягає у теоретичному та емпіричному дослідженні психологічних особливостей підлітків у зв'язку з їхніми екологічними орієнтаціями.

Організація дослідження. Загалом у процесі дослідження опитано 50 учнів 9–11-х класів ЛЛМР № 52 віком 14–17 років, серед яких – 14 хлопців та 36 дівчат, усі опитуванні жителі міста Львова. Середній бал успішності досліджуваної групи становить 8–9 балів, що, ймовірно, свідчить про середній і вище середнього рівні академічних знань. Рівень задоволеності матеріальним станом у досліджуваній групі є середнім, тобто за шкалою від 1 до 7 це 4. Ураховуючи особливість теми досліджування, власне екологічних орієнтацій, було цікаво дослідити, з яким місцем досліджувані пов'язують своє проживання у майбутньому. 50% опитуваних пов'язують своє подальше життя з іншою країною, тобто в майбутньому прагнуть переселитися з актуального місця проживання.

Емпіричне дослідження було спрямоване на вивчення психологічних особливостей підлітків у зв'язку з їхніми екологічними орієнтаціями. На етапі емпіричного дослідження використано методи спостереження, анкетування, метод картографії та психодіагностичні методи дослідження, серед яких: методика «Екологічні орієнтації» П. Шульца, шкала задоволеності життям Е. Дінера в адаптації Д.О. Леонтьєва і Є.М. Осіна, методика «Цінності» Ш. Шварца (профілі особистості), анкета самонавіюваності Е. Шварца та авторська анкета.

За допомогою анкети було визначено такі критерії, як вік, стать, критерій академічної успішності, суб'єктивне відчуття задоволеності матеріальним станом та з якою місцевістю пов'язують своє подальше життя (рідне місто, інше місто в Україні, інша країна, інший материк).

Картографія використовувалася для виявлення знань про екологічну ситуацію у світі та Україні. Для цього опитуваним запропонували адміністративно-територіальну карту України та політичну карту світу та попросили відзначити на картах червоним кольором території, які є найменш придатними для життя у зв'язку з екологічною ситуацією, а синім – ті території, які є найбільш придатними для життя у зв'язку з екологічною ситуацією. Також було поставлено питання відкритої форми для обґрунтування їхнього вибору.

Основні результати дослідження. Спершу проаналізуємо середні показники екологічних орієнтацій у загальній групі підлітків. В опитуваних найбільш виражена альтруїстична екологічна орієнтація ($M = 5,61$, $S.D. = 1,37$), егоїстична ($M = 5,54$, $S.D. = 1,38$) та біоцентрична ($M = 5,53$, $S.D. = 1,23$) дещо менше, але незначно. Такі результати свідчать, що опитуваних найбільше хвилюють можливі негативні наслідки екологічних проблем на громадян їхньої країни, їхніх дітей, усіх людей та дітей загалом, проте впливом наслідків екологічних проблем на себе, своє життя та природу досліджувані теж переймаються.

Для досліджуваної групи найбільш вагомими є цінності *гедонізму* ($M = 2,94$), *самотійності* ($M = 2,8$) та *універсальності* ($M = 2,65$). Тоді як цінності *традицій* ($M = 1,14$), *конформності* ($M = 1,45$) та *влади* ($M = 1,58$) є найменш вираженими. Це означає, що опитуваним підліткам важливо отримувати задоволення, як фізичне, так і чуттєве. Під цінностями самотійності мається на увазі такі якості, як самотійність прийняття рішень, творчість, мислення, винахідливість, дослідження та активність. Цінності універсальності полягають у розумінні оточуючих, терпимості, захисті людей та природи та пов'язані з існуванням особи у групі, колективі й є необхідними під час соціальних контактів.

Найменш впливовими є цінності традицій, сутність яких полягає у смиренності, повазі до авторитетів та старших, повазі до звичаїв, поміркованості, сталості, консерватизмі. Традиційний спосіб поведінки є «символом» групової солідарності. Цінності комфортності полягають у самодисципліні, ввічливості, послуху, стриманості. Сутністю цінностей влади є домінування, що полягає у досягненні статусу, суспільному визнанні, контролі підлеглих, престижі, авторитеті. Для опитуваних підлітків показник задоволеності життям є середнім ($M = 21,34$). Те ж стосується й рівня особистої навіюваності ($M = 38,82$).

Проаналізуємо екологічні орієнтації підлітків у хлопців та дівчат, здійснивши порівняльний аналіз. Виявлено, що немає істотної різниці в показниках егоїстичної (у хлопців $M = 5,45$, у дівчат $M = 5,57$) та альтруїстичної (у хлопців $M = 5,14$, у дівчат $M = 5,79$) орієнтацій у хлопців та дівчат, але можемо побачити істотну статистичну відмінність на прикладі біоцентричної орієнтації у хлопців ($M = 4,8$): вона нижча, ніж у дівчат ($M = 5,81$).

Наведемо результати кореляційного аналізу. З табл. 1 можемо побачити кореляційні особливості екологічних орієнтацій та психологічних особливостей в опитуваних.

Якщо говорити про біоцентричну орієнтацію у підлітків, то бачимо її прямиий зв'язок зі статтю, що свідчить, що дівчатам більшою мірою притаманна біоцентрична орієнтація щодо наслідків екологічних проблем, що було також підтверджено і порівняльним аналізом. Також можна побачити обернений зв'язок між біоцентричною орієнтацією та цінностями традицій. Це свідчить про те, що чим вища біоцентрична спрямованість щодо екологічних проблем у підлітків, тим менше вони поділяють цінності традицій (поміркованість, сталість). Також для них менш важливою є думка та й сама постать певних авторитетів, як політичних, так і «моральних», якщо вони поділяють біоцентричну спрямованість. Так само ті, хто поділяє біоцентричну спрямованість, менш схильні погоджуватися з існуючим станом речей, бо існуючий стан речей – це прогресивне засмічення довкілля. Наше століття вже б'є усі температурні рекорди, нашому світу потрібні швидкі та радикальні зміни, і, можливо, люди з біоцентричною орієнтацією зможуть їх утилити в життя.

Таблиця 1

Таблиця кореляційних показників екологічних орієнтацій та психологічних особливостей у загальній групі досліджуваних (* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$)

	Біоцентрична	Егоїстична	Альтруїстична
Стать	0,37**	0,04	0,22
Матеріальний стан	0,01	0,09	0,35*
Сер. бал успішності	0,12	0,05	0,33*
Досягнення	0,12	0,17	0,36**
Доброта	0,01	-0,04	0,36**
Традиції	-0,38**	0,14	0,09
Безпека	0,03	0,09	0,29*

На прикладі егоцентричної орієнтації не виявлено значимих кореляційних показників. Отже, не можна виділити певних психологічних особливостей підлітків у зв'язку з егоїстичною орієнтацією щодо екологічних проблем людства. Такі результати можна пояснити обмеженнями дослідження (методологічними та кількістю учасників дослідження). Для виявлення психологічних особливостей варто провести додаткові дослідження.

Представимо цікаві данні щодо альтруїстичної орієнтації. Серед тих, хто поділяє альтруїстичну спрямованість, можна побачити кореляційний зв'язок із задоволеністю матеріальним станом та середнім балом атестату. Тобто чим вищий суб'єктивний рівень задоволеності матеріальним станом та вищий рівень середнього балу атестату, тим вища ймовірність притаманності підлітку альтруїстичної орієнтації. Для тих, хто поділяє альтруїстичну орієнтацію, важливими є цінності досягнень, тобто ці люди з більшою ймовірністю мають амбіції, та цінності доброти. Так само для них важливо почуватися у безпеці та мати стабільність, саме тому є кореляція із цінністю безпеки. Тобто безпека – це фактично сталість, упевненість та захищеність. Отже, для опитуваних, які поділяють альтруїстичну орієнтацію, важливими є політична сталість, національна безпека країни, стабільність її уряду, стан армії та поліції для захисту кордонів та безпеки всередині країни. Можливо, для тих, хто поділяє альтруїстичні орієнтації, важливим є соціальний порядок, суть якого полягає у доступній якійсній медицині, соціальній підтримці та певній доступності, рівності у різних аспектах життя.

Наступний блок дослідження був пов'язаний з адміністративно-територіальною мапою України та політичною мапою світу. Згідно з інструкцією, досліджувані мали відділити певними кольорами території, які вважали за необхідне згідно з поставленим питанням у завданні. Після цього йшло завдання відкритої форми, у якому опитувані мали розписати детальніше, чим вони керувалися під час вибору тих чи інших територій, наприклад знаннями, інформацією з прочитаних книжок, вчителя у школі, новин чи інтуїтивно тощо. Надалі мапи з виділеними територіями накладалися одна на одну за допомогою додатку PicsArt, завдяки чому можна побачити загальну картину та на цій основі зробити інтерпретації.

Найбільш придатними у зв'язку з екологічною ситуацією є терени Західної України (Львівська, Івано-Франківська, Волинська та особливо Закарпатська області). Такі результати можуть бути пов'язані з тим, що у цих регіонах відсутні достатньо потужні промислові центри або підприємства й є широкі лісні масиви. Також придатною для життя вважають Вінницьку область (можливо, тому, що опитувані мають щодо неї не так багато інформації й автоматично зараховують її до комфортних для проживання регіонів). Придатними для проживання у зв'язку з екологічною ситуацією вважають ще частину

Миколаївської, Херсонської областей та території АР Крим, незважаючи на те що у Миколаївській області розташовані забруднюючі доквілля суднобудівні/ремонтні підприємства, а на Півночі Криму нещодавно були викиди сульфур (VI) оксиду з хімічного заводу «Титан», й загалом доквілля Криму зараз страждає через перекриття Україною постачання дніпровської води до окупованого Криму. Тоді як очікувано опитувані вибрали території Кривбасу та Донбасу як найменш придатні до проживання у зв'язку з екологічною ситуацією, бо це індустріальні центри і там розташована велика кількість підприємств, шахт, рудників тощо. Але ще одним аспектом, яким могли б керуватися опитувані, був політичний критерій, бо, як бачимо, територія Донецької та Луганської областей яскраво-червоні, оскільки там триває ООС, і загалом червоним обведено ті регіони, які є прикордонним із Російською Федерацією (наприклад, Сумська область), з якою в нас військово-політичний конфлікт. Щодо Київської та Житомирської областей і міста Київ, то можливою причиною, з якої опитані виділили їх червоним кольором, є те, що Київ – велике та забруднене місто, а у Київській області розташований Чорнобиль. Щодо Житомирської області, то можна сказати, що вона теж була забруднена радіонуклідами через вибух на ЧАЕС і на її території ведеться добування незаконного бурштину помпами, що шкодить доквіллю та екосистемі лісів.

Перейдемо до аналізу мапи світу. Найменш придатним для життя у зв'язку з екологічною ситуацією вважають Африканський континент, він майже весь позначений червоним, хоча, можливо, така думка щодо країн Африки є застарілою. Навіть незважаючи на те що більшість із них бідні й загалом у більшості з них є гуманітарні, продовольчі кризи та внутрішні війни, це не означає, що в них стан доквілля є найменш придатним для життя, бо в більшості африканських країн немає такої розвиненої промисловості, яка б настільки засмічувала доквілля. Хоча варто зауважити, що на Африканському континенті доволі багато сміттєзвалищ і звалищ загалом і достатньо великі території займають непридатні для проживання пустелі, наприклад Сахара.

Доволі часто синім кольором помічали північ Африки, напевно, через те, що там розташовані такі туристичні та доволі розвинуті країни, як Єгипет, Туніс, Марокко, Алжир. Єдиним найбільш придатним для проживання у зв'язку з екологічною ситуацією регіоном Африки опитувані вважають острів Мадагаскар. Найменш придатним для життя вважають Аравійський півострів, бо там знаходяться родовища нафтодобування та такі країни, як Ірак та Іран, та й загалом Близький Схід. Можливо, такий вибір пов'язаний із політичною ситуацією, оскільки Близький Схід – доволі буремний регіон. Може, саме через політичні мотиви багато опитаних обводили територію Росії.

На мапі також можемо побачити, що Індія та Китай яскраво-червоні: можливо, в опитуваних про ці країни доволі стереотипна думка, хоча варто зазначити, що Ганг дійсно забруднений, як і схід Китаю, де розташовані найбільші міста, порти, центри промисловості, на відміну від гірських районів (Тибету). У Південній Америці опитуваних вважають найменш придатною Бразилію. Серед найбільш придатних лідирують Ісландія та Гренландія, і, дійсно, на їх території фактично немає ніякої промисловості. Також можемо побачити, що синім кольором виділені Австралія, Північна Америка (США, Канада) та Європа, тобто доволі розвинуті регіони, можливо, через це їх і вибрали опитані. Найбільш придатними для життя опитані вважають також Філіппіни, Індокитай (Таїланд, В'єтнам та ін.) та Індонезію, Малайзію з Папуа-Новою Гвінеєю. Території, які взагалі ніхто не виділив, – Нова Зеландія та острів Шпіцберген (Норвегія).

Останнє питання було відкритого типу, де опитуваних попросили обґрунтувати, чому вони вибрали ті чи інші регіони. Більшість (30 опитуваних) під час свого вибору керувалася інтуїцією, лише 20 опитаних робили свій вибір на основі знань, тобто інформації, яку вони отримали з книжок, підручників, телевізійних програм, від учителів.

На вибір опитуваних дуже часто впливав політичний мотив, тобто те, наскільки економічно, політично розвинена країна. Наприклад, часто вибирали США через те, що це потужна держава (наддержавна). Також на вибір впливало те, у якій кліматичній зоні знаходиться країна, регіон, чи є там центри промисловості; часто вибирали країни, про які говорять у соціальних мережах чи новинах у доброму або поганому світлі.

Отже, більшість опитаних під час вибору керувалася інтуїцією та рівнем розвитку тієї чи іншої країни, що змушує задуматися над формуванням та розширенням адекватних і доступних джерел знань про екологічну ситуацію, які були б цікавими та пізнавальними власне для молоді.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У статті досліджувалися психологічні особливості підлітків у зв'язку з їхніми екологічними орієнтаціями. Усі досліджувані екологічні орієнтації у досліджуваних підлітків мають середні значення, проте альтруїстична орієнтація незначною мірою переважає. Виявлено певні статистично значимі відмінності у ставленні до екологічних проблем у хлопців та дівчат: дівчатам притаманні вищі показники біоцентричної орієнтації, ніж хлопцям.

Виявлено певні соціально-психологічні особливості підлітків у зв'язку з їхніми екологічними орієнтаціями. *Біоцентрична орієнтація* більшою мірою притаманна дівчатам та обернено пов'язана із цінністю традиції. *Альтруїстична орієнтація* зростає з рівнем успішності та задоволеністю власним матеріальним станом у підлітків, а також прямо пов'язана з такими психологічними особливостями підлітків, як цінності безпеки, доброти та досягнення. Не було виявлено жодних значимих зв'язків між *егоїстичною орієнтацією* та психологічними особливостями у досліджуваних підлітків (це питання потребує окремого вивчення).

Перспективу подальших розвідок убачаємо в дослідженні, наприклад, виявлення актуальних екостресорів середовища для підлітків та ґрунтовному дослідженні психологічних особливостей адаптації підлітків до екологічних факторів довкілля. Завдяки рекомендаціям та отриманим даним із літератури та роботи загалом плануємо розробити просвітницьку програму та провести лекцію з метою підвищення екологічної свідомості підлітків та формування екологічної поведінки у повсякденному житті.

Список використаної літератури

1. Еколого-психологічні чинники якості життя в умовах розвитку сучасного суспільства : колективна монографія / за наук. ред. Ю.М. Швалба. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 208 с.
2. Львочкіна А.М. Основи екологічної психології : навчальний посібник. Київ : МАУП, 2004. 136 с.
3. Мандзик Т.М. Зв'язок прив'язаності до місця проживання та екологічної поведінки людини. *Актуальні проблеми психології*. 2016. Т. 7. Вип. 41. С. 247–255.
4. Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 70 с.
5. Dunlap R.E.K., Van Liere, Mertig A., Jones R.E. Measuring endorsement of the New Ecological Paradigm: A revised NEP scale. *Journal of Social Issues*. 2000. № 56. P. 425–442.
6. Halkos G., Gkargkavouzi A., Matsiori S. A multi-dimensional measure of environmental behavior: Exploring the predictive power of connectedness to nature, ecological worldview and environmental concern. *MPRA*. 2018. № 8. P. 1–23.
7. Milfon T.L., Duckitt J., Cameron L.D. A cross-cultural study of environmental motive concerns and their implications for pro environmental behavior. *Environment and behavior*. 2006. Vol. 38. № 6. P. 745–767.
8. Schultz P.W. The structure of environmental concerns: concern of self, other people, and the biosphere. *Journal of Environmental Psychology*. 2001. № 21. P. 237–339.

9. Schultz P.W. Empathizing with nature: Toward a social-cognitive theory of environmental concern. *Journal of Social Issues*. 2000. № 56. P. 391–406.
10. Stern P.C., Dietz T. The value basis of environmental concern. *Journal of Social Issues*. 1994. № 50. P. 65–84.

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF ADOLESCENTS IN CONNECTION WITH THEIR ENVIRONMENTAL CONCERNS

Tetyana Mandzyk

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000
e-mail: t.m.mandzyk@gmail.com*

Dymytrij Sivart

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000
e-mail: dimasivart@gmail.com*

The study is devoted to identifying and analyzing the psychological characteristics of adolescents in relation to their environmental concerns. The article analyzes modern approaches of foreign and domestic scientists to understanding the phenomenon of environmental concerns and reveals their role in forming environmental behavior of humans. The value-basis theory of Stern & Dietz suggests that attitudes about environmental issues are the result of more general underlying values, and that different value orientations lead to different attitudes. In addition, the link between values and environmental concern is moderated by an awareness of the harmful consequences to valued objects. In this paper, was tested the three-factor model for environmental concern by assessing the importance of valued objects organized around self, other people and all living things.

An empirical study was conducted to investigate the psychological peculiarities of adolescents in relation to their environmental concerns. The study analyzes the general indicators of environmental concerns in relation to solving environmental problems in the general sample of adolescents. Also study describes the main differences in the expression of environmental concerns in boys and girls. Based on the empirical data, the value profiles of the adolescents under study were created and their basic values were identified. The values of hedonism, independence and versatility are the most significant for the studied group, whereas the values of tradition, conformity and power are the least pronounced. The level of adolescents' satisfaction with life and the level of suggestibility have average meanings.

Biocentric concern has been found to be more girls-specific and inversely related to the value of tradition. Altruistic orientation increases with academic achievement and satisfaction with adolescents, and is directly related to adolescent psychological traits such as values of safety, kindness, and achievement. Based on the results of the study, recommendations were made on the formation of pro-environmental behavior in adolescents.

Key words: environmental concerns, values, adolescents, ecological behavior, egoistic concern, altruistic concern, biocentric concern.

УДК 159.922.3: 75.03

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-15>

ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ УПОДОБАНЬ СТИЛІВ У ЖИВОПИСІ

Юлія Мартинюк

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
вул. Дворянська, 2, м. Одеса, Україна, 65082
qerida28@gmail.com*

Метою статті є теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження зв'язку особливостей виховання у уподобань стилю живопису. У статті розглядається актуальна для сучасного суспільства тема, а саме зв'язок залежності художніх переваг і сімейної культури. Зроблено акцент на тому, що родина завжди відігравала особливу роль у вдосконаленні особистості, формуванні її індивідуальної картини світу, а також у накопиченні ціннісного та культурного досвіду.

Методи. З метою дослідження психологічних особливостей виховання був використаний тест-опитувальник батьківського ставлення (автори Г. Варга, В. Столін), опитувальник «Поведінка батьків і ставлення до них» (автор Е. Шафер), опитувальник емоційних стосунків у сім'ї (автор Є.І. Захарова), Вісбаденський опитувальник до методу позитивної психотерапії і сімейної психотерапії (WIPPF). Для дослідження уподобань певного стилю живопису були використані авторська анкета, а також метод спостереження та метод бесіди для уточнення достовірності отриманих результатів.

Результати. Встановлено зв'язок між психологічними особливостями виховання респондентів та вподобаннями певних стилів у живописі. У ході дослідження встановлено значущий кореляційний зв'язок між ліберальним стилем виховання, позитивним образом батька і мати та вподобанням стилю Відродження в живописі. Своєю чергою, встановлено значущий кореляційний зв'язок між авторитарним стилем виховання із скоріше позитивним образом матері та негативним образом батька й уподобанням стилю бароко в живописі. Необхідно зазначити, що встановлено прямий кореляційний зв'язок між авторитарним стилем виховання та вподобанням класичного стилю в живописі. Емпірично встановлено прямий кореляційний зв'язок між авторитарним, а також ліберальним стилями виховання та між уподобанням імпресіоністичного і абстрактного стилів у живописі. Встановлено, що існує прямий кореляційний зв'язок між демократичним стилем виховання та уподобанням сюрреалістичного стилю у живописі.

Висновки. Аналіз особливостей виховання як чинника формування уподобань стилів у живописі свідчить про те, що існує зв'язок між стилями виховання, особливостями взаємовідносин у родині і сформованими образами батьків та вподобаннями певних стилів у живописі.

Ключові слова: особистість, мистецтво, стилі і жанри в живописі, культура, сімейні цінності, стилі виховання, родина, структура родини, образ батьків.

Вступ. Культура відіграє особливу роль у вдосконаленні особистості, формуванні її індивідуальної картини світу, бо в ній акумульовано весь емоційно-моральний та оцінний досвід суспільства. Сьогодні існує багато робіт, присвячених впливу мистецтва на особистість та прояву психологічних особливостей розвитку особистості у творчій діяльності. Але необхідно зазначити, що як частина однієї родини, суспільства, як сучасник епохи, як представник покоління кожна особистість певним чином включає до власної історії сторінки історії своєї родини. Отже, набуває особливої актуальності встановлення впливу

особливостей виховання на сприйняття мистецтва. Це пов'язано з тим, що без виявлення особливостей розвитку цінностей сім'ї неможливе формування системи життєвих і художньо-естетичних цінностей, оскільки індивідуальна історія зумовлює ставлення до майбутнього з його життєвими перспективами, планами й сподіваннями, мріями та шляхами їх досягнення. Життєвий шлях особистості та її культурний розвиток, які є результатом виховання, можуть сприяти формуванню особливостей сприйняття різних напрямів мистецтва. Завдання мистецтва, передусім живописі, полягає у тому, щоб показати дійсний і цікавий світ внутрішнього світу митця, особливості епохи тощо. Розгляд особливостей виховання дає можливість розібратися у загальних зв'язках і закономірностях культурного розвитку особистості; виявити закони, згідно з якими відбувається розвиток людської культури у цілому; прогнозувати культурні процеси особистості.

Метою дослідження є розкриття зв'язку особливостей виховання та уподобань особистістю певних стилів живопису.

Завдання:

1. Теоретичний аналіз літератури з проблеми дослідження впливу сімейного виховання на формування культурних цінностей особистості.
2. Встановлення зв'язку між уподобаннями особистістю певних стилів живопису та особливостями виховання.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми. Розвиток людини – надзвичайно складний процес, в якому беруть участь багато чинників. Серед них помітну роль відіграє і художня культура – специфічна сфера діяльності з різнорідними і неоднозначними зв'язками з багатьма сферами суспільного життя. Розвиваючись під безпосереднім впливом ідеологічних і соціально-економічних процесів, художня культура, своєю чергою, має суттєвий вплив, і передусім тоді, коли вона виступає ефективним засобом формування людини [1; 2].

На шляху виявлення і пізнання ефективності художньої культури виникають серйозні теоретичні та практичні труднощі, пов'язані передусім із самою природою сприйняття мистецтва. Воно опосередковане досить складними процесами розвитку духовного світу людини, участю в них значної кількості інших соціальних чинників, тому його не завжди можна точно оцінити. Більшість соціальних умов визначає належність людини до різних сімей із притаманною їм субкультурою. Дитина вступає у вже готові, об'єктивно дані їй сімейні обставини, вона позбавлена вибору та не може ухилитися від нього [3].

Є щільний зв'язок між психологічною атмосферою, яка склалася у сім'ї, та особистістю: за відсутності серйозних конфліктів між батьками у дитини формуються відповідальність, чуйність, комунікативність, а негативна психологічна атмосфера в сім'ї провокує недостатню потребу у спілкуванні з оточуючими, агресивність, байдужість та ін. [4]. Згідно із цим, роль сім'ї та найближчого оточення у процесі нормальної соціалізації важко переоцінити, оскільки більшість сімей – це не просто сукупність людей, пов'язаних між собою формальними та неформальними відносинами, це складна соціальна підсистема, відношення між членами якої певним чином структуровані [4].

Традиційно родина сприймається як природне середовище, що забезпечує гармонійний розвиток і соціальну адаптацію. Отже, якщо родина має обмежену естетично-художню підготовку, людина прилучається до особливостей сімейної культури з переконаністю їх достатності для власного життя. У цьому разі фактично зупиняється процес саморозвитку людської духовності, відбувається відмежування людини від світових художніх надбань, що негативно позначається не лише на творчих спроможностях окремої особистості, а й суспільства у цілому як у певно визначених історичних умовах, так і в умовах його власного самовідтворення [5].

Теоретичний аналіз показав, що найінтимніші і найособистісні складники нашої істоти втягують у коло соціального життя й особливості сприйняття мистецтва, тому мистецтво володіє значним арсеналом специфічних засобів, відсутніх в інших формах людської свідомості. Свідомість людини непомітно, як розум, почуття, воля відображаються в ідеологічних аспектах, відображається й у живописі, будучи органічно вплетеною в тканину живих, зримих художніх образів [6].

Ураховуючи вищезазначене, сімейні відносини виступають найбільш важливим та значущим чинником становлення особистості. Своєю чергою, головним чинником, який характеризує сім'ю, є психологічна атмосфера: довіри, взаємної поваги, доброзичливого ставлення один до одного, взаємної прив'язаності, прагнення прийти на допомогу, підтримати один одного. Суб'єктивні погляди батьків на сутність сім'ї, їхній образ життя багато в чому визначають гармонійний та благополучний розвиток у подальшому, а також особливості світогляду і культури особистості [7].

Таким чином, розвиток сімейної рефлексії, гармонії у відносинах, сімейної культури впливає на рівень психологічної культури особистості. Актуальним стає завдання встановлення, які саме особливості виховання можуть вплинути на особливості формування уподобань стилів живопису.

2. Методологічна основа дослідження: згідно із системно-структурним підходом, детальному аналізу піддаються такі поняття, як «сімейна структура», «потреба в дітях», «успішність виховання», «сімейна влада і лідерство», «історичний тип сім'ї». До найбільш досліджуваних проблем із погляду даного підходу слід віднести класифікацію цінностей подружжя, типологію цінностей сім'ї, типологію сім'ї у цілому [8]. У рамках даного підходу класицизм розглядається як мистецтво героїчної громадянськості. В основі цього стилю живопису лежать принципи філософського раціоналізму, що яскраво проявилися у підході до аналізу сімейної структури, типів виховання та історичного розвитку. Оспівуючи героїчні ідеали, мистецтво класицизму зовсім не цікавилася сучасністю, реальними людьми та їхнім побутом, а тяжіло до ідеалізованих абстрактних образів, проголошувало принципи зображення «чудової», «облагодженої» природи, ґрунтуючись на прилученні батьками дитини до вивчення античного мистецтва [9].

У рамках функціонального підходу увага повинна концентруватися не тільки на універсальності сім'ї, на історичних формах реалізації «ідеї» сім'ї, а й зосередитися на самому сімейному житті, на соціокультурних функціях сім'ї як соціального феномена і на взаємозв'язках соціокультурних ролей, пов'язаних зі шлюбом, родинними зв'язками і батьківством. Згідно з даним підходом, у мистецтві схожих поглядів дотримувалися у стилі бароко. У цьому стилі відобразилися уявлення про безмежність, багатоманітність і вічну мінливість світу, інтерес до середовища, оточення людини, природної стихії. Це мистецтво тяжіло до урочистого, патетичного «великого стилю», до приголомшливих ефектів, відзначалося пишністю, декоративним розмахом, бурхливою динамікою [10].

Своєю чергою, підхід із позиції «теорії конфліктів» передбачає аналіз деструктивних і творчих аспектів сімейних конфліктів. Прихильники цього підходу надають головне значення розподілу влади всередині сім'ї. Сім'я є місцем, де здійснюється економічне виробництво і перерозподіл матеріальних засобів, при цьому виникають конфлікти між інтересами кожного члена сім'ї, а також суспільства у цілому. Необхідно відзначити, що в рамках даного підходу можна розглядати картини художників-сюрреалістів. Вони заперечували традиційний підхід до створення творів мистецтва, визнавали верховенство підсвідомості над свідомістю і вважали найважливішою цінністю свободу ірраціонального сприйняття світу [11].

Згідно із соціологічним підходом, особливу увагу під час дослідження особливостей сімейного виховання необхідно приділяти вивченню соціальної сутності сім'ї та її

взаємодій з іншими соціальними інститутами. Своєю чергою, у рамках даного підходу розвивається абстрактне мистецтво. За першого погляду на картину, написану абстракціоністом, може здатися, що на ній – хаотичне нагромадження ліній, фігур і плям. Під час більш уважного вивчення стає ясно, що художник створив цілісну композицію, покликану викликати у глядача певні думки або настрої [12].

Прихильники діяльнісного підходу досліджують основні види діяльності в сім'ї, їхній вплив на розвиток особистості та роль в управлінні цією діяльністю. Слід зазначити, що в діяльнісному підході мистецтво розглядається як механізм трансляції смислів. Згідно із цим підходом, в епоху Відродження формування особистості ґрунтувалося на визнанні таких цінностей: висока гідність людської природи; не відхід від мирських справ, а активна діяльність; істинне благородство не передається у спадок, а здобувається особистими заслугами і знаннями; вартість особливої, індивідуальної думки, смаку, обдарування, способу життя [13].

В останні роки багато уваги приділяється аналізу сім'ї з позиції ціннісного підходу. Ціннісний розгляд сім'ї передбачає інтеграцію всіх знань про сім'ю. Він дає змогу розглядати сім'ю як соціально значиму і особистісно-значущу цінність, тобто універсальність і багатогранність особистості пояснювалися не лише її надзвичайною обдарованістю, а й умовами її виховання [14]. На думку вчених, ідеальна людина у плані зовнішньої і внутрішньої ціннісної картини повинна була знатися на науці і мистецтві, вміти гарно говорити, танцювати, грати на музичних інструментах. З огляду на вищезазначене, імпресіоністи затвердили в живописі чудовий світ. Вони наголошували на тому, що під час пізнання реального світу особистість змінює, ідеалізує, романтизує його. Світ імпресіоністичного живопису, звісно, реальний, але це світ святковий, безхмарний, оскільки зникла не тільки чорна барва, а й темні боки життя [15].

3. Методи дослідження: використано теоретичні методи (індукція, абстрагування, узагальнення, систематизація) та емпіричні методи, а саме метод психологічної діагностики та методи математичної обробки даних (описова статистика, кореляційний аналіз). Метод психологічної діагностики містив: тест-опитувальник батьківського ставлення (автори Г. Варга, В. Столін), опитувальник «Поведінка батьків і ставлення до них» (автор Е. Шафер), опитувальник емоційних стосунків у сім'ї (автор Є.І. Захарова), Вісбаденський опитувальник до методу позитивної психотерапії і сімейної психотерапії (WIPPF), авторська анкета для вибору стилю живопису. Після проходження дослідження з респондентами застосовувався метод бесіди для уточнення достовірності отриманих результатів.

4. Результати. У ході дослідження встановлено значущий кореляційний зв'язок на рівні 0,565 між ліберальним стилем виховання, позитивним образом батька і мати та уподобанням стилю Відродження в живописі. Тобто респонденти з теплими відносинами з батьком, гіперопікою та турботою і допомогою, демонстрацією великого спектру щирих почуттів із боку матері схильні вибирати картини епохи Відродження. У цьому разі існував фактор потурання, батьки перебували ніби «на побігеньках» і прагнули задовольнити будь-яке бажання. Батьки демонстрували повне розуміння причин стану індивіда і здатність до співпереживання та безумовного прийняття. Встановлено, що батьки по відношенню один до одного демонстрували позитивне ставлення, були уважні і разом долали проблеми.

Своєю чергою, встановлено прямий кореляційний зв'язок на рівні 0,67 між авторитарним стилем виховання, зі скоріше позитивним образом матері та негативним образом батька й уподобанням стилю бароко в живописі. Тобто респонденти, у яких батьки займали занадто авторитарну по відношенню до дитини позицію, вимагали беззастережного послуху і надавали багато значення постійному розвитку здібностей, вибирали

картини стилю бароко. Батьки вважали, що діти ще дуже малі, щоб судити про що-небудь, тому демонстрували тенденцію до легкого застосування своєї влади, іноді навіть нав'язування своєї волі, ґрунтуючись на амбіціях. Установлено, що у даних респондентів мати – тепла і гіперопікаюча, батько – холодний, відкидаючий, індіферентний. При цьому по відношенню один до одного батьки демонстрували позитивне ставлення, були уважні і разом долали проблеми.

Установлено прямий кореляційний зв'язок на рівні 0,84 між авторитарним стилем виховання та уподобанням класичного стилю в живописі. Тобто у респондентів, які вибирали картини в класичному стилі, батьки вели себе занадто авторитарно, вимагаючи беззастережного послуху і задаючи суворі дисциплінарні рамки. У цьому разі вони нав'язували свою волю, оскільки було виявлено жорсткий контроль, тенденція до легкого застосування своєї влади, заснованої на амбіціях, та автономність, яка виключала будь-яку залежність із боку матері, вміння впливати на стан респондентів із боку батька, вимога ставитися до себе як батька. Загалом встановлено підозріле ставлення до сімейного середовища і дистанція по відношенню до її членів. При цьому можливі нерозуміння причин стану респондента, відсутність тілесного контакту «батьки – дитина», а також відсутність в деяких випадках орієнтації на стан дитини під час побудови взаємодії з нею.

Емпірично встановлено прямий кореляційний зв'язок на рівні 0,93 між авторитарним стилем виховання та на рівні 0,87 між ліберальним стилем виховання й уподобанням імпресіоністичного стилю у живописі. Тобто у респондентів, що вибирали картини у стилі імпресіонізму, спостерігалася різка зміна стилю, прийомів виховання у родині, що являють собою перехід від авторитарного до ліберального, і навпаки, перехід від психологічного прийняття до емоційного відкидання. Батьки встановлювали значну психологічну дистанцію між собою і дитиною, а тому інтереси, захоплення, думки і почуття дитини вважалися несерйозними. Батьки були нездатні надати емоційної підтримки, був відсутній тілесний контакт, а також у деяких випадках відсутній емоційний фон взаємодії. Спостерігалася підозріла поведінка і відмова від соціальних норм, відгородженість із боку обох батьків. Нерідко дорослі займали по відношенню до респондента протилежну позицію, при цьому відчували по відношенню до нього роздратування, злість, досаду. Але по відношенню один до одного батьки демонстрували позитивне ставлення, були уважні і разом долали проблеми.

Існує прямий кореляційний зв'язок на рівні 0,56 між демократичним стилем виховання та уподобанням сюрреалістичного стилю в живописі. Тобто респонденти, які вибирали картини сюрреалістичного стилю, виховувалися у родині, де схвалювалося звернення за допомогою у разі сварок або будь-яких ускладнень. Батьки вважали важливим проводити з дитиною багато вільного часу. У цілому вони намагалися бути ближче до дитини, задовольняти її основні потреби і невдачі вважали випадковими. Батьки вірили у свою дитину і підтримували її самотитність. Батьки до питань світогляду, релігії, сенсу і до майбутнього демонстрували песимістичний, захисний, індіферентний настрій, ставилися до себе як до батьків у контакті з дитиною, оскільки були здатні до співпереживання, вміли впливати на стан дитини.

Виявлено, що існує значущий зв'язок на рівні 0,971 між авторитарним стилем виховання та на рівні 0,844 між ліберальним стилем виховання і уподобанням абстрактного стилю в живописі. Тобто респонденти, які вибирали картини в абстрактному стилі, виховувалися у родині з різкою зміною стилів виховання – від суворого до ліберального, і навпаки. Батьки демонстрували нездатність до співпереживання і надання емоційної підтримки, була відсутня орієнтація на стан дитини під час побудови взаємодії з нею, а також відсутній у деяких випадках емоційний фон у взаємодії. Спостерігалася безумовне став-

лення до себе як до вихователя та вчителя з боку матері, але образ батька – позитивний, теплий і гіперопікаючий. По відношенню один до одного батьки демонстрували уважність та щирі теплі почуття.

Висновки.

1. На основі теоретичного аналізу літератури з проблеми дослідження впливу сімейного виховання на формування культурних цінностей особистості було встановлено, що сім'я є персональним середовищем життя і розвитку дитини, яке зумовлює спосіб життя та її соціальне існування. Особливості соціокультурного розвитку особистості характеризують: освітній рівень батьків, їх участь у суспільному житті. Рівень культури сім'ї визначається повагою до особистості дитини, усвідомленням впливу сімейної атмосфери на її формування, урахуванням цього під час спілкування. Структура сім'ї багато в чому залежить від звичаїв, культурних і національних традицій, моральних та правових норм. У її межах формується система стосунків між старшими та молодшими, батьками й дітьми, що визначає психологічний і культурний клімат у сім'ї. У родині формуються світогляд дитини, ставлення до навколишнього світу.

2. Було встановлено зв'язок між уподобаннями особистістю певних стилів живопису та особливостями виховання: існує значущий кореляційний зв'язок на рівні 0,565 між ліберальним стилем виховання, позитивним образом батька і матері та вибором живопису у стилі Відродження. Тобто респонденти з теплими відносинами з батьком, гіперопікою та турботою і допомогою, демонстрацією великого спектру щирих почуттів із боку матері схильні вибирати картини епохи Відродження. У цьому разі існує фактор потурання: батьки перебували ніби «на побігеньках» і прагнули задовольнити будь-яке бажання.

Свою чергою, встановлено прямий кореляційний зв'язок на рівні 0,67 між авторитарним стилем виховання зі скоріше позитивним образом матері та негативним образом батька і вибором в живописі стилю бароко. Тобто респонденти, у яких батьки займали занадто авторитарну по відношенню до дитини позицію, вимагаючи беззастережного послуху, і надавали багато значення постійному розвитку здібностей, вибирали картини стилю бароко.

Установлено прямий кореляційний зв'язок на рівні 0,84 між авторитарним стилем виховання та вибором класичного стилю в живописі. Тобто у респондентів, які вибирали картини в класичному стилі, батьки вели себе занадто авторитарно, вимагаючи беззастережного послуху і задаючи суворі дисциплінарні рамки.

Емпірично встановлено прямий кореляційний зв'язок на рівні 0,93 між авторитарним стилем виховання та на рівні 0,87 між ліберальним стилем виховання і вибором імпресіоністичного стилю у живописі. Тобто у респондентів, що вибирали картини у стилі імпресіонізму, спостерігалася різка зміна стилю, прийомів виховання у родині, що являють собою перехід від авторитарного до ліберального, і навпаки, перехід від психологічного прийняття до емоційного відкидання.

Існує прямий кореляційний зв'язок на рівні 0,56 між демократичним стилем виховання та вибором сюрреалістичного стилю у живописі. Тобто респонденти, які вибирали картини сюрреалістичного стилю, виховувалися у родині, де схвалювалося звернення за допомогою у разі сварок або будь-яких ускладнень. Батьки вважали важливим проводити з дитиною багато вільного часу. У цілому вони намагалися бути ближче до дитини, задовольняти її основні потреби і невдачі вважали випадковими. Батьки вірили у свою дитину і підтримували її самобитність.

Виявлено, що існує значущий зв'язок на рівні 0,971 між авторитарним стилем виховання та на рівні 0,844 між ліберальним стилем виховання і вибором абстрактного стилю в живописі. Тобто респонденти, які вибирали картини в абстрактному стилі, виховувалися

у родині з різкою зміною стилів виховання – від суворого до ліберального, і навпаки. Спостерігалось безумовне ставлення до себе як до вихователя та вчителя з боку матері, але образ батька – позитивний, теплий і гіперопікаючий.

Таким чином, сім'я забезпечує соціалізацію людини, самореалізацію особистості, сприяє формуванню особистості з усталеною поведінкою. У сім'ї особистість набуває вмінь і навичок у різних сферах суспільного життя, насамперед навичок людського спілкування та культурної розвиненості. Спільне ведення домашнього господарства впливає на можливості самореалізації особистості, її смаки, уподобання, ціннісні орієнтації, культуру.

Список використаної літератури

1. Попович М.В. Нарис історії культури України. Київ, 1998. С. 536–715.
2. Іванова О.І. Виховні можливості художньої культури та мистецтва у духовному розвитку особистості студентів. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2011. Вип. 3(44). С. 44–53.
3. Розум С.И. Психология социализации и социальной адаптации личности. Санкт-Петербург : Речь, 2007. 365 с.
4. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2003. 376 с.
5. Ейдеміллер Е.Г., Добряков І.В., Микільська І.М. Сімейний діагноз і сімейна психотерапія. Санкт-Петербург, 2003. 144 с.
6. Бех І.Д. Духовний розвиток особистості у фокусі сучасного виховного процесу. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2016. Вип. 6(75). С. 30–52.
7. Ткачева В.В. Гармонизация внутрисемейных отношений: мама, папа, я – дружная семья: практикум по формированию адекватных внутрисемейных отношений. Москва : Гном и Д, 2000. 160 с.
8. Куликова Т.А. Семейная педагогика и домашнее воспитание : ученик. Москва : Академия, 1999. 232 с.
9. Жулинський М.Г. Із забуття – в безсмертя: сторінки призабутої спадщини. Київ : Дніпро, 1990. 446 с.
10. Шнейдер Л.Б. Сімейна психологія : навчальний посібник ; вид. 2-е. Єкатеринбург : Ділова книга. 768 с.
11. Ким Т. Семья как субъект взаимодействия со школой. Москва, 2013. 61 с.
12. Шамионов Р.М. Социализация личности: внутренние и внешние инстанции. *Ученые записки кафедры педагогик и психологии*. 2002. № 1. С. 73–93.
13. Шиян Б.М. Теорія і методика фізичного виховання школярів. Ч. 1. Тернопіль : Богдан, 2008. 272 с.
14. Дубровина И.В. Семья и социализация ребенка. *Мир психологии*. 1998. № 1. С. 54–57.
15. Культурологія: українська та зарубіжна культура : навчальний посібник / за ред. М.М. Заковича. Київ : Знання, 2009. 589 с.

FEATURES OF UPBRINGING AS A FACTOR OF FORMING PREFERENCES IN THE PAINTING

Yuliia Martyniuk

*I.I. Mechnikov Odessa National University
2, Dvoranska Str., Odesa, Ukraine, 65082
qerida28@gmail.com*

The purpose of the article is to provide a theoretical substantiation and a empirical research of the connection between the peculiarities of upbringing and the preferences of the style of painting. The article deals with a topic relevant to modern society, namely the relationship between the dependence of the artistic preferences and the family culture. The article emphasizes that the family has always played a special role in improving the personality, in shaping her individual picture of the world, as well it in accumulating of the value and the cultural experiences.

Methods. For to the research of the psychological peculiarities of upbringing were used the test questionnaire of the parents attitude (authors G. Varga, V. Stolin), the questionnaire “The parents behavior and the attitude to them” (author E. Shafer), the questionnaire of the emotional relationships in the family (author E. Zakharova), Wiesbaden Inventar of Positive Psychotherapy and Familytherapy (WIPPF). Was used an author questionnaire to research the preferences of a particular painting style, as well to clarify of the results obtained were used the method observation and the method conversation.

Results. It has established connection between the psychological peculiarities upbringing of the respondents and the preferences of certain styles in painting. During the research, it has established a significant correlation between the liberal upbringing style, the positive image of the father and mother, and the preferences for the Renaissance style in painting. In turn, has established of the significant correlation between the authoritarian upbringing style, with the rather positive mother image and the negative father image and the preferences for Baroque style in painting. It should be noted that has established of the direct correlation between authoritarian upbringing style and the preferences for classical style in painting. It has empirically established of the direct correlation between authoritarian as well as liberal styles of upbringing and between the preferences of impressionistic and abstract styles in painting. It has established that there is a direct correlation between the democratic style of education and the preferences for surrealistic style in painting.

Conclusions. Analysis of the characteristics of upbringing as a factor in the formation of the preferences of styles in painting shows that there is a connection between the characteristics of family relationships and the formed parents' images, the styles of upbringing and the preferences of certain styles in painting.

Key words: personality, art, styles and genres in painting, culture, family values, upbringing styles, family, family structure, image of parents.

УДК 159.95

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-16>

АДИКТИВНА ПОВЕДІНКА ПІДЛІТКІВ ЯК ПРОБЛЕМА НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Вікторія Свідовська

*Харківська державна академія культури,
Бурсацький узвіз, 4, м. Харків, Україна, 61057
e-mail: reraitviktoria@gmail.com*

Статтю присвячено проблемі адиктивної поведінки підлітків. Наведено основні наукові підходи до визначення адиктивної поведінки (біологічний, соціальний, психологічний, психоаналітичний та ін.). Адиктивну поведінку підлітків визначено як таку, що характеризується наявністю непереборної потреби у зміні свого психічного стану за допомогою адиктивного агента (психоактивних речовин або певних видів активності) і формується на основі біологічних (генетичних), психологічних, соціальних та симптоматичних чинників. На основі аналізу вітчизняних та зарубіжних наукових досліджень визначено деструктивні чинники, що впливають на її розвиток: біологічні, психологічні, екзистенціальні, соціальні, особистісні, комунікаційні та ін. Розглянуто особистісні особливості підліткового періоду, які є групою факторів ризику у формуванні адиктивної поведінки. Визначено етапи розвитку адиктивної поведінки підлітків: пошук адиктивного агента, що відповідає індивідуальному запиту особистості; переживання гострої зміни психічного стану завдяки цьому об'єкту та фіксація у свідомості цього зв'язку; визначення частоти звертання до адиктивного агента; встановлення адиктивних поведінкових стереотипів; повна домінація адиктивної поведінки; руйнація психіки та відповідні біологічні зміни. Визначено основні адиктивні агенти (об'єкти залежності, внаслідок впливу яких формується адикція): психоактивні речовини (алкоголь, наркотики, лікарські препарати, токсичні речовини) та певні види активності (азартні ігри, комп'ютер, секс, їжа, робота, музика, серіали тощо.). Проаналізовано види та форми профілактики адиктивної поведінки підлітків. Визначено, що видами профілактики адиктивної поведінки підлітків є первинна, вторинна та третинна профілактика. Вони не існують ізольовано один від одного, а є компонентами єдиної профілактичної системи, що передбачає формування позитивних установок у підлітків на здоровий спосіб життя, виявлення груп ризику та соціальну, педагогічну і психологічну профілактичну взаємодію з ними та їхніми сім'ями.

Ключові слова: адиктивна поведінка підлітків, адикція, адиктивний агент, профілактика адиктивної поведінки.

Процес виникнення підліткової наркоманії, ігроманії, залежності від комп'ютерних ігор та інших форм адиктивної поведінки є соціальною, морально-етичною та психологічною проблемою, яка вимагає особливого розгляду, тому актуальними є дослідження, пов'язані з причинами розвитку адиктивної поведінки підлітків та методами її профілактики, терапії та корекції.

Метою статті є виявлення основних напрямів наукового пошуку в сфері адиктивної поведінки підлітків та визначення видів її профілактики.

Уперше термін «адиктивна поведінка» (від англ. addiction – хибна звичка, пристрасть до чого-небудь, порочна схильність) було використано В. Міллером з метою визначення процесу зловживання різними речовинами, що змінюють психічний стан людини (психоактивні речовини, алкоголь, тютюн) і формують залежну поведінку [5, с. 105].

Теорію адиктивної поведінки досліджували О. Безпалько, О. Кондратьєв, Ц. Короленко, Б. Левін, Д. Семенов та ін. Питання профілактики адиктивної поведінки серед підлітків розглядали В. Бігінський, О. Змановська, О. Кирилова, С. Кулаков, О. Личко, Н. Максимова, В. Оржеховська та ін.

У наукову літературу термін «адиктивна поведінка» ввів Ц. Короленко. На думку автора, «адиктивна поведінка – це один із видів девіантної поведінки з формуванням прагнення до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин або постійною фіксацією уваги на певних видах діяльності з метою розвитку та підтримки інтенсивних емоцій» [7]. Ц. Короленко підкреслює, що адиктивна поведінка управляє життям людини, робить її безпорадною та позбавляє її можливості протидіяти адикціям.

Розуміння поняття «адикція» В. Міллером та М. Ландрі близьке до розуміння цього поняття С. Кулаковим, який визначає адиктивну поведінку як таку, що характеризується наявністю фізичної та індивідуальної психологічної залежності [9].

Отже, термін «адиктивна поведінка» пов'язаний із терміном «залежність». Деякі автори (В. Бігінський, С. Кулаков, А. Личко та ін.) визначають адикцію як захворювання, а залежність – як супутню форму порушення поведінки; інші (А. Войскунський, О. Змановська, С. Мінаков та ін.) вживають ці терміни як взаємозамінні.

Деякі вчені (І. Богданова, О. Безпалько, В. Донських, О. Змановська, Є. Ільїн, Ц. Короленко, С. Кулаков, А. Личко та ін.) вживають поняття «адиктивна поведінка» стосовно до поведінки, яка характеризується наявністю залежності від хімічних речовин і є формою зловживання ними. А. Личко зауважує, що «адикція має на увазі зростання толерантності до засобу, яким зловживає особистість, постійну заклопотаність тим, щоб його роздобути і вжити, незважаючи на передбачення згубних наслідків, а також зусилля припинити зловживання без помітного успіху» [10, с. 24]. Цікаву інтерпретацію терміна «адиктивна поведінка» в контексті залежності поведінки надає О. Безпалько. На думку автора, адиктивна поведінка – це поведінка людини, якій притаманне прагнення до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану завдяки прийому різноманітних хімічних речовин чи постійній фіксації уваги на певних видах діяльності з метою розвитку та підтримання інтенсивних емоцій [1, с. 103]. Продовжуючи думку О. Безпалько, І. Богданова зауважує, що адиктивна поведінка передує різним видам хімічної залежності [3, с. 320].

Якщо розглядати адиктивну поведінку як таку, що негативно впливає на вольовий компонент особистості, вважаємо, що термін «адиктивна поведінка» може бути пов'язаний із терміном «компульсія». Відповідно до визначення, що дається у «Словнику психіатричних термінів» (ред. В. Блейхер, І. Крук), компульсія – це «непереборна потреба діяти або діяти таким шляхом, який сама особистість розцінює як ірраціональний або безглуздий і пояснюється скоріше внутрішньою потребою, ніж зовнішніми впливами» [2]. Тож адиктивна поведінка в деяких випадках може вважатися компульсивною.

Отже, адиктивна поведінка – це поведінка, що передує виникненню залежності, може характеризуватися наявністю компульсії, тому може вважатися стадією розвитку фізичної або психологічної залежності.

Сьогодні існує велика кількість теорій, які вказують на чинники зародження і подальшого розвитку адиктивної поведінки. Можна виділити два напрями, відповідно до яких учені трактують природу адиктивної поведінки. Перший (психологічний) трактує розвиток адикції як феномен, що має переважно соціально зумовлені причини; другий – як феномен, що пов'язаний із біологічними особливостями біологічної організації людини.

Відповідно до екзистенціальної концепції В. Франкла, безпосередніми причинами адиктивної поведінки є екзистенціальна фрустрація та екзистенціальний вакуум;

відповідно до системно-особистісної моделі С. Кулакова, – збій життєво важливих функцій та систем значущих стосунків для особистості (порушення комунікації); відповідно до теорії С. Даулінга, – потреба в уникненні сильних афектів. А. Адлер указує, що причиною зародження і подальшого розвитку адиктивної поведінки є низька самооцінка. Т. Шибутані вважає, що причиною розвитку адикції є потреба в уникненні фрустрацій.

Існують й інші теорії розвитку адиктивної поведінки, які пов'язані з місцем особистості в системі сімейного мікросоціального середовища. Аналіз наукової літератури дав змогу виділити декілька педагогічних чинників, які, на думку вчених, що досліджували теорію адикції, можуть впливати на розвиток залежності у підлітків: конфлікти в сімейному мікросоціальному середовищі, гіперопіка (М. Копит); низький культурний рівень сім'ї і, як наслідок, недостатній культурний та освітній рівні особистості (О. Артемчук, Ю. Лисицин); деструктивні відносини між членами родини, педагогічна занедбаність (Б. Братусь); відсутність контролю батьків над поведінкою дітей (О. Пилипенко).

Деякі вчені вказують на особистісні чинники, що сприяють розвитку адиктивної поведінки у підлітків. Наприклад, Н. Пихтіна вказує на те, що на розвиток адиктивної поведінки у підлітків впливають такі чинники: емансипація, компенсації, стрес, незайнятість, відсутність пізнавальних інтересів [12]. І. Гурвич указує на взаємозв'язок між адиктивною поведінкою та відчуженням [4]. А. Адлер указує на відчуженість, що може спричиняти розвиток адикції, як на фактор, що є елементом комплексу неповноцінності та формою прояву поведінкового деструктивізму [4]. Н. Максимова вказує на наявність особистісної схильності до адиктивної поведінки, що проявляється у нездатності особистості адекватно сприймати життєві ситуації, ставитися до людей і до самої себе, правильно регулювати свою поведінку [11]. Б. Сегал визначає такі психологічні особливості осіб з адиктивними формами поведінки: знижена здатність боротьби з труднощами повсякденного життя; прихований комплекс неповноцінності і зовнішній прояв переваги; бажання казати неправду; прагнення звинувачувати інших, знаючи, що вони не винні; схильність уникати відповідальності в прийнятті рішень; стереотипність, повторюваність поведінки; залежність; тривожність [8, с. 125].

О. Ратинська визначає особистісні особливості підліткового періоду, які є групою факторів ризику у формуванні адиктивної поведінки: підвищений егоцентризм; потяг до протиставлення, протесту, боротьбі проти виховних авторитетів; підвищене бажання стати дорослим і незалежним від сім'ї; незрілість моральних переконань; занадто чутливе реагування на пубертатні зміни; схильність перебільшувати ступінь складності проблем; криза ідентичності; негативна чи несформована Я-концепція; гіпертрофовані поведінкові реакції; перевищення пасивних допінг-стратегій у подоланні труднощів [14, с. 234].

Слід звернути увагу і на комплексні моделі формування адиктивної поведінки у підлітків. Наприклад, О. Змановська дає уявлення про природу залежної поведінки у вигляді моделей: моральної, хвороби, симптоматичної, психоаналітичної та системно-особистісної [6]. Відповідно до теорії О. Змановської, моральна модель пояснює виникнення адикції з погляду етичних та моральних переконань суспільства у конкретному історичному ракурсі; симптоматична – як наслідок певних поведінкових звичок; психоаналітична – як наслідок проявів порушення особистісної динаміки та індивідуальних особливостей особистості, що формуються в перші роки її життя; системо-особистісна – як наслідок дисфункціональних порушень, пов'язаних зі збоєм життєво важливих функцій.

Отже, дослідження факторів виникнення та розвитку адиктивної поведінки потребує комплексного підходу, що буде включати як біологічні (генетичні), так і психологічні, соціальні та симптоматичні фактори.

Із метою дослідження методів профілактики адиктивної поведінки необхідно врахувати також її види та етапи формування. Як зазначає Ю. Попов, види адиктивної

поведінки мають свої специфічні особливості і прояви, вони не рівнозначні за своїми наслідками, але всі вони мають типовий механізм розвитку і закріплення [13, с. 4]. Відповідно до адиктивного агента, що є засобом змінити настрій у підлітків, автор визначає такі види підліткових адикцій: залежність від психоактивних речовин (алкоголь, наркотики, лікарські препарати, токсичні речовини); залежність від певних видів активності (азартні ігри, комп'ютер, секс, переїдання чи голодування, робота, постійне прослуховування ритмічної музики, переважно на низьких частотах, телевізор, політика, релігія, сектантство, маніпуляції зі своєю психікою, нездорове захоплення літературою у стилі фентезі, «дамські романи» тощо). Найбільш деструктивним видом адикції серед підлітків Ю. Попов вважає суїцидальну поведінку.

Відповідно до визначених передумов формування адиктивної поведінки, на першому етапі розвитку адикції підліток починає шукати адиктивного агента, за допомогою якого можна хоча б на деякий час заглибитися в «альтернативний стан».

Л. Корсун визначає такі етапи формування адиктивної поведінки у підлітків [8, с. 125]. На першому етапі задіяний емоційний компонент психіки. Висхідною точкою формування адиктивного процесу автор вважає переживання гострої зміни психічного стану у вигляді підвищеного настрою, почуття радості, екстазу, незвичайного підйому, відчуття драматизму, ризику у зв'язку з певними діями (приймання речовин, які змінюють психічний стан, переживання у зв'язку із ситуацією ризику в азартній грі, почуття незвичайного хвилювання під час знайомства з будь-якою колекцією та ін.) і фіксацією у свідомості цього зв'язку. Отже, у підлітка з'являється певне розуміння того, що можна без особливих зусиль змінити свій психічний стан за допомогою адиктивного агента. На другому етапі формування адиктивної поведінки створюється визначена послідовність звертання до адиктивного агента: встановлюється частота реалізації адиктивної поведінки, що буде залежати від особливостей особистості, особливостей виховання, культурного рівня, соціального середовища, змін звичних стереотипів та ін. На третьому етапі адиктивний ритм стає стереотипним, звичним типом реагування. На цьому ж етапі підліток може вважати, що його поведінка знаходиться під контролем. На четвертому етапі відбувається повна домінація адиктивної поведінки, заглиблення в адиктивний процес, остаточне відчуження й ізоляція від суспільства. На п'ятому етапі адиктивна поведінка руйнує й психіку, й біологічні процеси. Це стосується, наприклад, осіб із наркозалежністю: інтоксикація вражає органи і системи у цілому, викликає виснаження усіх життєво важливих ресурсів.

Отже, адиктивна поведінка підлітка може бути визначена як така, що характеризується наявністю непереборної потреби в зміні свого психічного стану за допомогою адиктивного агента (психоактивних речовин або певних видів активності) і формується на основі біологічних (генетичних), психологічних, соціальних та симптоматичних чинників.

Різні прояви адиктивної поведінки у підлітків вимагають комплексного підходу як до терапії та корекції поведінки, так і до її профілактики. У зв'язку із цим під час використання тих чи інших засобів та методів профілактики мають бути враховані як фактори формування адикції, так і інформація про її етапність.

О. Змановська та В. Рибников визначають такі види соціально-педагогічної роботи з адиктивними людьми [6]: соціально-педагогічна реабілітація (включення особистості з адиктивною поведінкою в групу підтримки з метою відновлення втрачених соціальних навичок та інтеграції в суспільство); педагогічне консультування (сімейне, групове, індивідуальне) з метою орієнтації в проблемі особистості та визначення способів її ефективного вирішення; кризова допомога (надається, коли особистість знаходиться у складній життєвій ситуації, з метою відновлення психологічного стану, завдяки активній психологічній

підтримці); соціально-педагогічний тренінг (проводиться у формі активного групового навчання з метою підвищення ефективності соціального функціонування особистості).

Найбільш дієвим засобом протидії розвитку адиктивної поведінки у підлітків є її профілактика. З метою визначення особливостей профілактики адиктивної поведінки у підлітків, на нашу думку, необхідно дати визначення поняття «профілактика». Визначення цього поняття та окреслення його основних ознак сьогодні привертає увагу багатьох науковців. Наприклад, О. Безпалько визначає, що профілактика «ґрунтується на своєчасному виявленні та виправленні негативних інформаційних педагогічних, організаційних факторів, що зумовлюють відхилення в психологічному та соціальному розвитку дітей і молоді, в їхній поведінці, стані здоров'я, а також в організації життєдіяльності та дозвілля» [1, с. 35]. Профілактика у розумінні А. Капської – це «комплекс економічних, політичних, правових, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на попередження, обмеження, локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі» [15, с. 32].

Отже, профілактика може бути визначена як комплекс заходів, спрямованих на своєчасне виявлення та попередження негативних явищ у суспільстві. Профілактика адиктивної поведінки у підлітків має на меті виявлення груп ризику, просвітницьку діяльність педагогів, соціальних працівників та попередження її розвитку серед учнів старших класів.

Профілактика адиктивної поведінки підлітків має основні форми (загальна та специфічна), види (первинна, вторинна, третинна), рівні (індивідуальний, сімейний та соціальний) та може бути реалізована відповідно до інформаційного, поведінкового, альтернативного підходів.

На основі термінології ВООЗ Л. Корсун визначає три види профілактики адиктивної поведінки у підлітків залежно від етапу її сформованості [8, с. 126–127].

Первинна педагогічна профілактика передбачає виховання, спрямоване на формування морально-психологічної стійкості як основного характерологічного утворення, що відіграє вирішальну роль у критичних ситуаціях. Завданнями первинної профілактики є: формування уявлення щодо позитивного та негативного досвіду людської поведінки у ставленні до самої себе та інших; попередження ранніх проявів неправильних уявлень дитини про деякі шкідливі звички; формування понять про норми моралі у вихованні власної стійкості до деяких шкідливих звичок; формування уявлень про значущість власного життя, психофізіологічні можливості організму, наслідки впливу наркотичних речовин.

Вторинна профілактика передбачає переважно діагностування та виявлення адиктивної залежності особистості. Основними завданнями вторинної профілактики є: соціально-педагогічна робота з подолання адиктивної поведінки; вивчення можливих умов та чинників, що сприяють розвитку схильності до адиктивної поведінки; виявлення таких індивідуально-психологічних станів особистості, що передують проявам адиктивної поведінки; вивчення зазначених умов і чинників прояву схильності особистості до адиктивної поведінки, станів, що їй передують, мотивів особистості і на цій основі виявлення осіб групи ризику; організація безпосереднього спілкування фахівців із такими особами.

Третинна педагогічна профілактика передбачає корекцію поведінки підлітка та його реабілітацію системою заходів, спрямованих на корекцію поведінки особистості, перевиховання, на переорієнтацію та реабілітацію хворих алкоголізмом та наркоманією. Завданнями третинної профілактики є: здійснення індивідуального виховного профілактичного впливу на особистість учнів у встановлених групах ризику шляхом використання доцільного та професійно виваженого арсеналу відповідних педагогічних засобів; створення сприятливих для корекції адиктивної поведінки умов соціального оточення, психологічного клімату, позитивного психологічного самопочуття.

Відповідно до видів профілактики адиктивної поведінки у підлітків, О. Ратинська визначає такі форми і методи профілактики [14, с. 234]: інструктаж та консультування, лекції та практикум для вчителів із методики антинаркогенного виховання, розроблення і проведення в ході навчального процесу занять із предметів, які торкаються сутності та впливу психоактивних речовин, лекції для батьків щодо видів психоактивних речовин, їх сутності та причин уживання, практикум для учителів щодо особливостей освіти і виховання учнів з акцентуаціями характеру, повідомлення психолога для батьків про особливості вікової психології періоду раннього юнацтва, психологічні тренінги спілкування, формування впевненості в собі та вміння виходу зі стресових ситуацій, а також масові розважальні заходи як умова змістовного проведення дозвілля. До форм і методів вторинної профілактики О. Ратинська відносить: відвідування наркодиспансеру та бесіди старшокласників із наркоманами, що знаходяться на лікуванні; бесіди із запрошеними на виховні години працівниками кримінальної служби міліції у справах неповнолітніх, відділу з незаконного обігу наркотичних речовин, працівниками ЦСССДМ, працівниками медико-соціального реабілітаційного центру, лікарями-валеологами; це конкурси плакатів та стіннівок; соціально-психологічні тренінги з профілактики адиктивної поведінки старшокласників. До форм і методів третинної профілактики автор відносить психологічний практикум для батьків щодо техніки безпеки тютюнопаління та вживання алкоголю в сім'ї, а також індивідуальну роботу психолога та соціального педагога з учнями групи ризику: бесіди, консультації, навчання методам релаксації.

Отже, вивчення досвіду вітчизняних та зарубіжних дослідників дає змогу дійти висновку, що основними характеристиками адиктивної поведінки підлітків є наявність залежності від адиктивного агента; її стереотипність, повторюваність, наявність кумулятивних дій; неможливість взяти під контроль свої потяги. Адиктивна поведінка потребує терапії та корекції. Найбільш дієвим засобом подолання підліткових адикцій є їх первинна, вторинна та третинна профілактика, що спрямована на формування позитивних установок у підлітків на здоровий спосіб життя, виявлення груп ризику та соціальну, педагогічну та психологічну профілактичну взаємодію з ними та їхніми сім'ями.

Первинна, вторинна і третинна профілактика адиктивної поведінки підлітків є компонентами єдиної профілактичної системи, які не можуть розглядатися ізольовано один від одного, тому подальшого розроблення потребує єдина система профілактичних заходів, спрямованих на соціальну, педагогічну та психологічну роботу з підлітками, що перебувають у групі ризику, та їхніми сім'ями.

Список використаної літератури

1. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. Київ : Логос, 2003. 134 с.
2. Блейхер В.М., Крук И.В. Толковый словарь психиатрических терминов. Воронеж : МОДЭК, 1995. 640 с.
3. Богданова І.М. Соціальна педагогіка. Київ : Знання, 2008. 343 с.
4. Гурвич И.Н. Социальная психология здоровья. Санкт-Петербург : СПбГУ, 1999. 1023 с.
5. Завадська Л.А. Профілактика адиктивної поведінки. *Соціальна педагогіка*. Луцьк, 1999. С. 105–111.
6. Змановська Є.В., Рибников В.Ю. Девіантна поведінка особистості і групи. Київ : Логос, 2010. 352 с.
7. Короленко Ц.П. Семь путей к катастрофе : деструктивное поведение в современном мире. Новосибирск : Наука, 1990. 222 с.
8. Корсун Л.С. Характеристика адиктивных зависимостей підлітка та їх подолання. *Соціальна педагогіка: виклики XXI століття* : матеріали Всеукр. студ. наук.-практ.

конф., м. Луганськ, 4 квітня 2014 р. : у 2-х ч. Луганськ : ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2014. Ч. 2. С. 122–130.

9. Кулаков С.А. Психотерапия и психопрофилактика аддиктивного поведения у подростков. Москва ; Санкт-Петербург : Гардарика, 2003. 470 с.
10. Личко А.Е., Битенский В.С. Подростковая наркология. Москва, 1991. 304 с.
11. Максимова Н.Ю. Соціально-психологічний аспект адиктивної поведінки підлітків та молоді. Київ, 2000. 200 с.
12. Пихтіна Н.П. Формування професійно-педагогічної готовності майбутнього вчителя до профілактики адиктивної поведінки учнів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 1999. 20 с.
13. Попов Ю.В., Бруг А.В. Аддиктивное суицидальное поведение подростков. *Обзорение психиатрии и медицинской психологии*. 2005. № 2. С. 3–6.
14. Ратинська О.М. Соціальна профілактика адиктивної поведінки підлітків. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2016. № 1(38). С. 233–237.
15. Соціальна педагогіка : підручник / за ред. А.Й. Капської. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 256 с.

ADDITIONAL BEHAVIOR OF TEENS AS A PROBLEM OF SCIENTIFIC RESEARCH

Viktoriiia Svidovska

*Kharkiv State Academy of Culture,
Bursatsky Uzviz, 4, Kharkiv, Ukraine, 61057
e-mail: reraitviktoria@gmail.com*

The article is concerned with problem of the forming of addictive behavior of adolescents. The article presents the basic scientific approaches to the definition of addictive behavior (biological, social, psychological, psychoanalytic and other approaches). Addictive behavior of teenagers has been defined as a behavior formed on the basis of biological (genetic), psychological, social and symptomatic factors; as a behavior characterized by the fact that the individual has an urgent need to change his or her mental state with the help of an addictive agent (psychoactive substances or certain types of activity). The author has analyzed domestic and foreign scientific researches, devoted to addictive behavior of teenagers. On the basis of these studies, the author has identified the destructive factors that influence the development of adolescent addictive behavior – biological, psychological, existential, social, personal, communication, etc. The article examines the personality traits of adolescence, which are a group of risk factors that influence the formation of additive behavior. The author defines the basic scientific approaches to determining the stages of development of adolescent addictive behavior. In the first stage of the development of addictive behavior, the person undergoes a sharp change of mental state due to the addictive agent and captures in the mind of this connection. In the second stage personality determines the frequency reference to the addictive agent. In the third stage, addictive behavioral stereotypes are established. In the fourth stage there is complete dominance of additive behavior. The fifth stage is the destruction of the psyche and the corresponding biological changes. The article identifies the main addictive agents (addictive objects due to which the addiction is formed) – psychoactive substances (alcohol, drugs, drugs, toxic substances) and certain types of activity (gambling; computer; food; work; music, series, etc.). The article analyzes the types and forms of prevention of adolescent addictive behavior. It is determined that the types of prevention of adolescent addictive behavior are primary, secondary and tertiary prevention. They do not exist in isolation but are components of a single preventive system that involves the formation of positive attitudes in adolescents for healthy lifestyles, the identification of at-risk groups, and the social, pedagogical and psychological prevention interaction with them and their families.

Key words: Addictive behavior of teenagers, addiction, addictive agent, prevention of addictive behavior.

УДК 159.92

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-17>

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СЛОВЕСНО-ЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ СУЧАСНОГО ІНЖЕНЕРА

Олена Тирон

*Державний університет інфраструктури та технологій,
вул. Кирилівська, 9, м. Київ, Україна, 02000
e-mail: ollena22@hotmail.com*

Традиційна система навчання майбутніх інженерів спрямована як на формування мислення в усіх його компонентах, так і на розвиток словесно-логічного мислення. Процес формування професійної мовної особистості виявляє тісний взаємозв'язок людини з характером здійснюваної ним діяльності та специфікою професійного середовища, які зумовлюють особливості його мислення, пріоритетні способи концептуалізації і категоризації світу. У статті ми розширили поняття «інженерне мислення» та показали його вплив на мовлення спеціаліста інженерної професії. Інколи інженеру легше створити нову машину, ніж захистити свій проект, донести інформацію, тому питання трансформації інженерної думки у словесне висловлення актуальне. Поштовхом для дослідження стало тристороннє протиріччя між декларативними вимогами до мовної особистості інженера, результатами наукових досліджень про нижчий рівень розвитку лінгвістичних здібностей студентів технічних спеціальностей порівняно зі студентами гуманітарного та медичного профілів та лінгвістичним складником трансформації думки у висловлення. З метою дослідження процесу трансформації інженерної думки у словесне висловлювання ми використовували методику асоціацій. Наша гіпотеза полягала у такому: щоб успішно трансформувати думку у висловлювання, необхідно мати, насамперед, підмет, перетворити думку на вислів було б набагато простіше, якби перша асоціація думки була іменником. Було з'ясовано, що мислення майбутнього інженера просторово-процесуальне, тому першими асоціаціями були здебільшого дієслова. Це пояснює труднощі у реалізації успішного інженерного мовлення. На нашу думку, поєднання розуміння особливостей інженерного мислення у цілому та особливостей мислення для мовлення сприяє ефективному формуванню мовної особистості спеціаліста технічної спеціальності. Винайдення психолінгвістичних утруднень іншомовного мовлення, пов'язаних з особливостями мислення для мовлення як рідною, так і іноземною, дає змогу розробляти та застосовувати методики корекції рівня розвитку культури технічного мовлення.

Ключові слова: інженерне мислення, мислення для мовлення, мовлення інженера, психолінгвістичні особливості технічного мовлення.

Вступ. Сучасний розвиток інженерії визначається високим рівнем автоматизації та комп'ютеризації, оновленими вимогами до когнітивних компетенцій інженера. Науковці визначили 16 когнітивних компетенцій системних інженерів [4], які ми вважаємо універсальними для представників усіх спеціалізацій інженерної галузі, а саме: бачити систему та розуміти систему в цілому, не застрягати у деталях; розуміти взаємозв'язки, взаємозалежності та взаємодію елементів різної природи; виходити за рамки інженерної думки; думати творчо; розуміти застосування змін у системі; розуміти нові концепції відразу після їх презентації; розуміти аналогії та паралелі; бути допитливими та задавати правильні питання; бути здатним брати до уваги неінженерні фактори та бачити перспективу; бути здатним до оптимізації (розуміти співвідношення ефективності, вартості та строків).

Будь-який роботодавець у галузі інженерії хоче, щоб нові працівники мали необхідний набір умінь та навичок, таких як робота в команді, спілкування, управління часом, які були проігноровані в минулому. У відповідь на такий запит багато університетів почали впроваджувати зміни у програмах, щоб мати добре навчених випускників інженерії [1]. Інженерне мислення – це особливий вид мислення, що формується і виявляється під час вирішення інженерних завдань, спрямоване на забезпечення діяльності з технічними об'єктами, здійснюване на когнітивному та інструментальному рівнях. Інженерне мислення включає технічне мислення – вміння аналізувати склад, структуру, будову та принцип роботи технічних об'єктів у змінених умовах; конструктивне мислення – побудова певної моделі вирішення поставленої проблеми або завдання, під якою розуміється вміння поєднувати теорію з практикою; дослідницьке мислення – визначення новизни завдання, вміння зіставити з відомими класами завдань, вміння аргументувати свої дії, отримані результати і робити висновки; економічне мислення – рефлексія якості процесу та результату діяльності з позицій вимог ринку [9].

Ключовими психолінгвістичними характеристиками фахівця інженерного профілю виступають: науковий склад розуму; просторова уява; аналітичні здібності; вміння викладати свою точку зору і здатність її довести; вміння оцінювати логічність, несуперечність інформації. Мислення студента інженерного профілю характеризується послідовністю, яка виявляється в умінні дотримуватися логічної послідовності у викладенні інформації; умінні обгрунтовувати власні судження; використанні певних принципів аргументації, а саме: відсутність протиріч, доказовість та об'єктивність.

Якщо «глобальні знання» та конвергентне мислення були важливими у попередні роки, то «креативність» є найважливішою якістю для інженера завтрашнього дня. Креативність передбачає вміння складати речі (слова, поняття, методи, пристрої) новими способами. Вона передбачає розбіжне мислення і залежить від поєднання різних точок знань. Творчість не тільки допомагає знайти більше рішень інженерних проблем, а й розбудовує вміння дивитися на світ не одним способом [5]. Студентів необхідно ознайомлювати з інтегративним мисленням, щоб вони могли розвинути свій рівень мислення від технічного до винахідницького та від винахідницького до інноваційного за допомогою впровадження нових передових програмних матеріалів та проєктів.

Навички інженерного мислення складаються з шести компонентів: системності; адаптації; знаходження проблеми; креативного рішення проблеми; візуалізації; вдосконалення [6].

Постановка проблеми. Еволюційний підхід до розуміння мови, мислення та пізнання дає поштовх до знаходження нових підходів до розвитку мовної особистості та інноваційних підходів до вивчення іноземних мов. Когнітивна еволюція характеризується підвищенням складності думки, соціальна еволюція характеризується підвищенням культурної різноманітності. Спільний чинник у когнітивно-соціальній еволюції – мова. Таким чином, через призму глобального еволюціонізму розглядається єдність «мова – мислення – когнітивність». Еволюційний підхід до аналізу мови розглядає її на трьох рівнях. Останній рівень передбачає інтерактив зі світом. Тут формуються нові когнітивні механізми, серед яких – логічно-вербальне мислення та символічне мислення, яке реалізується через мову, традиції та мораль [3]. Мова й мислення тісно пов'язані між собою, але цей зв'язок не є простим, прямолінійним, тому єдність мови та мислення не є їх тотожністю. З одного боку, немає слова, словосполучення, речення, які б не виражали думки. Однак мова – це не мислення, а лише одне з найголовніших знарядь, інструментів мислення. Таким чином, ми вважаємо важливим досліджувати процес формування мовної особистості інженера в єдності мислення, когнітивних процесів та мовлення.

Мета та актуальність статті. Факт, що студенти технічних спеціальностей мають проблеми у викладенні своїх думок у мовленні, спонукав до пошуку психолінгвістичних причин таких утруднень. Науковці досліджували мовлення студентів різних спеціальностей. Вивчаючи відмінності між більш ефективними та менш ефективними студентами університету, було визначено, що найвищих результатів досягають студенти, які належать до мистецького, юридичного, медичного факультетів, тоді як більшість менш ефективних студентів походила з інженерно-наукового факультету університету [10].

Мета статті – показати, що є шляхи розвитку мовлення майбутніх інженерів.

Результати дослідження словесного інженерного мислення.

Дослідження проводилося в Київському інституті водного транспорту Державного університету інфраструктури та технологій серед студентів суднових механіків та електриків. Дані професії відносяться до інженерних, тому наше завдання полягало у вивченні тенденцій інженерного мислення та його впливу на процес мовлення майбутніх інженерів. Опитування проводилося серед студентів I–III курсів, аналізувалося 60 анкет 30 студентів.

У процесі співбесід студентів інженерної спеціальності з незалежним експертом виявлено проблему, яка пов'язана з недостатнім рівнем розвитку культури технічного мовлення. Теоретичною основою дослідження слугувала концепція Е. Голованової, за якою комплексний опис професійної мовної особистості майбутнього інженера можна вести за трьома рівнями: вербальним (професійна мова), когнітивним (професійна картина світу) і мотиваційно-прагматичним (професійні мотиви й установки) [2]. Професійна мова майбутнього суднового інженера представлена на вербальному рівні термінологічним та лексико-граматичним матеріалами. На когнітивному рівні відбувається актуалізація та ідентифікація релевантних знань і уявлень, властивих мовній особі, що створюють індивідуальний або колективний когнітивний простір. На основі уявлень, зафіксованих у мові, ми отримали уявлення про менталітет майбутнього інженера.

Мета дослідження – з'ясувати спрямування мислення для мовлення студентів інженерних спеціальностей. Дослідження проводилося в два етапи:

1. Аналіз лінгвістичного спрямування професійного мислення.

2. Аналіз психолінгвістичних утруднень іншомовного мовлення студентів інженерних спеціальностей.

На першому етапі дослідження ми пропонували прочитати 10 технічних питань і записати одним словом, схемою чи малюнком асоціацію, що перша прийшла на думку. Студентам пояснили, що відповідати на питання не потрібно. Нам важлива саме перша асоціація.

Приклад питання. «Чи згодні Ви, що якість паливних насосів високого тиску перевіряється за легкістю ходу рейки в крайньому нижньому та верхньому положенні плунжера?» Питання таке, що якби ми просили дати відповідь, студент мав відповісти «так» або «ні». Перша асоціація може бути «насос» чи «вимірювання», а саме об'єкт чи дії.

Результати тестування. У результаті ми дійшли висновку, що студенти у суто технічних питаннях більш схильні мислити просторово-процесуально. Навіть у питаннях, відповіді на які були студентам невідомі, першими асоціаціями були дії «спитати», «прочитати», «знитися».

Таким чином, професійне спрямування мислення майбутнього інженера просторово-процесуальне. Чи не стане це проблемою з погляду комунікативних здібностей студентів інженерних спеціальностей у цілому? Ми проаналізували комунікативні можливості студентів у ситуаціях навчання та провели опитування з лінгвістичним складником.

Для визначення першої асоціації досліджуваних розроблено 24 твердження та надано варіанти асоціацій. Розроблено по шість тверджень різного типу: про себе; про

іншого; про групу; про факт чи стан. Слова-асоціації являють собою вибір із таких граматичних категорій, як іменник, дієслово, прикметник. Такий підбір тверджень дав змогу запобігти однотипності варіантів відповідей. Для підрахунку ми використовували медіану, обчислювали відсоткову частку відповідей, вираховували різницю у відсотках.

Інтерпретація результатів. 1) визначаємо у цілому, якою частиною мови частіше оперують опитувані; 2) аналізуємо за типом висловлювання; 3) визначаємо, якої корекції потребує мислення для мовлення серед студентів технічних спеціальностей.

Результати тестування виявили: мова і мислення оперують різними одиницями (фонема, морфема, слово, речення – поняття, судження, умовивід). Щоправда, багатовіковий процес оформлення й вираження думок за допомогою мови зумовив розвиток низки граматичних категорій, які частково збігаються з деякими категоріями мислення (підмет – суб'єкт, присудок – предикат, додаток – об'єкт, означення – атрибут).

У твердженнях «про себе» опитувані не надали перевагу певній частині мови, вибір, насамперед, залежав від змісту слова (його конотації). Але саме у твердженнях про себе ми спостерігаємо високий відсоток однастайності у виборі асоціації. Цей факт дав нам можливість стверджувати про сформовану колективну свідомість у студентській групі. Колективна свідомість вплинула на мислення опитуваних.

У твердженнях «про ставлення до інших» опитувані не надали перевагу будь-якій частині мови. Однастайності у відповідях теж немає. Саме у ставленні до інших опитувані виявили свою індивідуальність через ставлення до успіхів та невдач інших.

У твердженнях «про групу людей» студенти не віддавали перевагу певній частині мови, проте у виборі просліджується однастайність. Пріоритети були розставлені так: найбільший відсоток надано дієслову, рівна кількість – займеннику та іменнику. Ми пояснюємо це тим, що опитувані зарахували себе до цієї групи та насамперед проєктують спільну діяльність у межах цієї групи. Частина опитуваних надала перевагу прикметнику. А частина, на нашу думку, намагається констатувати факти. Опитувані усвідомлюють об'єкти, їхні зв'язки та властивості, а також їх значущість для себе. У такий спосіб створюються психологічні умови актуалізації механізмів мислення для мовлення.

«Факти і стани» відносяться до професійної діяльності моряка. Результати показують установку студентів на виконання правил та інструкцій правових документів. Звідси й вибір 55% дієслів, 33% іменників і незначний вибір прикметників.

Таким чином, ми проаналізували, які асоціації приходять на думку опитуваних у ситуації готовності реагувати на певне твердження. Ми дослідили, чи надають студенти перевагу одній частині мови (синтаксичний компонент), чи впливає тип твердження на вибір запрограмованої асоціації (лексичний компонент).

Наступний етап дослідження – з'ясувати вплив мислення для мовлення рідною мовою на мовлення іноземною.

Психолінгвістичні утруднення іншомовного мовлення студентів інженерного профілю.

Викладачі іноземної мови професійного спрямування активно навчають технічним термінам, читанню технічних текстів. В усному ж мовленні отримують результат, подібний нижче описаній ситуації.

Ось характерна ситуація – уривок співбесіди, який наочно відображає проблему.

Експерт: Як паливо потрапляє у циліндр?

Студент: Там є форсунка.

На занятті з англійської мови професійного спрямування характерним є такий приклад:

Question: Why is it necessary to cool the engine?

Answer: Friction.

Саме такі міні-діалоги спонукали нас до вивчення того, як відбувається процес мислення у студента. Треба зазначити, що студенти відчували повне психологічне задоволення від своєї відповіді. Таке задоволення ми пов'язуємо з радістю, що знайдено слово, яке відображає поняття, котре виникло у свідомості студента у певній ситуації комунікації. Саме такі приклади наштовхнули на думку дослідити проблему з погляду психолінгвістики. Процес мислення для мовлення в процесі комунікації відбувається так:

- виникнення поняття у свідомості;
- пошук слова, яке найточніше відображає це поняття;
- формулювання думки у внутрішньому мовленні;
- пошук граматико-синтаксичних форм;
- рефлексія щодо правильності, логічності, чіткості висловлювання.

У процесі мислення для іншомовного мовлення відбувається пошук слова іноземною мовою для відображення поняття. Саме третій етап – формулювання думки у внутрішньому мовленні – має відбуватися зі слів іноземною мовою. Ситуація, коли студенти формулюють думку рідною мовою, а потім перекладають, й стає психолінгвістичним бар'єром іншомовного спілкування. Пошук граматико-синтаксичних форм відбувається у межах сформованої між мови [7; 8]. Студент вивчає іноземну мову, а міжмова – це результат, ті компетенції, що знаходяться у довгостроковій пам'яті того, що навчається.

Мовлення на технічні теми пов'язане зі знаннями предмета бесіди та навичками будувати твердження іноземною мовою. Відомо, що англійська мова характеризується фіксованим порядком слів. Основною одиницею мовлення є підмет та присудок. Якщо перша асоціація під час мислення – іменник, тому, хто говорить, простіше побудувати твердження, якщо ж дієслово, то необхідно перебудувати свою думку так, щоб перша асоціація була іменником. Така перебудова займає час та не завжди проходить легко. Ще час іде на «діставання» з довгострокової пам'яті лексичних одиниць. Будова речення та його лексичне наповнення – основні компоненти іншомовного мовлення. Саме такий алгоритм у мисленні для мовлення англійською мовою становить утруднення мовлення іноземною мовою. Третій компонент – тонкощі мови (фонетика, стилістичні прийоми, особливості граматики).

Створення психолого-педагогічних умов формування культури професійного технічного мовлення майбутніх судномеханіків передбачає мотивацію до контролю мислення для мовлення. Мислення для мовлення – це спеціальна форма думки, яка мобілізується для спілкування [7].

Мислення для мовлення – мисленнєва дія, яка включає такі мисленнєві операції, як аналіз, синтез та порівняння. Мислення для мовлення – глибинний невербалізований процес.

Висновки. Результати дослідження словесного інженерного мислення виявили, що воно відбувається у просторовій та процесуальній формах, тому, щоб перетворити таке мислення на логічне мовлення, необхідно трансформувати просторове та процесуальне мислення у лінійне за законами лінгвістики. Наша гіпотеза полягала у такому: щоб успішно трансформувати думку у висловлювання, необхідно мати, насамперед, підмет; перетворити думку на вислів було б набагато простіше, якби перша асоціація думки була іменником. Результати дослідження виявили, що першою асоціацією студентів на висловлення на професійні теми були дієслова. Це пояснює труднощі у реалізації успішного інженерного мовлення.

Ми створили алгоритм трансформації інженерного мислення для мовлення: 1) поява поняття у свідомості; 2) пошук слова, яке найбільш точно відображає це поняття; 3) формулювання думки у внутрішньому мовленні; 4) пошук граматико-синтаксичних форм;

5) роздуми про правильність, логічність, чіткість висловлення. Мислення для мовлення має схожі риси в іноземній та рідній мовах, але говоріння іноземною мовою передбачає додатковий пошук слова для відображення поняття. Ми припустили, що ситуація, коли студенти формулюють свої думки рідною мовою, а потім перекладають кожне висловлення на іноземну, стає психолінгвістичним бар'єром.

Перспектива подальших досліджень полягає у розробленні навчальних матеріалів для розвитку комунікативних можливостей майбутніх інженерів з урахуванням сучасних поглядів на зміни у мисленні фахівця технічних спеціальностей.

Список використаної літератури

1. Bucura M., Ban A. The importance of the concept of communication among future engineers- a pre-test of European study. *Procedia Manufacturing*, 2019. № 32. P. 348–355.
2. Голованова Е.І. Введення в когнітивне термінознавство : посібник. Москва : Флинта: Наука, 2011, 224 с.
3. Chernikova I. Evolutionary Approach to Understanding Language and Thinking. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. 2015. № 200. P.101–106.
4. Frank M. Engineering Systems Thinking: Cognitive Competencies of Successful Systems Engineers. *New Challenges in Systems Engineering and Architecting. Conference on Systems Engineering Research (CSER)*, 2012.
5. Kamp A. Engineering Education in a Rapidly Changing World, 2nd Rev. Ed., TU Delft, The Netherlands, 2016. P. 92.
6. Royal Academy of Engineering. Thinking like an engineer. Implication for the education system. London : Royal Academy of Engineering, 2014. P. 88.
7. Slobin D.I. Thinking for speaking. *Proceedings of the Thirteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society*, 1987. P. 435–444.
8. Slobin D.I. What makes manner of motion salient? Explorations in linguistic typology, discourse, and cognition. In M. Hickmann & S. Robert (Eds.), *Space in languages: Linguistic systems and cognitive categories*, 2006. P. 59–81. Amsterdam : John Benjamins.
9. Терьохіна О.Л. Формування технічного мислення майбутніх бакалаврів машинобудування у процесі фахової підготовки : монографія. Запоріжжя : ЗНТУ, 2017. 238 с.
10. Wong L., Nunan D. The learning styles and strategies of effective language learners. *An International Journal of Educational Technology and Applied Linguistics*. 2011. V. 39. № 2. P. 144–163.

PSYCHOLINGUISTIC PECULIARITIES OF VERBAL-LOGICAL THINKING FORMATION OF MODERN ENGINEER

Olena Tyron

*State University of Infrastructure and Technologies,
9, Kyrylivska str., Kyiv, Ukraine, 02000
ollena22@hotmail.com*

The target audience of this article is teachers of the humanities and social sciences who teach engineering students. But above all, we expect the interest of English for special purposes lecturers. The traditional training system for future engineers is aimed both at the formation of thinking in all its components, and the development of verbal and logical thinking. The process of forming a professional linguistic personality reveals a close relationship of a person with the nature of his activities and the specifics of his professional environment, which determine his thinking, priority ways of conceptualizing and categorizing the world.

In this article, we are trying to answer the question of what makes it difficult for future engineers to express the ideas on technical topics in oral speech. The theoretical basis of the organizational procedure

of the study was the concept, according to which a comprehensive description of the professional linguistic personality can be conducted on the verbal (professional speaking) and cognitive (professional picture of the world) levels. The key characteristics of an engineering profile are scientific mind; spatial imagination; analytical skills; the ability to reasonably state their point of view and ability to prove it. We studied the future engineers' thinking patterns and found out which parts of speech were their first associations in professional communication. The purpose of the study was to find out the fundamental tendencies of engineers' thinking which influence the speaking process. We worked out practical recommendations on how to make this process less time consuming and offer a hypothesis on how to convey ideas into a statement successfully. The process of thinking for speech in the communication process is as follows: 1) the emergence of the concept in consciousness; 2) search for the word that most accurately reflects this concept; 3) formulation of thought in internal speech; 4) search for grammatical-syntactic forms; 5) reflection on the correctness, logic, clarity of expression. Finding the peculiarities of thinking for speaking both in native and foreign languages allows develop and apply techniques for improving engineers' speaking culture.

Key words: tendencies of engineers' thinking, verbal and cognitive features of engineers' linguistic personality, an algorithm of effective transforming thought into speech, ship engineers' speaking abilities.

УДК 159.98:32

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-18>

ПСИХОАНАЛІТИЧНА МОДЕЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ

Христина Турецька

*Український католицький університет,
вул. Іларіона Свенціцького, 17, м. Львів, Україна, 79000
e-mail: khrystja@ucu.edu.ua*

Мета. Статтю присвячено теоретичному аналізу та емпіричній перевірці психоаналітичної моделі політичної активності Отто Кернберга.

Методи. Для дослідження політичних настанов було використано шкалу авторитаризму правого спрямування Б. Альтмейера та анкету «Політична орієнтація». Характеристики політичного лідерства діагностувалися опитувальником «Ідеальний політичний лідер». Для діагностики уявлень про історичну травму використано модифікований Traumatic Experience Checklist (ТЕС). Для діагностики глибинно-психологічних характеристик та уявлень про індивідуальну травму застосовано Traumatic Experience Checklist (ТЕС) та Я-структурний тест Аммона.

Результати. Здійснено емпіричне дослідження, в якому виявлено зв'язки між політичною орієнтацією та глибинно-психологічними характеристиками українців, їх уявленнями про історичну й особистісну травму. Виявлено негативні кореляції лівих політичних настанов із більшістю уявлень про історичні травми, проте наявні кореляції з переживання втрати в дитинстві чи в дорослому віці значущих осіб. Ліві політичні настанови корелюють з уявленням про ідеального політичного лідера за типом «простої людини з народу». Право-авторитарні політичні настанови корелюють з образом ідеального лідера «західний політик» (негативна кореляція) та з деструктивною і дефіцитарною агресією. Право-авторитарна політична орієнтація корелює зі спогадами про цілу низку травматичних подій: Голодомор, Другу світову війну, політичні репресії та примусові депортації, а також із фізичною агресією щодо респондентів у дитячому віці.

Висновки. Емпірично підтверджено феномен «ідентифікації з агресором» та вибір лідера за типом параноїдної регресивної групи у разі право-авторитарної політичної орієнтації; а також феномен «історичної амнезії» та вибір лідера за типом нарцистичної регресивної групи у разі лівої політичної орієнтації.

Ключові слова: психологія груп, групова динаміка, нарцистична регресивна група, параноїдна регресивна група, політичне лідерство, історична травма.

Вступ. У сучасній психоаналітичній теорії активно розвиваються підходи не лише до окремої особистості, а й до групових, соціальних та політичних феноменів. При цьому, якщо розуміння соціальної проблематики у класичному психоаналізі З. Фрейда, гуманістичному психоаналізі Е. Фрома та Его-психології Е. Еріксона достатньою мірою інтегроване українською психологічною наукою, то сучасні психоаналітичні теорії досить неповно представлені у вітчизняній психологічній науці загалом та політичній психології зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із провідних сучасних дослідників масової та політичної активності з позиції психоаналізу є Отто Кернберг. У статті «Санкціоноване соціальне насилля» від розробив психоаналітичну модель політичної активності великих груп. Запропонована ним модель складається з чотирьох основних чинників, які визначають політичну активність великих соціальних груп.

Здійснюючи аналіз групових процесів, він указує на те, що ті ж базові захисні механізми, які використовуються людьми з важкими особистісними розладами, зазвичай активуються й під час певного стану групи. Спираючись на попередні дослідження психоаналітиків В. Біона, А. Райса, П. Таркета і Д. Анзе поведінки у неструктурованих малих і великих групах, О. Кернберг обґрунтовує психоаналітичне розуміння функціонування групи.

Слідом за В. Біоном (W. Bion, 1961) О. Кернберг характеризує так звану «робочу групу». Коли невеликі групи від семи до п'ятнадцяти членів формуються для виконання певного завдання, сама функціональна організація виконання завдань підтримує реалістичне мислення групи, формує бажання взаємної приналежності, координацію діяльності та сприяє появі лідера, орієнтованого на завдання. Група діє на основі цих факторів у раціональному режимі, адаптованому до реальності. Проте коли така «робоча група» стає неефективною через відсутність реалістичного завдання, надмірні вимоги до його виконання або через загрозу її безпеці, на думку В. Біона, виникають три типи «примітивного» реагування групи. Біон назвав їх «група в базовій позиції залежності», «група в базовій позиції боротьби або втечі» та «утворення пар». О. Кернберг називає дві перші групові позиції нарцистично-регресивною та параноїдно-регресивною.

Нарцистична регресивна група («група в базовій позиції залежності», *dependent basic assumption group* за В. Біоном) стимулює появу нарцистичного та самовпевненого лідера, який розквітає від захоплення оточуючих та бере на себе роль «усіх обдаровуючого» батьківського авторитету, від якого залежать безпека та існування інших. У процесі регресу члени групи стають пасивними та залежними від цього лідера і вважають, що у них є право вимагати, щоб лідер про них піклувався. Вони починають почувати себе незахищеними та заплутаними, нездатними прийняти активну позицію щодо поставленого їм завдання.

Параноїдна регресивна група («група в базовій позиції боротьби або втечі», *fight-flight basic assumption group* за В. Біоном). Вона стає настороженою та постійно очікує небезпеки, поведучись так, начебто існує певна небезпека, щодо якої їй доведеться встановити агресивну оборону. Група вибирає лідера із сильним параноїдним потенціалом, надчутливого, підозрілого, агресивного та домінантного, готового вказати на небезпеки, яким треба буде протистояти йому та його послідовникам. Як правило, наслідком функціонування групи у цій позиції є виявлення зовнішнього ворога, проти якого ціла група може об'єднатися навколо лідера. Боротьба тоді розвивається між цією параноїдною групою та зовнішнім світом.

Якщо лідери групи не відповідають очікуванням нарцистичної або параноїдальної регресивної групи, група знайде альтернативних лідерів, які відповідають її очікуванням та виберуть найбільш нарцистичного або параноїдного члена групи для задоволення своїх емоційних потреб.

У базовій позиції «утворення пар» (*pairing basic assumption group*) за Біоном група фокусується на відносинах певної пари, і це дає групі відчуття сенсу та мету. Цей тип групи створює месіанську надію щодо майбутнього групи, що сприяє її згуртованості. Месіанська надія на краще майбутнє відгороджує її від почуття безпомічності, надмірної залежності від ідеалізованого лідера та можливості розчарування (*frustrability*) залежної групи, захищає параноїдальну групу від її потенційного знищення через взаємну агресію всіх учасників.

О. Кернберг посилається на дослідження П. Таркета (P. Turquet, 1975) і А. Райса (A. Rice, 1969), які показали, що процеси у великих групах повторюють описані Біоном регресивні феномени малих груп. Велика неструктурована група за відсутності

раціонального завдання, яке б її об'єднувало або коли її спіткала невдача, схильна до генерування сильної тривоги та швидко регресує до всеохоплюючого почуття хаосу і небезпеки (наприклад, паніка у натовпі).

Відповідно, О. Кернберг виділяє два шляхи організації великої регресивної групи для зменшення атмосфери паніки, що співвідносяться з нарцистичною чи параноїдною позицією неструктурованої малої групи. Велика нарцистична група інтуїтивно вибирає лідера із сильними нарцистичними рисами, самовпевненого, котрий знаходиться у центрі уваги, використовує банальності та кліше, які мають заспокійливий ефект. Група приймає запропоновану лідером мудрість із часткою іронії. Велика нарцистична група у цих умовах має тенденцію набувати ознак «бенкетуючого натовпу» (термін запропонував Канетті), що проявляється у спільному приємному сподіванні безпеки. Зміст групової взаємодії зараз набуває рис вираженого конвенціоналізму та поверхневого когнітивного опрацювання.

Якщо ж група регресує до параноїдного стану, вона вибирає лідером особу з параноїдними особливостями, який згуртовує групу проти ворогів. Він перетворює дезорганізовану велику групу на своїх підлеглих. Група об'єднується, ідеалізуючи параноїдного лідера, який допомагає їм проявити всю свою агресію проти іншої групи і перетворює внутрішню групову агресію на лояльність, яка дає змогу групі ідентифікуватися з лідером. Таким чином, група набуває структури, котра має більше шансів стати масовим політичним рухом, ґрунтуючись на параноїдній ідеології та стабільній організації.

Чи стане група нарцистичною чи параноїчною, залежатиме від низки чинників: складу групи, характеру соціокультурного середовища, в якому діє велика група, її економічного, соціального чи політичного благополуччя.

Ще одним складником моделі політичної активності за О. Кернбергом є особистісні характеристики соціального та політичного лідерства.

З. Фройд (S. Freud, 1921) у роботі «Психологія мас та аналіз Я» описав універсальний характер едіпальних прагнень, що виражаються пошуках і страхі перед сильною, захищаючою і водночас домінуючою та загрозовою батьківською фігурою, що сприяє регресу в масовій психології.

О. Кернберг (O. Kernberg, 1998) у своїй більш ранній роботі, присвяченій лідерству у групах та організаціях, виділяє оптимальні характеристики лідера: 1) високий інтелект, що дає змогу лідеру застосовувати стратегічне мислення; 2) достатня емоційна зрілість і людська глибина; 3) тверда й глибока моральна цілісність, яка захищає лідера від неминучих спокус, тісно пов'язаних із владою та руйнівним оточенням; 4) достатньо сильна нарцистична тенденція, яка зможе підтримувати самооцінку перед неминучою критикою та нападами; 5) достатні параноїдні риси – на захисті від наївності.

При цьому він описує фундаментальний парадокс лідерства, який полягає у тому, що нарцистичні та параноїдні особливості лідерства, що у певній помірній пропорції є його невід'ємними аспектами, проте за патологічної та перебільшеної інтенсивності ці риси сприятимуть нарцистичній і параноїдній масовій регресії

У найінтенсивнішій «концентрації» нарцистичні та параноїдні риси втілюються у синдром злоякісного нарцисизму – важкий розлад особистості, часті прояви якого зустрічаються у диктаторів і тоталітарних лідерів, що призводить до режиму терору, а оточення лідера, в якому об'єднуються цілковито підлегли «ідолопоклонники» з абсолютно корумпованими та безжалісними антисоціальними персонажами, паразитично користуються своєю владою.

Наступною складником моделі політичної активності за О. Кернбергом є «регресивна ідеологія». Для опису групової ідеології О. Кернберг, спираючись на роботи

А. Гріна (A. Green, 1969) та Т. Адорно (T. Adorno, 1950), використовує поняття «мораль латентного періоду», котра характеризується тим, що Супер-его зберігає багато рис примітивного психічного функціонування: тенденцію різко диференціювати, що добре і що погано, нетерпимість до амбівалентності й двозначності, розділення світу на ідеалізовані та нікчемні чи небезпечні об'єкти. Характеристикою моралі параноїдної регресивної групи є те, що світ поділяється на хороших та ідеальних носіїв ідеології й поганих, небезпечних, загрожуючих ідеології ворогів, які повинні бути знищені, щоб не дати їм знищити «істинних адептів».

Окрім того, складниками моделі політичної активності за О. Кернбергом є історична травма та соціальна криза. Історична травма на відміну від стихійних лих, як правило, має довготривалий вплив на тих, хто її пережив: переміщення, розділення сімей, утрата соціального статусу тощо. При чому Кернберг, опираючись на дослідження В. Волкана (V. Volkan, 1999), вважає, що жертва травми ідентифікується з усією травматичною ситуацією – як із жертвою, так і з кривдником, із потенційною можливістю актуалізації ролі як жертви, так і кривдника. Часто відігрування (acting-out) травм зі зміною ролі набувають форми ідентифікації великої групи з винуватцем травми (переслідувачем, кривдником), тоді як жертва травми проєктується на аут-групу, яка тепер вважається гідною кривдження, переслідування. У цьому разі відігрування (acting-out) з метою подолання травми стає ретравматизацією.

На додачу до історичної травми вагомим чинником регресії великих груп є соціальна криза. Йдеться про дезорганізацію традиційної стабільної соціальної системи, швидку економічну і культурну трансформацію, руйнування традиційних моральних норм тощо. Наслідки соціальної кризи – безробіття, дезорганізація сім'ї і беззаконня – можуть сприяти виникненню регресивних групових процесів та розвитку параноїдної ідеології та підгруп з антисоціальною поведінкою. Згідно з позицією В. Волкана (V. Volkan, 1988), соціальна травма може зливатися з особистою травмою окремої особистості. Тоді насильницьке відновлення соціальної несправедливості стає насильницьким відшкодуванням нарцистичної травми, а жорстока поведінка однієї соціальної підгрупи щодо іншої може стати бажаним каналом для вираження індивідуальної психопатології.

Постановка завдання. Завданням цього дослідження є емпірична валідація психоаналітичної моделі політичної активності О. Кернберга та встановлення глибино-психологічних чинників політичної активності українців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для емпіричної перевірки моделі політичної активності О. Кернберга було відібрано підібрано діагностичний інструментарій. Дослідження тривало з вересня 2018 по грудень 2019 р. (емпіричний матеріал зібраний магістрантами кафедри психології і психотерапії УКУ Ю. Кириїв, Н.Бурхан, О. Кушик).

Таблиця 1

Методичний інструментарій дослідження

Фактори моделі О. Кернберга	Методика
Політичні настанови	– Шкала авторитаризму правого спрямування Б. Альтмейєра – Анкета «Політична орієнтація», розроблена на основі «Тесту правих та лівих настанов»
Характеристики політичного лідерства	– Ідеальний політичний лідер (опитувальник на основі досліджень В.А. Касамара, А.А. Сорокіна)
Історична травма та соціальна криза	– Модифікований Traumatic Experience Checklist (TEC)
Індивідуальна чутливість	– Traumatic Experience Checklist (TEC) – Я-структурний тест Аммона

Повідомлення про дослідження були розміщені в мережі Інтернет на приватних дошках оголошень серед спільнот та груп Західного, Східного та Центрального регіонів України, а також на дошках оголошень спеціальних форумів за інтересами та оголошення у спільнотах соціальної мережі «Фейсбук». У дослідженні взяло участь 190 осіб, із них 59 – чоловіки та 131 – жінки. Середній вік досліджуваних – 25,2 роки. За місцем проживання мешканці Західних регіонів України становили 56,8% групи досліджуваних, Центральної України – 33,2%, Південної та Східної України – 5,6%, 3,4% – іноземні респонденти.

Для встановлення зв'язку між складниками моделі застосована Проста лінійна кореляція (Пірсона), що визначає ступінь, з яким значення двох змінних пропорційне один одному. Аналізувалися зв'язки з рівнем значимості $p < 0,05$.

Наявність у респондентів спогадів про події Голодомору (торкнувся далеких родичів) корелює з політичною орієнтацією «правий авторитаризм» ($r = 0,15$) та негативно корелює з характеристикою ідеального лідера «західний політик» ($r = -0,15$); при цьому наявність спогадів про події Другої світової війни, які торкнулися предків, також корелюють із політичною орієнтацією «правий авторитаризм» ($r = 0,19$). Спогади про політичні репресії (торкнулися далеких родичів) пов'язані з ознаками авторитарної політичної орієнтації, такими як підтримка цензури ($r = 0,16$) та обмеження свободи слова ($r = 0,18$). Схожі зв'язки встановлено також зі спогадами про примусові депортації (торкнулися предків) та підтримкою обмеження свободи слова ($r = 0,17$) й покарання «бунтарів і баламутів» ($r = 0,18$).

Отримані кореляційні зв'язки свідчать на користь концепції В. Волкана, відповідно до якої жертва травми ідентифікується з усією травматичною ситуацією, як із жертвою так і з кривдником, із потенційною можливістю актуалізації ролі як жертви, так і кривдника. У цьому разі емпіричні дані можна тлумачити як підтвердження феномену «ідентифікації з агресором» у травмованій групі як спосіб «подолання травми».

Щодо лівих політичних орієнтацій, то було встановлено, що їх прояви обернено корелюють із низкою перелічених в опитуванні історичних травм: політичними репресіями (торкнулися предків, $r = -0,18$) і Голокостом (торкнувся предків, $r = -0,17$). Виявлено також негативну кореляцію між лівою орієнтацією та причетністю до подій Революції гідності ($r = -0,16$). Отримані результати були інтерпретовані як феномен, який можна окреслити «історичною амнезією» за аналогом із травматичною амнезією, за якої втрачаються спогади про травматичну подію через неможливість психіки адекватно опрацювати її.

Установлено також індивідуальну схильність респондентів до правого авторитаризму, яка пов'язана з низкою травм. Так, правий авторитаризм позитивно корелює зі спогадами про фізичне насилля від близьких у дитячому віці ($r = 0,15$), про емоційне насилля від близьких родичів ($r = 0,16$), про фізичне насилля від зовнішнього оточення ($r = 0,15$), про проблеми у батьків респондента із залежностями або ж інші психічні розлади ($r = 0,24$). Глибинно-психологічними особливостями, пов'язаними з правим авторитаризмом, є агресія деструктивна як навмисна руйнівна активність щодо себе самого, інших людей, об'єктів ($r = 0,179$) та агресія дефіцитарна як потреба у лідері чи владі, який візьме на себе позицію сили ($r = 0,198$).

Отримані результати підтверджують ідею В. Волкана про те, що соціальна травма може зливатися з особистою травмою окремої особистості. Тоді «ідентифікація з агресором» слугуватиме підґрунтям право-авторитарної політичної та способом відшкодування дитячої травми.

Із лівими політичними поглядами пов'язані спогади про втрату близьких родичів у дитячому віці ($r = 0,20$) та втрату близьких родичів у дорослому віці ($r = 0,31$). Такі респонденти прагнуть, щоб держава встановлювала ціни ($r = 0,19$) та регулювала майнову нерівність ($r = 0,15$). Ліві погляди пов'язані з пошуком лідера за типом простої «людини

з народу» ($r = 0,23$). Імовірно, тут йдеться про проекцію на державні інституції ролі «всіх обдаровуючого» батьківського авторитету, від якого залежать безпека та існування інших, та пошук безпечного неконкурентного лідера та середовища, тобто своєрідну компенсацію травми, спричиненої втратою значимої фігури.

Участь у подіях Революції гідності корелює з демократичними та ліберальними політичними поглядами респондентів, а саме з підтримкою свободи слова ($r = 0,16$) та потребою у меншому піклуванні держави і менших обмеженнях з її боку ($r = 0,16$) та негативно корелює з уявленнями про політичного лідера як захисника простого народу ($r = -0,18$).

Схожа тенденція до демократичних політичних настанов пов'язана із заявою респондентів про участь в АТО (особисто або близьких родичів): вони схильні підтримувати «свободу слова» ($r = 0,15$); негативно ставляться до право-авторитарних тверджень «у наш складний час потрібно встановлювати суворі закони, особливо до тих, хто намагається повставати проти влади» ($r = -0,15$); політичним лідером прагнуть бачити економіста-реформатора ($r = 0,16$).

Висновки з проведеного дослідження. Психоеаналітична модель політичної активності за О. Кернбергом включає такі глибинно-психологічні чинники політичної активності: групова динаміка та психологія мас, історична травма та соціальна криза, особистісні характеристики соціального та політичного лідера, регресивна ідеологія та індивідуальна чутливість.

Можна виділити два шляхи організації великої регресивної групи: велика нарцистична група («бенкетуючий натовп»), що вибирає лідера із сильними нарцистичними рисами, котрий використовує банальності та кліше, які мають заспокійливий ефект, та активує поверхнєве когнітивне опрацювання.

Емпірично варіант *нарцистичної групової* регресії проявився через установлення зв'язку між лівими поглядами, бажанням респондентів, щоб держава встановлювала ціни та регулювала майнову нерівність, пошуком лідера за типом простої «людини з народу». Таким респондентам притаманний феномен «історичної амнезії» – негативні кореляції з більшістю уявлень про історичні травми, проте наявна індивідуальна чутливість – утрата в дитинстві чи в дорослому віці значущих осіб

Велика параноїдна група згуртовується «проти ворогів», ідеалізуючи параноїдного лідера, котрий допомагає їм проявити всю свою агресію проти іншої групи і перетворює внутрішню групу агресію на лояльність, яка дає змогу групі ідентифікуватися з лідером.

Емпірично варіант *параноїдної групової регресії* проявився через зв'язки право-авторитарної політичної орієнтації з образом ідеального лідера «західний політик» (негативна кореляція) Індивідуальна готовність ґрунтується на глибинно-психологічних особливостях, пов'язаних із правим авторитаризмом: агресія деструктивна як навмисна руйнівна активність щодо себе самого, інших людей, об'єктів та агресія дефіцитарна як потреба у лідері чи владі, який візьме на себе позицію сили.

На відміну від історичної амнезії за лівих політичних поглядів право-авторитарна політична орієнтація корелює зі спогадами про цілу низку травматичних подій: Голодомор, Другу світову війну, політичні репресії та примусові депортації. Отримані кореляційні зв'язки свідчать на користь концепції В. Волкана, відповідно до якої жертва травми ідентифікується з усією травматичною ситуацією – як із жертвою так і з кривдником, з потенційною можливістю актуалізації ролі як жертви, так і кривдника.

Варіант *робочої групи*, якій притаманне реалістичне мислення, що формує бажання взаємної приналежності, координацію діяльності та сприяє появі лідера, орієнтованого на завдання, емпірично найбільшою мірою продемонстрували респонденти, що брали участь в подіях Революції гідності та АТО (особисто або близькі родичі). Ці респонденти підтримують свободу слова та мінімальне втручання держави, негативно ставляться до право-авторитарних тверджень та політичним лідером прагнуть бачити економіста-реформатора.

Список використаної літератури

1. Adorno T. The authoritarian personality. New York : Harper Brothers, 1950.
2. Bion W. Experiences in groups. New York : Basic Books, 1961.
3. Jacobson E. The self and the object world. New York : Int. Univ. Press, 1964.
4. Kernberg O. Ideology, conflict, and leadership in groups and organizations. New Haven and London : Yale Univ. Press, 1998.
5. Kernberg O. Sanctioned social violence: A psychoanalytic view : Part I. *The International Journal of Psychoanalysis*. 2003. № 84. P. 683–698.
6. Rice A. Individual, group, and intergroup processes. *Human Relations*. 1969. № 22. P. 565–584.
7. Turquet P. Threats to identity in the large group. *In The large group: Dynamics and therapy*. London : Constable, 1975. P. 87–144.
8. Volkan V. Das Versagender Diplomatie. Giessen, 1999. Kernberg O. Aggression, trauma, hatred in the treatment of borderline patients. In *Psychiatric clinics of North America, Volume on Borderline Personality Disorder*. 1994. P. 701–714.
9. Volkan V. The need to have enemies and allies: From clinical practice to international relationships. Northvale, NJ : Jason, 1988.

PSYCHOANALYTICAL MODEL OF POLITICAL ACTIVITY**Khrystyna Turetska***Ukrainian Catholic University,**17, Hilarion Svetsitskyj Str., Lviv, Ukraine, 79000**e-mail: khrystja@ucu.edu.ua*

Purpose. The article is devoted to theoretical analysis and empirical verification of Otto Kernberg's psychoanalytic model of political activity.

Methods. The Altemeyer's Right-Wing Authoritarianism scale and the Political Orientation Questionnaire were used in order to identify political attitudes. The characteristics of political leadership were diagnosed by the questionnaire «Ideal Political Leader». The modified Traumatic Experience Checklist (TEC) was used to diagnose historical trauma concepts. The Traumatic Experience Checklist (TEC) and the Ego-structural test of Ammon were used to diagnose psychological characteristics and individual trauma perceptions.

Results: The aim of empirical research was to identify correlations between political orientations and psychological characteristics of Ukrainians, their perceptions of historical and personal trauma. Left political attitudes had negative correlations with most items about historical trauma. There were significant correlations between left political attitudes and experience of losing a significant person in childhood or adulthood. Left political attitudes correlate with the ideal political leader as «common man of the people». Right-wing authoritarianism attitudes correlated with the image of the ideal political leader as «western politician» (negative correlation) and with destructive and deficient aggression. Right-authoritarian political orientation correlates with memories of a range of traumatic events - Holodomor, World War II, political repression and forced deportations, as well as physical aggression towards respondents in their childhood.

Conclusions. The phenomenon of «identification with the aggressor» and the choosing a leader, that is specific to paranoid regressive group in case of right-authoritarian political orientation have been empirically confirmed; as well as the phenomenon of «historical amnesia» and choosing a leader, that is specific to the narcissistic regression group in case of left-wing political orientation.

Key words: group psychology, group dynamics, narcissistic-regressive group, paranoid regressive group, political leadership, historical trauma.

УДК 159.938.3:378

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-19>

МЕХАНІЗМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ СТУДЕНТІВ

Марина Фоміна

Комунальний заклад вищої освіти

«Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»

Запорізької обласної ради,

вул. Наукового містечка, 59, м. Запоріжжя, Україна, 69017

e-mail: fomarine2001@gmail.com

Метою статті є теоретичний огляд визначень, класифікацій та значення механізмів психологічного захисту, аналіз результатів сучасних досліджень щодо вияву механізмів конструктивного та деструктивного психологічного захисту студентів. У статті пояснено актуальність вивчення захисних механізмів саме в студентському віці протягом періоду професіоналізації. Розкрито сутність психологічного захисту, під яким зазвичай розуміють реакцію витіснення зі свідомості інформації, загрозової для емоційного самопочуття людини. Подано визначення механізмів психологічного захисту як пристосувальних процесів, які заважають усвідомленню різного роду негативних явищ та сприяють збереженню психологічного гомеостазу. Наведено теоретичний огляд низки класифікацій механізмів психологічного захисту, критеріями яких є міра шкідливості для особистісного розвитку (адаптивні – неадаптивні, успішні – неуспішні, первинні – вторинні, конструктивні – деструктивні). Проаналізовано думки вчених щодо неоднозначності значення механізмів психологічного захисту для розв'язання особистістю власних проблем та суб'єктивного полегшення психологічного стану за рахунок самоомани. Розкрито умови негативного та позитивного впливу захисних механізмів на розвиток особистості. Проаналізовано емпіричні дані, отримані дослідниками у різних закладах вищої освіти України. На основі узагальнення результатів вивчення українськими вченими механізмів психологічного захисту студентів виявлено переважання деструктивних (неадаптивних) механізмів, таких як раціоналізація, витіснення, проекція, регресія, заперечення. Зафіксовано негативний вплив застосування таких механізмів на різні аспекти психологічного розвитку цих студентів. За даними дослідників, меншою мірою виражено адаптивні захисні механізми, зокрема сублімація та компенсація. На основі проаналізованої інформації сформульовано висновок про наявність проблеми домінування у сучасних студентів деструктивних механізмів психологічного захисту.

Ключові слова: психологічний захист, механізми психологічного захисту, деструктивний психологічний захист, раціоналізація, витіснення, проекція, регресія, заперечення.

Постановка проблеми. Традиційно юність, на яку припадають студентські роки, вважають найбільш яскравою, веселою та легковажною порою життя. Разом із тим період професіоналізації надзвичайно насичений стресами та викликами до особистості студента: навчальні навантаження, перший досвід практичної діяльності за фахом, побудова стосунків з однолітками та викладачами, розв'язання фінансових питань, спроба співвіднести мрії та дійсність. Студент ще не є компетентною та поважною особою, загрозами для його самооцінки можуть бути незадовільні академічні досягнення, непопулярність серед представників протилежної статі, зневажливі звертання батьків, відсутність справжніх друзів тощо. Аби не зневіритися у собі та зберегти позитивні уявлення про власну особистість, студенти нерідко використовують механізми психологічного захисту. Зниження психологічної напруги внаслідок ілюзії самозаспокоєння не сприяє вирішенню

реальних проблем, а, навпаки, може призвести до їх загострення. У зв'язку з важливістю та недостатньою розробленістю цієї проблематики є доцільним теоретичний аналіз захисних механізмів студентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення механізмів психологічного захисту здійснювалося зарубіжними та вітчизняними вченими, представниками різних наукових напрямів, зокрема найбільший внесок у розкриття даного феномена зробили З. Фрейд та Ф. Бассін. Поняття психологічного захисту зазвичай пояснюється як: результат боротьби «Я» проти соціально неприйнятних думок та афектів, які під час зустрічі зі свідомим підлягають витісненню або запереченню (З. Фрейд) [7, с. 184]; реакція психіки, спрямована на витіснення зі свідомості того, що загрожує системі цінностей особистості (Г. Шулдик) [10, с. 127]. На думку науковців, зокрема В. Зливкової, Т. Яценко, Т. Шибутані, значення психологічного захисту полягає в обороні від: усвідомлення неприємних висновків, погрозливих для самооцінки; розуміння наявності у себе негативних рис характеру; сприймання неприємних для власної гідності фактів [2, с. 272]. Своєю чергою, під механізмами психологічного захисту розуміються пристосувальні процеси, властивості, якості, котрих особистість набуває у процесі соціалізації, які заважають усвідомленню різного роду негативних явищ та емоційних переживань, сприяють збереженню психологічного гомеостазу і протікають на несвідомому та підсвідомому рівнях (В. Шебанова) [9, с. 246].

Існує багато класифікацій механізмів психологічного захисту. Н. Мак-Вільямс класифікує їх на два рівні за мірою їх «примітивності», тобто залежно від того, наскільки відчутно і сильно їх застосування перешкоджає людині адекватно сприймати реальність, і виділяє первинні та вторинні захисні механізми. До первинних (більш примітивних та небезпечних для особистості) належать: заперечення, примітивна ідеалізація, примітивна ізоляція, проєкція, розщеплення Его, соматизація, або конверсія, та ін. Вторинні захисти менше спотворюють реальність та характеризуються більшою адаптивністю та обов'язковою участю мислення. До вторинних захисних механізмів Н. Мак-Вільямс відносить: витіснення, заміщення, уникнення, ідентифікацію, інтелектуалізацію, компенсацію або гіперкомпенсацію, моралізацію, аутоагресію, раціоналізацію, реактивне утворення, регресію, сублимацію та ін. [3]. Як зазначає В. Шебанова, прийнято підрозділяти психологічний захист на успішний та неуспішний. Результат успішного захисту – припинення імпульсів, які провають тривогу; неуспішний захист нездатний зробити це, тому викликає їх постійне повторення [9].

Дискусійним питанням залишається характер впливу психологічного захисту на особистісний розвиток. Більшість учених та практиків наполягає на загрозі схильності застосування захисних механізмів. Так, В. Медведєв та О. Шевченко підкреслюють, що психологічний захист стримує злет творчої фантазії, роботу інтуїції. Він виявляє себе наче бар'єром, що звужує, затуляє й спотворює повноцінне сприймання та відчуття світу. Р. Грановська та І. Березна описують захист як кооперацію пасток і перетворювачів небезпечної та тривожної інформації. Найбільш небезпечна інформація не враховується вже на рівні сприймання, менш небезпечна – сприймається, але потім спотворюється, трансформується у легкозасвоєвану для особистості. Водночас автори відзначають і позитивну роль захисту. Захист застраховує свідомість від інформації, яка може зруйнувати цілеспрямоване мислення, що налаштоване на подолання проблеми відповідно до відображеної ситуації. У цьому значенні захисні техніки розглядаються як система стабілізації особистості, яка спрямована на усунення або мінімізацію негативних емоцій, тривоги, що виникає за суперечливості наявної картини світу і ситуації з новою і несподіваною інформацією [4, с. 24]. Так само для Ф. Бассіна й низки інших психологів та медиків (Б. Зейгарник,

А. Налчаджяна, О. Соколової та ін.) психологічний захист є нормальним та повсякденно працюючим механізмом людської свідомості, який спрямований на запобігання розладам поведінки й фізіологічних процесів не тільки у разі конфліктів свідомого й несвідомого, а й у разі зіткнення цілком усвідомлюваних, але афективно насичених установок [9, с. 246].

В. Шебанова стверджує, що психологічний захист не можна однозначно розглядати як корисне або шкідливе явище. До позитивних наслідків дослідниця відносить те, що захисні механізми несвідомо оберігають психіку від травм, дають змогу зберегти стійкість особистості на тлі дестабілізуючих переживань і домогтися більш-менш успішної адаптації. Адаптивний ефект психологічного захисту більшою мірою проявляється, якщо масштаб конфлікту, який загрожує цілісності особистості, відносно невеликий. До негативних наслідків належить те, що захисні механізми заважають людині усвідомити свої омани щодо власних рис характеру й поведінки, ускладнюють ефективне розв'язання особистісних проблем. У результаті впливу захисних механізмів перекручується зміст подій та переживань, спроможних завдати травми психіці, що позбавляє людину можливості активно впливати на ситуацію й усувати джерело переживань. За глибокого конфлікту, який вимагає усунення його причин, захист грає скоріше негативну роль. Альтернативою в подібних ситуаціях може бути або реальне втручання в ситуацію й її перетворення, або самозміна, тобто адаптація до ситуації за рахунок перетворення самої особистості. А отже, ефективність психологічного захисту суперечлива: з одного боку, він сприяє адаптації людини до власного внутрішнього миру, але при цьому, з іншого боку, може погіршити пристосованість до зовнішнього соціального середовища [9, с. 246–249].

Ми поділяємо думку, що залежно від впливу на динаміку особистісного розвитку психічний захист доцільно поділяти на конструктивний, який не вирішує проблеми, але й не ускладнює її (компенсація та сублимація), та деструктивний, який призводить до ускладнення проблеми, погіршення ситуації (витіснення, проєкція, заміщення, регресія, формування реакції, раціоналізація, втеча) [6].

Мета статті: теоретичний огляд визначень, класифікацій та значення механізмів психологічного захисту, аналіз результатів сучасних досліджень щодо вияву механізмів конструктивного та деструктивного психологічного захисту студентів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Г. Шульдик здійснено дослідження механізмів психологічного захисту студентів та магістрантів на базі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Дослідження проводилося за допомогою спостережень, опитувань, опитувальника Р. Плутчика, Г. Келлермана, Г. Конте та технік психодрами: самопрезентація, обмін ролями, дублювання, «дзеркало», «порожній стілець» тощо. За результатами дослідницької роботи у 39% опитаних домінує раціоналізація, у 30% – витіснення, у 13% – сублимація, у 9% – проєкція, у 5% – регресія та у 4% – інші механізми психологічних захистів. Г. Шульдик запропонувала думку, що студенти мають потребу в захисних механізмах, адже вони пом'якшують переживання невдачі, зменшують тривожність, попереджають психічні травми, підтримують почуття власної гідності та адекватності. Разом із тим захисні механізми є різновидом самообману і можуть призводити до підвищеної уразливості до критики та стресів, конфліктів з оточуючими, постійного повторення тих самих помилок [10, с. 131].

У Криворізькому національному університеті проведено дослідження механізмів психологічного захисту студентів, в якому взяли участь 20 студентів віком 19–20 років. Діагностика показала, що опитаними найчастіше застосовуються деструктивні механізми захисту: проєкція, регресія, раціоналізація. У ході бесіди було виявлено, що студентам притаманні такі особливості, як поганий настрій, пасивність, тривожність, втеча у «власний світ думок» [5, с. 19].

О. Богач, С. Кіршо експериментально дослідили особливості функціонування механізмів студентів Одеського національного економічного університету. Загальний обсяг вибірки налічував 47 студентів, із них 25 осіб становили дівчата, 22 особи – юнаки. Середній вік досліджуваних – 18,3 роки. Для дослідження застосовувалася діагностична методика Р. Плутчика «Індекс життєвого стилю – LSI» (адаптація С. Романова, Л. Гребеннікова). Аналіз отриманих даних показав, що досліджувані під час переробки високоемоційних переживань частіше використовують такі психологічні захисти, як «проекція» (64%), «раціоналізація» (61%), «компенсація» (55%), «регресія» (53%), «заперечення» (53%) та «заміщення» (50%). Меншою мірою для зняття емоційної напруги, що супроводжує професійний розвиток студентів, застосовуються такі захисти, як «реактивне утворення» (46%) і «придушення» (38%). Отже, за результатами психодіагностики було встановлено комплекс психологічних захистів досліджуваних, які домінують, а саме «проекція – раціоналізація – компенсація» [1, с. 38].

С. Харченко на базі Харківського національного університету внутрішніх справ здійснила дослідження взаємозв'язків механізмів психологічного захисту та соціального інтелекту в юнацькому віці. У дослідженні взяли участь курсанти молодших курсів у кількості 38 осіб (22 дівчат та 16 юнаків). У роботі використано такі психодіагностичні методики, як тест соціального інтелекту Дж. Гілфорда та опитувальник «Індекс життєвого стилю». У ході дослідження у студентів було виявлено прояви таких захисних механізмів, як проекція, заперечення, витіснення, компенсація, заміщення та інтелектуалізація. Таким чином, у дослідженні емпірично підтверджено взаємозв'язок між соціальною перцепцією та використанням певних механізмів психологічного захисту. Особи з розвинутим соціальним інтелектом не схильні до інтенсивного використання таких механізмів психологічного захисту, як проекція та реактивне утворення [8, с. 219–221].

Висновки. За результатами теоретичного огляду встановлено:

1) під час пояснення поняття психологічного захисту науковці сходяться на тому, що він є реакцією витіснення зі свідомості інформації, загрозової для емоційного самопочуття людини; в існуючих класифікаціях механізмів психологічного захисту вони поділяються за мірою шкідливості (адаптивні – неадаптивні, успішні – неуспішні, первинні – вторинні, конструктивні – деструктивні); вчені погоджуються з неоднозначністю значення механізмів психологічного захисту щодо впливу на особистісний розвиток: поряд із загрозою викривлення дійсності акцентуються окремі позитивні ефекти;

2) узагальнення результатів емпіричних досліджень психологічного захисту сучасних українських студентів виявило, що в опитаних переважають деструктивні (неадаптивні) механізми, а саме: раціоналізація, витіснення, проекція, регресія, заперечення. Студентам із сильними проявами таких механізмів властиві більша вразливість, тривожність, пасивність, викривлення соціальної перцепції. Меншою мірою виражено адаптивні захисні механізми, зокрема сублимація та компенсація.

Отримані дані свідчать про наявність проблеми домінування у сучасних студентів деструктивних механізмів психологічного захисту, у зв'язку з чим перспективною подальших наукових розвідок вважаємо емпіричне дослідження цього феномену.

Список використаної літератури

1. Богач О.В., Кіршо С.М. Механізми психологічного захисту як чинник здоров'язбереження студентів. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Педагогічні науки»*. 2018. Вип. 152. Т. 2. С. 37–38.
2. Гошовська О. Первинні механізми психологічного захисту та вікова динаміка їх застосування: теоретико-емпіричний ракурс. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2012. Т. 24. Ч. 6. С. 112–119.

3. Мак-Вільямс Н. Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе. Москва, 1998. 480 с.
4. Медведєв В.С., Шевченко О.М. Науковий аналіз українських джерел щодо феномена психологічного захисту. *Юридична психологія та педагогіка*. 2009. № 2. С. 22–29.
5. Психологічні захисти і особливості особистості у юнацькому віці. *На урок* : вебсайт. URL : <https://naurok.com.ua/zahisni-mehanizmi-osobistosti-111931.html> (дата звернення: 06.04.2020).
6. Загальна психологія : навчальний посібник / О.П. Сергєєнкова та ін. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
7. Тітаренко Д.С. Захисні механізми психіки людини. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2009. Вип. 6.
8. Харченко С.В. Особливості взаємозв'язків механізмів психологічного захисту та соціального інтелекту в юнацькому віці. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. Харків, 2017. С. 218–221.
9. Шебанова В.І. Проблематика механізмів психологічного захисту. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. 2012. Вип. 37. С. 246–249.
10. Шулдик Г.О. Механізми психологічних захистів у студентів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2017. Вип. 2. Т. 2 С. 10–11.

DEFENSE MECHANISMS OF STUDENTS

Maryna Fomina

*Municipal Institution of Higher Education «Khortytsia National Educational and Rehabilitation Academy» of Zaporizhzhia Regional Council,
59, Naukove Mistechko Str., Zaporizhzhia, Ukraine, 69017
e-mail: fomarine2001@gmail.com*

The purpose of the article is a theoretical review of definitions, classifications and significance of psychological protection's mechanisms, analysis of the results of modern research on the identification of constructive and destructive psychological protection's mechanisms of students. The article explains the relevance of the defense mechanisms' study in the student's age during the period of professionalization. The essence of psychological protection, which is usually understood as the reaction of displacement of information threatening to the emotional well-being of a person from the consciousness, is disclosed. The definitions of the psychological protection mechanisms' as adaptive processes, which hinder the awareness of various negative phenomena and contribute to the preservation of psychological homeostasis, are presented. A theoretical review of psychological protection mechanisms' classifications, whose criteria is a measure of harm to personal development (adaptive-non-adaptive, successful-unsuccessful, primary-secondary, constructive-destructive), is shown. Scientists' opinion on the ambiguity of the defense mechanisms' importance for solving personality problems and subjective alleviating the psychological state at the expense of self-deception is analyzed. Conditions of negative and positive protective mechanisms' influence on personality development are revealed. The empirical data obtained by researchers in different institution of higher education of Ukraine is analyzed. Based on generalization of the results of Ukrainian scientists' studying of the students' defense mechanisms is revealed the predominance of destructive (non-adaptive) mechanisms, such as rationalization, displacement, projection, regression, objection. The negative impact of using such mechanisms on various aspects of the psychological development of these students is recorded. According to the researchers, adaptive protective mechanisms, such as sublimation and compensation, are less pronounced. On the basis of the analyzed information, a conclusion about the presence of the problem of dominance in the modern students of destructive mechanisms of psychological protection is drawn.

Key words: psychological protection, mechanisms of psychological protection (defense mechanisms), destructive psychological protection, rationalization, displacement, projection, regression, denial.

УДК 159.9:34.01

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-20>

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРАТЕГІЙ ПОВЕДІНКИ У КОНФЛІКТІ ЯК АСПЕКТУ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧИХ

Оксана Чепур

*Полтавський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України,
пров. Рибальський, 8, м. Полтава, Україна, 36004
e-mail: ksenia_koko@ukr.net*

У статті розглянуто проблему особливостей вираження стратегій поведінки у конфлікті слідчих як аспекту їхнього психологічного впливу в професійній діяльності. Визначено основні суб'єктивні характеристики учасників конфліктної ситуації в рамках досліджуваної тематики.

Проведено теоретичний аналіз основних наукових досліджень, що пов'язані з тематикою конфліктної поведінки у правоохоронній діяльності.

Визначено вагомість стратегії поведінки у конфлікті слідчого під час здійснення допиту. Здійснено теоретичний аналіз можливості виникнення конфліктної ситуації під час проведення слідчим допиту за «Тактикою Рейда». Проаналізовано особливості професійної діяльності слідчого та відповідні професійно важливі якості, що зумовлені специфікою слідчого процесу та поведінки підозрюваного під час виникнення конфлікту. Представлено теоретичний аналіз умов виникнення конфліктів під час допиту слідчого та потерпілого.

Подано опис актуальних наукових досліджень специфіки конфліктної поведінки як вагомого аспекту професійно важливих якостей слідчих, особливостей здійснення психологічного впливу у процесі слідчих дій. Визначено термін «виробничий конфлікт» у професійній діяльності слідчого.

Розглянуто конфліктологічну поведінку слідчих у ракурсі професійно важливої якості. Описано стратегії поведінки у конфлікті як поведінково-регуляторний компонент копінг-поведінки слідчого.

Встановлено основні стратегії поведінки у конфлікті слідчих, а саме: суперництво, співпраця, компроміс, уникнення, пристосування.

Представлено результати емпіричного дослідження вираження стратегій поведінки у конфлікті слідчих. Описано вплив та роль стажу роботи і займаної посади на характеристики поведінки у конфлікті представників вибірки. Емпірично визначено провідні стратегії поведінки у конфлікті слідчих залежно від займаної посади.

За результатами дослідження виявлено, якими переважаючими стратегіями поведінки слідчих є у конфлікті. Також встановлено залежність провідних стратегій поведінки у конфлікті слідчих від стажу їхньої роботи на займаній посаді та в результаті зміни посади.

Ключові слова: слідча діяльність, слідчий, професійно важливі якості слідчих, стратегії поведінки у конфлікті, психологічний вплив у процесі слідчих дій, стратегії поведінки у конфлікті як аспект психологічного впливу слідчого.

Постановка проблеми. Попереднє розслідування та кримінальний процес – це простір боротьби інтересів різних людей, учасників даного процесу. Підозрюваний як учасник кримінального провадження намагається поліпшити своє положення, уникнути покарання, здійснити помсту тощо. Завданнями підозрюваної особи часто виступають нівелювання своєї провини, обман слідчих органів, перекидання вини на інших людей,

доведення своєї невинуватості тощо. При цьому головними завданнями слідчого є відтворення порядку подій, розкриття злочину і покарання винного. Головним інструментом такого протиборства інтересів та цілей учасників кримінального провадження виступає психологічний вплив на підозрюваного. При цьому ефективність психологічного впливу у кримінальному процесі зумовлюється широким спектром суб'єктивних характеристик його учасників. До таких характеристик можемо віднести особливості характеру та пізнавальних здібностей, вольової регуляції та емоційної стійкості, специфіки характерологічних та темпераментних особливостей слідчого та підозрюваного тощо. Проте особлива роль в ефективній організації впливу в кримінальному процесі належить комунікативним характеристикам слідчого, його типовим патернам поведінки, переважаючим стратегіям поведінки у конфлікті тощо. Отже, комунікативні характеристики слідчого, у тому числі й стратегії поведінки у конфлікті, є вагомим аспектом успішності його професійної діяльності і вимагають психологічного осягнення, що засвідчує актуальність даної публікації.

Стан дослідження проблеми. Проблеми вивчення професійно важливих якостей слідчого присвячено низку наукових публікацій останніх років (М.М. Дідух, Л.Н. Леженіна, Н.Є. Мілорадова, І.О.Шинкаренко). Психологічні особливості слідчої діяльності виступали предметом вивчення таких дослідників, як О.Я. Баєв, О.М. Бандурка, С.П. Бочарова, В.Л. Васильєв, О.В. Землянська, Л.І. Казміренко, В.Є. Коновалова, М.В. Костицький та ін.

Особливості професійної діяльності слідчого та відповідні професійно важливі якості зумовлені специфікою слідчого процесу та поведінки підозрюваного. Зокрема, проведені Н.Є. Мілорадовою дослідження слідчих показали, що більшість піддослідних чинить протидію слідству, що виступає у різноманітних формах (ухилення, опір, перешкода тощо). У даному разі ухиляння від взаємодії зі слідчим виступає як конфлікт і провокує застосування різних форм поведінки в конфліктних ситуаціях від слідчого і зумовлює ефективність професійної діяльності. Розглядаючи особливості поведінки слідчих у конфлікті, зауважимо на словах В.П. Бахіна про те, що психологічний вплив є обов'язковим елементом спілкування й завжди присутній під час проведення слідчих (розшукових) дій, а не тільки в разі протидії (наприклад, прийоми впливу з метою надання допомоги у відтворенні забутого).

Як зауважує Б.М. Дердюк, переважно конфліктні ситуації під час допиту потерпілого виникають, якщо суб'єкт володіє необхідною інформацією, проте умисно приховує або спотворює її. Наприклад, конфліктна ситуація із суворим суперництвом виникає завжди, коли допитуваний займає позицію протидії розслідуванню, що виявляється у: а) відмові особи від дачі показань; б) ухиленні від дачі показань; в) дачі неправдивих показань; г) умисному прихованні або замовчуванні окремих обставин події, що цікавить слідство; д) зміні показань із правдивих на неправдиві повністю чи частково; е) відмові допитуваного суб'єкта від процесуального оформлення повідомлених на допиті відомостей. Така поведінка допитуваного вимагає відповідних професійних дій слідчого, що передбачає використання різних стратегій поведінки у конфлікті і здійснюються за такими напрямками: 1) з'ясування слідчим причин конфлікту; 2) тактичний вплив безпосередньо на суб'єкта протидії; 3) усунення зовнішніх умов, що сприяли виникненню конфліктної ситуації.

Стратегії поведінки у конфлікті слідчого мають особливу вагомість під час здійснення допиту. Зокрема, як зазначають Н.А. Андроник, С.А. Пачина, у процесі допиту можливо застосовувати різні техніки. Автори описують особливу ефективність «Тактики Рейда» під час проведення допиту. Зокрема, проходження певних стадій допиту за даною тактикою вимагає від слідчого вміння застосовувати різні стратегії поведінки (при цьому сам допит частково розглядається як вирішення конфліктної ситуації). Так, на стадіях «прямої конфронтації» та «переваги» поведінка слідчого має ознаки суперництва, тиску

на підозрюваного, переваги над ним та схилення його до зайняття необхідної слідчому позиції. На стадіях «відхилення», «пропрацювання різних сценаріїв» та «прояву емпатії» слідчий займає позицію, схожу з кооперацією як стратегією поведінки у конфлікті, коли він разом із підозрюваним домовляється, ніби намагається йому допомогти, вирішити проблему із ситуацією, що має ознаки порушення закону. Тобто тактики поведінки у конфлікті як достатньо складні поведінкові патерни у професійній діяльності слідчого тісно пов'язані з різними видами його діяльності, проведення допиту зокрема, і виступають елементом здійснення психологічного впливу у процесі слідчих дій.

Поведінка слідчих у конфлікті набуває особливої ролі за умови розгляду власне виробничих конфліктів. Зокрема, І.В. Ващенко, вивчаючи даний феномен, зауважує, що професійна діяльність слідчих (як частини працівників ОВС) достатньо конфліктна, хоча і строго регламентована як по вертикалі, так і по горизонталі. Власне конфліктні ситуації у слідчих, на її думку, виникають через низку причин: соціально-професійних, соціально-психологічних, соціально-демографічних, організаційних та матеріально-технічних. Важливість конфліктологічної компетентності слідчих зумовлена необхідністю цих працівників вирішувати кримінальні конфлікти, що виникають у процесі скоєння злочину особистістю, є його причиною та наслідком.

Спроможність ефективно поводитися у напружених ситуаціях професійної діяльності, згідно з твердженням М.М. Дідух, виступає вагомим компонентом його професійної компетентності, з огляду на напруженість його професійної діяльності. Зокрема, розглядаючи копінг-стратегії слідчих, автор наголошує, що у працівників Національної поліції України спроможність до подолання напружених виробничих ситуацій виражена на середньому та низькому рівнях. Стратегії поведінки у конфлікті у даному разі розглядаються як поведінково-регуляторний компонент копінг-поведінки слідчого, що дає змогу займати психологічно сприятливу позицію у складних виробничих ситуаціях.

При цьому Л.М. Леженіна (2017 р.) розглядає ефективну конфліктологічну поведінку слідчого як базову професійно важливу якість фахівця працівників Національної поліції України, що передбачає уміння поводитися у конфліктних ситуаціях; уміння попереджувати та розв'язувати конфлікти; уміння управляти конфліктом, вибирати в конфлікті оптимальний стиль поведінки, позитивно впливати на свого опонента для конструктивного розв'язування конфлікту або конфліктної ситуації.

Тобто можливість слідчого використовувати різні стратегії поведінки у конфлікті, як і здійснення правомірного, цілеспрямованого та відповідного ситуації слідчих дій психологічного впливу, є вагомим показником його професійної компетентності. Така компетентність має ознаки метакогнітивності та системного функціонування (К.В. Седих, В.А. Лавріненко), отже, повинна розглядатися усій сукупності професійно важливих якостей слідчого. Успішність підбору і використання стратегій поведінки у конфлікті слідчих виступає показником їхньої комунікативної компетентності. Як зауважує І.В. Шинкаренко, в аспекті комунікативної компетентності слідчий повинен професійно володіти такими уміннями: встановлювати контакт із людиною навіть за умов протистояння, прихованої психологічної боротьби; недиригентно керувати діалогом; бути чутливим до невербальних виявів допитуваного тощо. При цьому особливості комунікативних характеристик слідчого передбачають те, що їхня професійна діяльність здійснюється в умовах «агресивного комунікативного середовища» (за висловом І.В. Шинкаренко), під яким маються на увазі галузі контактів слідчого, пов'язані з негативним емоційним напруженням, протистоянням позиції, відкритим конфліктом різного ступеня, виявами психологічної боротьби. Саме перебування у такому агресивному середовищі вимагає від слідчого вмілого застосування стратегій конфліктної поведінки.

При цьому розгляд особливостей конфліктної поведінки конкретного працівника слідчих органів має здійснюватися лише за умови розуміння цілісності та неподільності його особистості. За висловом О.В. Землянської, досліджувана особистість як в умовах проведення судово-психологічної експертизи, так і в умовах розгляду професійно важливих якостей слідчого виступає як цілісний суб'єкт – конкретний носій усіх змістовних, структурних і мотиваційних характеристик цілеспрямованої активності в умовах міжособистісних та соціальних конфліктів. Тобто авторка наголошує одразу на двох принципово важливих моментах, які необхідно згадати в контексті даного дослідження: 1) особистість як підозрюваного, так і працівника слідчих органів має розглядатися виключно цілісно як єдиний активний діючий суб'єкт (на чому наголошує і С.Д. Максименко у широкому розумінні складно організованої структури особистості як метанаукового феномену); 2) особистість у межах судово-психологічної експертизи та юридичної психології розглядається переважно у контексті поведінки в умовах конфлікту, протистояння та порушеної комунікації, що неодмінно супроводжує скоєння правопорушення. Такі теоретичні висновки акцентують увагу на вагомості вивчення особливостей конфліктної поведінки слідчих як вагомого показника професійної компетентності.

Мета дослідження. Метою даної статті є опис особливостей вираження стратегій поведінки у конфлікті слідчих як компоненту їх можливості здійснювати вплив у професійній діяльності.

Наукова новизна дослідження. Уперше розглянуто особливості конфліктної поведінки слідчих у процесі виконання професійної діяльності з урахуванням стажу роботи в слідчих органах на рівня займаної посади. Виявлено закономірності впливу займаної посади на переважаючі стратегії поведінки слідчих у професійній діяльності. Наукову новизну дослідження також має розгляд особливостей конфліктної поведінки слідчих як аспекту соціально-психологічного впливу в процесі слідчих дій та професійної діяльності слідчого загалом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження особливостей вираженості стратегій поведінки у конфлікті слідчих здійснювалося впродовж 2017–2019 років. Експериментальну групу становили 106 досліджуваних слідчих органів Національної поліції України Полтавської та Харківської областей. У вибірці 62 досліджуваних працюють на посаді слідчих та 44 займають більш високі посади (старший слідчий, керівники підрозділів); 72 респонденти є молодими спеціалістами (мають стаж роботи на даній посаді до трьох років включно) і 34 досліджувані умовно визначені нами як досвідчені фахівці. Як діагностичний інструментарій використано методику діагностики типових способів поведінки у конфліктних ситуаціях К. Томаса (адаптація Н.В. Гришиної).

Результати вираженості стратегій поведінки у конфлікті подано в табл. 1.

Таблиця 1

Вираженість стратегій поведінки у конфлікті слідчих досліджуваної вибірки

суперництво		співпраця		компроміс		уникнення		пристосування	
n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
6	5,70%	16	15,10%	74	69,81%	22	20,75%	10	9,43%
4,36		5,62		8,90		6,10		4,92	

Примітка: % відображають абсолютне значення вираженості стратегії поведінки у конфлікті, тобто наявні досліджувані, що мають одночасно виражені кілька стратегій поведінки у конфлікті

Як свідчать дані табл. 1, найбільш вираженою стратегією поведінки в конфлікті досліджуваних виступає компроміс (69,81%), що має суттєву перевагу над іншими стратегіями поведінки в конфлікті на рівні відсоткових та середніх значень. Отже, слідчі досліджуваної вибірки під час вирішення конфліктної ситуації (у процесі слідчих дій, взаємодії з підозрюваним тощо) схильні доходити згоди, причому відшуковують такий варіант, за якого кожен з учасників протистояння дещо поступається своєю позицією для досягнення спільної і визначеної мети. За умови застосування компромісу як техніки поведінки у конфлікті з підозрюваним слідчий організовує взаємодію так, щоб ніби «допомогти» підозрюваному вирішити проблеми, вони укладатимуть певні «угоди, спрямовані на отримання слідчим необхідної інформації, а підозрюваному – отримання певних «бонусів»: явки з повинною, зменшення строку за сприяння слідству тощо». Загалом така стратегія поведінки у конфлікті виступає однією з найбільш результативних і дає змогу швидко вирішити конфлікт.

Менше вираженою стратегією поведінки у конфлікті серед слідчих є уникнення, що характерна для 20,75% представників вибірки. Застосування стратегії уникнення конфлікту в роботі слідчого передбачає обхід комунікативних і емоційних бар'єрів у спілкуванні з підозрюваним за допомогою «м'якої інтонації», відсутності відкритого протистояння, уникнення відвертого натиску і має характер психологічного маніпулювання, організації нібито безконфліктної взаємодії. За даної стратегії конфлікт залишається не вирішеним, а сам поведінковий патерн спрямований на «відтягування часу» чи «покращення доказової бази». Можливо, друга рангова позиція даної стратегії поведінки у конфлікті серед слідчих відображає й інший аспект – взаємодії не з підозрюваним, а з керівництвом, коли у них сформований чіткий патерн слідувати наказу, виконувати розпорядження тих, хто старший за званням чи посадою, і відкрите протистояння у такому разі недоцільне.

Співпраця як переважajúча стратегія поведінки слідчих у конфлікті зафіксована у 15,1% респондентів, що в ситуаціях протистояння передбачає знаходження спільного рішення, яке б задовольнило потреби двох сторін. Усі учасники конфлікту при цьому діють як «група експертів», що зацікавлена у знаходженні прийняттого для всіх рішення з мінімальними втратами для кожної зі сторін. Проте низька вираженість даної стратегії зумовлена особливістю її застосування: вона ефективна за умови, якщо кожен з учасників конфлікту розглядає іншого не як «ворога», провину якого необхідно довести будь-яким способом, а як «союзника», що прагне тієї ж цілі і готовий для співпраці. Відповідно, такі мотиваційні установки переважно не властиві процесу слідчої діяльності, де підозрюваний зацікавлений у доведенні своєї невинуватості будь-яким способом, а слідчий вимушений «розплутувати складний комплекс фактів, мотивів та актів поведінки, що призвели до злочину». Звісно, такий стан протистояння інтересів не відображає їхньої спільної орієнтованості на вирішення конфлікту.

Найменш вираженими стратегіями поведінки у конфлікті виступають пристосування (9,43%) та суперництво (5,7%). Пристосування як тактика поведінки в конфлікті слідчих виражається в добровільній і вимушеній відмові від продовження і протистояння і «здачі» своїх позицій повністю або частково, що, відповідно, не є ефективним для професійної діяльності слідчого і не веде до розкриття злочину.

Застосування стратегії суперництва з боку слідчого передбачає активне протистояння підозрюваному, психологічний тиск на нього, ведення діалогу у «зверхній формі», намагання зниження спроможності підозрюваного до критичної оцінки стану справ та своєї поведінки тощо. Це безпеліаційний тип поведінки в конфлікті, що нівелює роль аргументів іншої сторони і спрямований виключно на досягнення власної цілі.

Тож у даному разі стратегії поведінки слідчого у конфлікті виступають як різновид специфіки суб'єкта впливу (слідчого) на об'єкта впливу (підозрюваного, допитуваного). Важливим при цьому є організація каналу проходження стимулів від суб'єкта до об'єкта, що пов'язано з умінням долати емоційні бар'єри і різниться за умови застосування різних стратегій поведінки у конфлікті. Тобто використання різних стратегій поведінки у конфлікті слідчим відображає специфіку тих тактичних та технічних засобів впливу, що будуть ним використовуватися. Відповідно, стратегії поведінки у конфлікті слідчого можемо розглядати як різновид і компонент психологічного впливу на підозрюваного.

Нами порівняно показники вираженості стратегій поведінки у конфлікті слідчих, які різняться за стажом роботи (табл. 2) та займаною посадою (табл. 3). Як видно з табл. 2, слідчі з досліджуваної вибірки не мають статистично доведених відмінностей за вираженістю жодної зі стратегій поведінки залежно від стажу роботи на займаній посаді.

Таблиця 2

Вираженість стратегій поведінки у конфлікті слідчих із різним стажом роботи

групи	суперництво	співпраця	компроміс	уникнення	приспособування
молоді фахівці	4,36±2,69	5,47±2,26	9,0±1,9	6,14±2,59	4,92±2,06
досвідчені фахівці	4,35±2,47	5,89±1,99	8,68±1,98	6,1±1,79	4,99±1,614
<i>t</i>	0,034	1,146	0,981	0,108	0,235

Зазначимо, що молодші фахівці, які мають стаж роботи до трьох років включно, мають незначне переважання стратегії компромісу, а досліджувані з більшим стажом роботи дещо більше схильні до співпраці, що, однак, не виступає відмінністю. Тобто стаж роботи не впливає на зміну стратегій поведінки у конфліктних ситуаціях слідчих, засвоєні ними стратегії поведінки, що зумовлені їхніми індивідуально-типологічними особливостями та стилем професійної діяльності, суттєво не змінюються із набуттям досвіду.

У табл. 3 подано порівняння показників стратегій поведінки у конфлікті слідчих залежно від займаної ними посади.

Таблиця 3

Вираженість стратегій поведінки у конфлікті слідчих залежно від займаної посади

групи	суперництво	співпраця	компроміс	уникнення	приспособування
слідчі	4,77±2,49	5,71±2,21	8,64±1,93	5,71±2,24	4,87±1,93
старші слідчі та керівники	3,74±2,63	5,52±2,22	9,68±1,95	6,84±2,39	4,97±1,88
<i>t</i>	2,688**	0,511	2,692**	2,828**	0,294

Як видно з табл. 3, процес отримання вищих посад у процесі професійного становлення слідчих виступає вагомим чинником зміни їхньої стратегій поведінки у конфлікті. Зокрема, працівники, які займають посаду слідчого, більше схильні до використання стратегії суперництва у конфліктних ситуаціях ($t = 2,688$, $p \leq 0,01$), натомість досліджувані, які займають вищі посади, більше орієнтовані на прояв стратегій компромісу ($t = 2,962$, $p \leq 0,01$) та уникнення ($t = 2,828$, $p \leq 0,01$). Тобто із зайняттям більш високих та керівних посад слідчі змінюють властиві їм стратегії поведінки у конфліктній ситуації, стають більш лояльними та передбачливими у конфліктах. Перебування на керівній посаді

додає їм додаткових обов'язків у морально-етичному плані, відповідальності за людей, що спрямовує досліджуваних на керівних посадах до більш конструктивного вирішення конфліктів. Натомість на початку професійної діяльності слідчі більше націлені на прояви суперництва, доведення власної позиції у взаємодії за рахунок інтересів партнера. Вони більше схильні до відкритого протистояння, суперництва як у професійній діяльності з підозрюваними, так і у виробничих стосунках із колегами, намагаючись підвищити свій статус. Отже, визначено, що професійний статус та займана посада виступають тими чинниками, що змінюють властиві слідчим стратегії поведінки у конфлікті.

Висновки. Стратегії поведінки у конфлікті є вагомим аспектом психологічного впливу у професійній діяльності слідчого, надаючи йому можливість варіювати свою поведінку у процесі допиту та реалізації слідчих дій, здійснювати вплив на підозрюваного, розкриваючи мотиви та факти скоєння злочину. За результатами дослідження виявлено, що переважаючими стратегіями поведінки слідчих у конфлікті є компроміс та уникнення. Також встановлено, що стратегії поведінки у конфлікті слідчих не залежать від стажу роботи, проте суттєво змінюються зі зміною посади. Так, слідчі більше націлені на прояви суперництва як аспекту впливу на підозрюваного, натомість старші слідчі та керівники слідчих органів – на прояви компромісу та уникнення конфліктних ситуацій, налаштовані на їх ефективне вирішення.

Разом із тим дана публікація не вичерпує повністю змісту проблеми вираженості структурних компонентів психологічного впливу у процесі слідчих дій, що залишається актуальною та потребує вирішення. Зокрема, перспективою подальших досліджень автора може виступати вивчення особливостей мотиваційного та когнітивного аспектів психологічного впливу слідчих у професійній діяльності.

Список використаної літератури

1. Андроник Н.А., Пачина Т.С. Допрос по «Тактике Рейда» в американском уголовном судопроизводстве: законность, целесообразность, эффективность. *Юридическая наука и правоохранительная практика. Раздел 10. Компаративистика и зарубежный опыт.* 2015. № 2(32). С. 171–176.
2. Бахин В.П., Кузьмичев В.С., Лукьянчиков В.Д. Тактика использования внезапности в раскрытии преступлений органами внутренних дел. Киев : НИРИО КВШ МВД СССР, 1990. 56 с.
3. Ващенко І.В. Конфлікти: сучасний стан, проблеми та напрямки їх вирішення в органах внутрішніх справ : монографія. Харків : ОВС, 2002. 256 с.
4. Дердюк Б.М. Тактичні прийоми подолання конфліктної ситуації під час допиту. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2016. Вип. 1. С. 238–241.
5. Дідух М.М. Конструктивна копінг-поведінка слідчих Національної поліції України у психологічно напружених ситуаціях : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.0 «Юридична психологія», (053-Психологія). Київ, 2018. 170 с.
6. Землянская Е.В. Судебно-психологическая экспертиза личности. *Вестник по педагогике и психологии Южно-Сибирской.* 2016. № 2. С. 79–87.
7. Кокун О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця : монографія. Київ : Інформ.-аналіт. Агентство, 2012. 200 с.
8. Леженіна Л.Н. Напрямки формування професійно важливих якостей особистості у майбутніх працівників слідчого апарату правоохоронних органів України. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. Сковороди.* 2017. Вип. 57. С. 184–193.
9. Максименко С.Д., Максименко К.С., Папуча М.В. Психологія особистості. Київ : КММ, 2007. 296 с.

10. Мілорадова Н.Є. Специфіка слідчої діяльності та фактори, що її ускладнюють. *Проблеми експериментальної та кризової психології*. 2007. Вип. 2. С. 97–108.
11. Седих К.В., Лавріненко В.А. Формування метакогнітивної компетентності у практичних психологів системи освіти. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія*. 2016. Вип. 52. С. 124–133.
12. Шинкаренко І.О. Особливості комунікативної компетентності слідчих. *Психологічні засади забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (в авторській редакції), м. Кривий Ріг, 07 лютого 2019 р. Кривий Ріг, 2019. С. 291–294.*

EMPIRICAL RESEARCH OF CONFLICT BEHAVIOR STRATEGIES AS AN PSYCHOLOGICAL INFLUENCE ASPECT IN THE INTERROGATOR'S PROFESSIONAL ACTIVITY

Oksana Chepur

*Potava Research Forensic Centre,
8, Rybalsky str., Poltava, Ukraine, 36004
e-mail: ksenia_koko@ukr.net*

In this article the problem of features of expression of strategies of behavior is considered in the conflict of investigators as to the aspect them psychological influence in professional activity. Basic subjective descriptions of participants of conflict situation are certain within the framework of the investigated subjects.

The theoretical analysis of basic scientific researches that is related to the subjects of conflict behavior in law-enforcement activity is conducted.

Ponderability of strategy of behavior is certain in the conflict of investigator during realization of interrogation. A realizable theoretical analysis of possibility of origin of conflict situation is during realization to the investigators of interrogation after "Reid technique". The features of professional activity of investigator and corresponding professionally important qualities that is conditioned by the specific of inquisitional process and behavior of the conflict suspected in case of occurring are analysed.

The presented theoretical analysis of terms of origin of conflicts is during the interrogation of investigator and victim. Actual scientific researches of conflict behavior are described as a ponderable aspect professionally important qualities of investigators, features of realization of psychological influence in the process of inquisitional actions.

The described term "productive conflict" is in professional activity of investigator. Conflict of investigators is considered in foreshortening professionally important quality. Strategies of behavior are described in a conflict as a поведінково-регуляторний component of копінг-поведінки of investigato.

Basic strategies of behavior are set in the conflict of investigators, namely: rivalry, collaboration, compromise, avoidance, adaptation.

The results of empiric research of expression of strategies of behavior are presented in the conflict of investigators. Influence and role of experience of work and held a position are described on descriptions of behavior in the conflict of representatives of selection. Leading strategies of behavior are empiric certain in conflict слдчих depending on held a position.

It is educed on results research, what prevailing strategies of behavior of investigators are in a conflict. Also, dependence of leading strategies of behavior is set in the conflict of investigators from experience of their work in held a position and as a result of change of position.

Key words: interrogative activity, interrogator, professionally important qualities of interrogators, strategies of behavior in conflict, psychological influence in the course of interrogator's actions, strategies of behavior in conflict as an aspect of psychological influence of interrogator.

УДК 618.19-006.6-089.168.1-003.9

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-21>

РЕАБІЛІТАЦІЙНА ПРОГРАМА ДЛЯ ПАЦІЄНТІВ З РАКОМ МОЛОЧНОЇ ЗАЛОЗИ

Михайло Школьник

*Підприємство об'єднання громадян «Медико-соціальний центр «Альма»,
вул. Ю. Ілленка, 83Д, м. Київ, Україна, 04119
e-mail: myhaylo24@gmail.com*

Євгенія Шаргородська

*ДУ «Інститут спадкової патології Національної академії медичних наук України»,
вул. Лисенка, 31А, м. Львів, Україна, 79008
e-mail: gendoctor86@gmail.com*

Рак молочної залози посідає провідне місце в загальній структурі злоякісних пухлин у жінок. Захворюваність становить від 50–60 на 100 тис. жіночого населення. Оперативне лікування (мастектомія) – один з основних методів комплексного лікування раку молочної залози. Після операції практично в половині хворих виникають ускладнення, які завдають пацієнткам значних функціональних порушень, психологічних і грубих косметичних дефектів. Одним з ускладнень є постмастектомічний синдром, який поєднує комплекс патологічних станів. З метою уникнення таких патологічних станів необхідно проводити комплексну реабілітацію з раннього післяопераційного періоду. Для запобігання виникненню специфічних анатомо-функціональних змін і порушень, що можуть бути наслідком мастектомії (лімфедема, обмеження амплітуди руху в плечовому суглобі, больовий постмастектомічний синдром, фантомний біль, порушення постави), потрібна якісна скоординована робота кваліфікованих спеціалістів. Рекомендується індивідуальна реабілітаційна програма. Жінкам необхідна як фізична, так і психологічна реабілітація, особливо впродовж першого року після встановлення діагнозу «рак молочної залози». Правильна мотивація, фізична й психологічна реабілітація відіграють важливу роль в успішному лікуванні пацієнтів з раком. Реабілітація пацієнток, які перенесли лікування з приводу раку молочної залози, направлена на позбавлення медичних, соціальних і трудових проблем, високоефективні методики з арсеналу психологів, підсилюють основні засоби лікування й реабілітації жінок, хворих на рак грудей. Найважливішим завданням є за допомогою цих методів допомогти жінкам після мастектомії, знайти необхідний для боротьби з хворобою психологічний комфорт.

Ключові слова: рак молочної залози, відновне лікування, реабілітація, соціально-психологічна адаптованість.

Рак молочної залози (далі – РМЗ) посідає перше місце в загальній структурі злоякісних пухлин серед жінок. Захворюваність становить від 50–60 на 100 тис. жіночого населення. В структурі онкологічної захворюваності в Україні РМЗ посідає перше місце. Щорічно в Україні реєструється понад 16 тис. нових випадків РМЗ, з них 24,5% складають жінки репродуктивного віку. Щороку помирає понад 7,8 тис. жінок, з них понад 20% – у репродуктивному віці. Рівень захворюваності на РМЗ за останні 30 років зріс у 2,5 раза, щорічний приріст становить 7,1% [1; 2].

Фізична терапія після мастектомії. До сьогодні одним з основних методів комплексного лікування раку молочної залози залишається оперативний. Після операції прак-

тично в половини хворих виникають ускладнення, які завдають пацієнткам значних функціональних порушень і грубих косметичних дефектів. Одним з ускладнень є постмастектомічний синдром, який поєднує комплекс патологічних станів. З метою уникнення таких патологічних станів потрібно проводити фізичну реабілітацію з раннього післяопераційного періоду [3; 4].

Наслідки мастектомії. Після мастектомії можуть виникати специфічні анатомо-функціональні зміни й порушення, яким можна запобігти, в тому числі завдяки засобам фізичної терапії.

Лімфедема – це одна з найскладніших патологій, що розвивається найчастіше. Вона виникає внаслідок порушення току лімфи й закупорки в лімфатичній системі з оперованого боку. Також променева терапія часто ускладнюється фіброзом м'язів і лімфатичних судин. Ці порушення можуть спричинити хворобливі й потенційно виснажливі набряки в руці й на тому боці, де була проведена операція. За даними дослідження лімфедема розвивається приблизно у 30% хворих, які перенесли мастектомію. Вона може виникати одразу або через кілька місяців і навіть років після операції. У жінки, якій видалили багато лімфатичних вузлів, існує підвищений ризик розвитку лімфедми протягом усього життя. Це хронічний стан, який потребує постійного нагляду, профілактики й лікування [5; 6].

Обмеження амплітуди руху в плечовому суглобі. Якщо в післяопераційний період вчасно не розпочати адекватну фізичну терапію, зростає ризик виникнення нееластичного, масивного рубця й порушення нормальної рухової функції плеча з утворенням контрактури (зменшення амплітуди рухів у суглобі).

Больовий постмастектомічний синдром. Як вторинне ускладнення після хірургічного лікування раку молочної залози можливий хронічний біль. Він має неврологічне походження внаслідок травмування нервів, а також м'язових тканин в оперованій ділянці. Такий біль може мати різний характер, інтенсивність, тривалість і локалізуватися в передній частині грудної клітки, пахвовій зоні або середній частині плеча.

Фантомний біль. Це часте відчуття після мастектомії, яке може виникати внаслідок загоєння нервів. Проявляється свербжежем, «повзанням мурашок» або загальною надмірною чутливістю в прооперованій ділянці. Зазвичай з часом ці симптоми зникають самостійно й не є медичною проблемою. Проте іноді доцільно призначити нестероїдні протизапальні препарати, фізичні вправи або масаж.

Порушення постави. Внаслідок видалення молочної залози можуть виникати вагова асиметрія й функціональний дисбаланс м'язів. Щоб уникнути деформації хребта в грудному відділі, крилоподібного випирання лопатки, западання підключичної ділянки тощо, необхідно вчасно розпочинати реабілітацію [7; 8].

Важливість реабілітаційних заходів після мастектомії. На симпозиумі Американського товариства клінічної онкології (American Society of Clinical Oncology's) 2018 р. були представлені результати досліджень, які доводили ефективність раннього післяопераційного фізіотерапевтичного втручання з приводу раку молочної залози. У пацієнок, яким проводили фізичну терапію й інформували про те, як покращити рухливість і зменшити вираженість лімфедми, швидше відбувалося відновлення, ніж у жінок, щодо яких не застосовували фізіотерапевтичні заходи.

Спектр реабілітаційної роботи з пацієнтками після мастектомії є доволі широким, зокрема це подолання ускладнень з боку дихальної системи. Після операції можливі посилення секреції бронхіального слизу, спазм бронхів і гортані. Також біль у прооперованій ділянці обмежує нормальну екскурсію грудної клітки. Щоб уникнути легневих ускладнень, лікувальну фізкультуру необхідно розпочинати ще в передопераційний період. Фізіотерапевт повинен навчити пацієнтку правильно дихати й безболісного відкашлюватися

після операції. Також потрібно надати інформацію про те, як жінка має поводитись у ранній післяопераційний період. Окрім цього важливим є формування навичок безпечних перемішень у ліжку, переходу в положення сидячи, а також вставання [9].

Ранній післяопераційний період. Середній термін перебування в лікарні після мастектомії становить 3 дні, але якщо застосовували методи реконструктивної хірургії, то він може бути довшим.

Лікувальну фізкультуру можна починати вже через кілька годин після мастектомії. Для профілактики лімфостазу й виникнення контрактури в перші ж години потрібно сидати й піднімати руку з прооперованого боку до кута 45° , а також виконувати дихальні вправи, намагатися глибоко й безболісно відкашлюватись. Дозволені найпростіші вправи рукою з оперованого боку (рухи пальцями й у ліктьовому суглобі в сагітальній площині, вправи на розслаблення). Протягом трьох днів ці вправи необхідно виконувати в положенні лежачи на спині. В перший день жінкам уже дозволяють вставати і здійснювати деякі гігієнічні процедури, але лише зі сторонньою допомогою.

З четвертого дня можна виконувати вправи в положенні сидячи, а з сьомого дня – в положенні стоячи. Головна мета ЛФК в стаціонарі – підвищити рухливість плечового суглоба з урахуванням стану післяопераційного шва, збільшити силу м'язів, запобігти розвитку лімфостазу.

У постлікарняний період реабілітація залежить від стану жінки та її подальшого лікування. Лікувальна фізкультура дуже важлива під час проведення променевої терапії, щоб мінімізувати такі побічні явища, як фіброз м'язової тканини й лімфатичних судин, формування ригідного (туго рухливого) рубця, обмеження амплітуди в плечовому суглобі, розвиток лімфедми, м'язова слабкість і біль.

Якщо жінці не проводили реконструкцію молочних залоз, то потрібно розповісти про правильний вибір білизни, види протезування і варіанти плавальних костюмів. Занадто раннє вдягання бюстгальтера або протезів молочної залози може бути незручним або навіть болісним. Для прооперованої ділянки потрібен час для загоєння, до того ж променева терапія може робити шкіру більш чутливою. Важливо дотримуватися порад хірурга щодо термінів застосування таких виробів.

Якщо в жінки виникла лімфедма, то фізіотерапевт має надати рекомендації щодо правильного поводження з рукою, щоб запобігти її збільшенню, а також уникнути інфікування. Насамперед на цій руці не можна вимірювати артеріальний тиск, робити ін'єкції, потрібно уникати травмування. Щодо лікування лімфедми, то фізіотерапевт може використовувати різні засоби: фізичні вправи (на розтягнення, мобільність, силові тренування, аеробні вправи з акцентом на глибокому диханні), мануальний дренажний масаж, пневмомасаж, гідропроцедури, кінезіотейпінг. Вибір засобів боротьби з лімфедмою має бути індивідуальним [5; 6].

Також фізіотерапевт повинен надати інформацію про самомасаж, лікувальні положення, самостійне виконання вправ, носіння компресійного еластичного рукава. Важливим є те, що жінкам з лімфедмою заборонено піднімати вагу понад 6 кг. Проте Організація раку молочної залози опублікувала нові дані щодо впливу повільно прогресуючого силового тренування на стан лімфедми. За результатами дослідження вони виявили, що в жінок, які виконували поступові силові тренування, не було підвищеного ризику набряку верхніх кінцівок. Також у них відзначено нижчу частоту загострень хронічної лімфедми: 14% у тренувальній групі, 29% – у групі порівняння. Дослідники вважають, що правильне силове тренування забезпечує стійкість лімфедми до зовнішніх подразників. Проте результати цього дослідження ще потребують детального вивчення, а збільшення силового навантаження необхідно здійснювати поступово й тільки під наглядом фізичного терапевта [10; 11].

Жінкам після мастектомії рекомендують дотримуватися щадного режиму впродовж 6 тижнів, який передбачає виконання будь-якої роботи протягом малого часу з великими перервами для відпочинку. Фізична реабілітація в цей період спрямована на збільшення загальної витривалості, м'язової сили, формування правильної постави й усунення постопераційних ускладнень. Повернення на роботу можливе впродовж 3–6 тижнів після мастектомії. У цей період реабілітаційні заходи спрямовані на максимальне пристосування жінки до повсякденного життя й поліпшення його якості.

Отже, для профілактики, лікування й реабілітації можливих ускладнень мастектомії потрібна якісна й скоординована робота кваліфікованих спеціалістів. Фізична терапія – це один із ключових складників реабілітації, що дає змогу поліпшити якість життя максимально швидко й повноцінно, а також відновитися після основного лікування [12].

Жінкам необхідна як фізична, так і психологічна реабілітація, особливо впродовж першого року після встановлення діагнозу «рак молочної залози» [13; 14]. Є свідчення, що правильна мотивація, фізична й психологічна реабілітація (головним чином після радикальної операції) відіграють важливу роль в успішному лікуванні пацієнтів з раком. Деякі форми психотерапії приносять користь хворим на рак, оскільки мають позитивний вплив на якість життя та, можливо, на загальне лікування [15; 16; 17].

Алгоритм реабілітації. Реабілітація пацієнток, які перенесли лікування з приводу РМЗ, направлена на позбавлення медичних, соціальних і трудових проблем.

Лікувально-профілактичні засоби спрямовані, по-перше, на усунення й профілактику лімфостазів і контрактур плечових суглобів у перервах між курсами поліхімієтерапії або після завершення лікування за умови стабільного стану пацієнток (для цього застосовують спеціальні комплекси лікувальної фізкультури й псевдо компресію); по-друге, на психосоціальну й трудову реабілітацію, яка може бути реалізована шляхом індивідуальної роботи з психологом і через участь пацієнтки в діяльності волонтерської організації, що співпрацює з лікарями-спеціалістами з захворювань молочної залози кабінету/центру за місцем проживання; відстрочена хірургічна реабілітація застосовується після радикальної мастектомії (протезування або реконструктивної операції) [13; 14; 17].

Фізична реабілітація (після мастектомії й хірургічного видалення пахвових лімфатичних вузлів) охоплює догляд за шкірою; лікувальну фізкультуру; роботу з психологом; участь пацієнтки в діяльності волонтерської організації, що співпрацює з працівниками кабінету/центру захворювань молочної залози за місцем проживання [9].

Фізична реабілітація після мастектомії. Реабілітація хворих з онкопатологією молочної залози набуває сьогодні все більшого значення у зв'язку зі збільшенням кількості вилікуваних хворих на рак молочної залози та є однією з основних медико-соціальних проблем, які за останні роки отримали подальший розвиток. Це привертає увагу все більшого числа дослідників різних напрямків [7; 17; 18].

Кінцевою метою лікування раку молочної залози є надання допомоги хворій для того, щоб вона знову могла зайняти своє колишнє положення в сім'ї та суспільстві. Хвора може вважати себе здоровою тільки в тому випадку, якщо вона залишається здатною до нормального життя й роботи [11].

Програма реабілітації хворих зі злоякісними пухлинами молочної залози повинна бути комплексною й розпочинатися з моменту встановлення діагнозу [11].

Більшість дослідників виділяють шість основних принципів реабілітації. У першу чергу це якомога раніший початок і безперервність реабілітації.

Третім критерієм вважається комплексний характер реабілітації: участь лікарів, педагогів, психологів, соціологів, юристів, економістів, працівників органів соціального забезпечення, фахівців з трудотерапії й лікувальної гімнастики та інших.

Для кожної хворої розробляється індивідуальна програма реабілітації.

П'ятий принцип – здійснення реабілітації в колективі перехворілих жінок – заснований на тому, що проведення реабілітаційних заходів у колективі полегшує існування інваліда й змушує його повірити у свої сили.

Шостий принцип реабілітації – повернення жінки до активної суспільно корисної праці.

Перші роботи з реабілітації онкологічних хворих були розпочаті в 1966 р. у США. У визначенні обсягу й цілей реабілітації повинні брати участь ряд фахівців (хірург, хіміє-терапевт, радіолог, психолог, соціолог, юрист, фізіотерапевт, інструктор з трудотерапії, протезист та інші). Під впливом потужної стресової ситуації в онкохворих виникають гострі психогенні реакції. При недостатній психотерапевтичній допомозі й порушенні онкологічної деонтології в таких хворих виникають різні психічні розлади, серед яких переважає депресивний синдром, тому психологічна реабілітація полягає в подоланні негативних наслідків.

Однією з вправ, направлених на відновлення функції плечового суглоба з боку операції, є «розчісування волосся» рукою оперованої сторони з моменту посадки в ліжку. У післяопераційному періоді ця вправа виконується багаторазово впродовж дня.

Принципово важливим з моменту, коли жінка починає вставати, є вправа на контроль постави, коли хвора декілька разів упродовж дня стає до стіни і намагається доторкнутися до неї потилицею, лопатками, стегнами й п'ятами.

Завданням періоду відновлення є підготовка хворих до виписки зі стаціонару, реадптація до життя в домашніх умовах, до роботи, до фізичних навантажень.

Тому в тренувальний період важливі рухливі, більш емоційні вправи з різними предметами, наприклад з гімнастичною палкою, м'ячем тощо, з навантаженням на всі групи м'язів, тренуванням дихальної та серцево-судинної систем.

В обґрунтуванні ролі лікувальної фізкультури у випадку лімфатичного набряку особливе значення має те, що під впливом фізичних вправ прискорюється крово- та лімфообіг, підвищується тонус лімфатичних судин. Потік лімфи лімфатичними судинами збільшується також через рухи грудної клітки, зміни тиску в черевній порожнині, посилення пульсації судин. У комплексі лікувальної гімнастики необхідно передбачити навантаження на м'язи плечового поясу й спини, збільшення рухів хребта, поновлення в повному обсязі рухів плечового суглоба.

Обов'язковою умовою під час призначення й дозування лікувальної гімнастики є строго індивідуальний підхід у кожному окремому випадку з урахуванням наявності набряку, вікових особливостей організму, супутніх захворювань і рівня загальної тренуваності хворої. Обсяг можливого навантаження обов'язково має бути узгоджений інструктором ЛФК з лікарем [9; 10; 12].

Догляд за рукою з боку операції. Одним з ускладнень після лікування раку молочної залози є лімфатичний набряк верхньої кінцівки оперованої сторони. Причиною цього є ускладнення відтоку лімфи й крові внаслідок видалення під час операції судин і лімфатичних вузлів під пахвами, а також зміни рубців на прооперованій ділянці. Крім того, радіотерапія викликає фіброз тканин, повернення запальних процесів, а також ускладнення колатерального лімфоток, що збільшує ризик виникнення набряку. Займаючись лікувальною фізкультурою, жінка може уникнути ускладнень і повернути обсяг рухів верхньої кінцівки до нормального рівня вже за кілька місяців після операції.

Обмеження для руки з боку операції й профілактика лімфедми:

– рука не повинна довгий час бути в одному й тому самому незручному положенні або опущеною;

– руку слід берегти від порізів, травм, опіків, укусів комах. Брудну домашню роботу треба виконувати в захисних рукавичках. У разі ушкодження ранку необхідно обробити антисептиком;

– необхідно слідкувати за нігтями, не допускати тріщин, задирок; змащувати руку спеціальним кремом;

– не можна підіймати цією рукою понад 2 кг (2 роки), понад 4 кг – усе життя; навантаження на здорову руку також повинні бути обмежені;

– не можна робити ін'єкції в руку з боку операції, здавати з неї аналізи крові, а також вимірювати кров'яний тиск;

– не можна перетискати руку одягом; годинник, обручки, браслети не повинні врізатися в шкіру;

– необхідно уникати опромінення в солярії та на сонці;

– потрібно не допускати перегрівання кінцівки, що може статися через гарячу ванну, мазі, які розігрівають, а також під час миття посуду, прання).

Дуже добре допомагають відновленню рухів у руці на боці операції заняття в басейні. Їх можна розпочинати через 2-3 місяці після операції, порадившись із лікарем і за умови відсутності шкірних пошкоджень.

Масаж. Масаж руки з боку операції з метою профілактики й лікування лімфедми здійснюється в три етапи: 1) енергійне розтирання й розпінання м'язів поясу плеча й довгих м'язів, що необхідно для підвищення тонуусу гіпотрофованих м'язів і кровоносних судин, прискорення венозного відтоку; 2) легке розтирання й погладжування плеча й зони плечового суглоба (в напрямку від ліктя до плеча), потім передпліччя й кисті в повільному темпі; 3) площинне прогладжування всієї кінцівки від пальців до плечового суглоба. Слід звернути увагу на те, що на всіх етапах масажу недопустимі глибоке розминання, постукування й вібрація. Відтік лімфи з верхньої кінцівки буде відновлюватися задньою поверхнею плеча й лопатки. Після масажу шкіра кінцівки не повинна бути гіперемованою.

Самомасаж:

– хвору руку потрібно влаштувати так, щоб вона була вище, ніж плечовий суглоб, найкраще – на спеціальній ортопедичній основі;

– необхідно виключити подразнення шкіри під час масажу, для чого використовувати дитячий чи масажний крем;

– всі рухи робимо в напрямку до серця (згідно з циркуляцією лімфи й венозної крові);

– тривалість масажу – 10 хвилин (кожен рух робимо 5–10 разів);

– виконуючи масаж з усіх боків, не масажуємо операційний рубець і місця, які опромінені.

Індивідуальні заняття з відновлення функції після мастектомії за методикою кінезіотерапії. Фізична реабілітація є дуже важливим моментом для жінок після мастектомії. Тому що після операції може виникнути низка фізичних змін і порушень, яким можна запобігти, – лімфостаз, обмеження амплітуд, порушення постави, ослаблення організму загалом. Метою фізичної реабілітації є відновлення й поліпшення пошкоджених функцій хворої кінцівки.

Фізичний терапевт індивідуально підбирає навантаження, які підходять жінці для покращення її стану; добре впливають на її відчуття; збільшують амплітуду рухів; зменшують біль; зміцнюють весь організм.

Кінезіологічне тейпування після мастектомії. Кінезіотейпування – це застосування еластичної натуральної стрічки, яку накладають особливим способом на ділянку тіла. Вага й еластичність стрічки наближена до властивостей людської шкіри, тому пацієнтка не відчуває дискомфорту.

Процедура виконується в комплексі з масажем і лікувальними вправами, в результаті покращується відтік лімфи; фіксуються суглоби; зменшуються набряки й гематоми.

Протипоказання: тромбози; гнійні й алергічні захворювання; перший триместр вагітності.

Лімфодренажний масаж після мастектомії. Одним із найбільш ефективних методів консервативного лікування є лімфодренаж. Ця процедура стимулює кровообіг і відновлює лімфовідтік, який впливає на виведення токсичних сполук із тканин організму. Масаж забезпечує відтік лімфатичної рідини, покращує циркуляцію крові. В результаті зменшується рубцева тканина, відновлюється чутливість кінцівки.

Протипоказання: хімієтерапія; гострий запальний процес; рани, опіки поверхні шкіри; вагітність.

Психологічна підтримка жінкам після операції на молочній залозі.

«Чи підтримають мої близькі мене?», «Як жити далі?», «Чи зможу я справитися з хворобою», «Чому це трапилось зі мною?» – ці питання задає собі кожен, хто хоча б раз зіткнувся з онкологічним діагнозом. Важливим фактором у боротьбі з раком є позитивний настрій, а його відсутність перешкоджає одужанню. Водночас надмірна концентрація на позитивних емоціях й ухилення від будь-яких негативних емоцій (страх, гнів, смуток) може викликати ситуацію, коли близькі люди бояться обговорювати свої відчуття, сумніви й переживання. В результаті стримується спілкування і, замість того щоб сприяти активізації позитивного настрою, тільки збільшується стрес і створюються додаткові проблеми [3; 6; 7; 9; 16].

Сьогодні психологи володіють достатнім арсеналом високоефективних методик, що підсилюють основні засоби для лікування й реабілітації жінок, хворих на рак грудей. Найважливішим завданням є за допомогою цих методів допомогти жінкам після мастектомії віднайти необхідний для боротьби з хворобою психологічний комфорт [16; 19].

Список використаної літератури

1. Рак в Україні, 2015–2016. Захворюваність, смертність, показники діяльності онкологічної служби / З.П. Федоренко та ін. *Бюлетень Національного канцер-ресстру України*. 2017. № 18. 130 с.
2. Іващук О.І., Бодяка В.Ю., Чупровська Ю.Я. Сучасні можливості щодо прогнозу метастатичного поширення раку грудної залози (огляд літератури). *Клінічна онкологія* [Електронний ресурс]. 2018. Т. 8, № 3 (31).
3. Блинова К.А., Лапочкина Н.П. Восстановительное лечение больных, перенесших радикальное лечение по поводу рака молочной железы. *Research 'n Practical Medicine Journal*. 2016. С. 39–40.
4. Грушина Т.И., Куликов А.Г. Методы физической терапии в реабилитации больных раком молочной железы с постмастэктомическим отеком. Ч. II. *Физиотерапия, бальнеология и реабилитация*. 2015. № 6. С. 47–50.
5. Fu M.R. Breast cancer-related lymphedema: Symptoms, diagnosis, risk reduction, and management. *World J Clin Oncol*. 2014. Vol. 5 (3). P. 241–247.
6. Lymphedema following breast cancer treatment and impact on quality of life: a review / N.R. Taghian et al. *Crit. Rev. Oncol. Hematol*. 2014. Vol. 92 (3). P. 227–234.
7. Танжарыков Е.С., Хожаев А.А., Мещанинов И.В. Послеоперационная консервативная реабилитация больных раком молочной железы. *Вестник Казахского национального медицинского университета*. 2016. № 1. С. 229–231.
8. Масляков В.В., Лёвина В.А., Накаева Е.Ю. Современные аспекты медико-социальной реабилитации больных раком молочной железы. *Медико-социальная экспертиза и реабилитация*. 2015. Т.18, № 1. С. 14–17.

9. Бас О.А., Вовканич А.С. Особливості впливу авторської програми фізичної реабілітації на відновлення сили м'язів, больової і тактильної чутливості у жінок після мастектомії. *Спортивна наука України*. 2011. № 3. С. 3–10. <http://www.sportscience.org.ua/index.php/Arhiv.html>.
10. Устінов О.В. Медична реабілітація хворих на рак молочної залози. *Український медичний часопис*. 2015. № 12. С. 30. <https://naiu.org.ua/fizychna-terapiya-pislya-mastektomiyi/>.
11. Стражев С.В., Серяков А.П. Роль физических методов в лечении постмастэктомического синдрома. *Военно-медицинский журнал*. 2012. № 2. С. 61–64.
12. Про затвердження та впровадження медико-технологічних документів зі стандартизації медичної допомоги при раку молочної залози : Наказ МОЗ України від 30 червня 2015 р. № 396.
13. Реабилитация пациентов с постмастэктомическим синдромом: клинический пример / С.В. Вялкова и др. *Вестник Ивановской медицинской академии*. 2017. Т. 22, № 3. С. 49–51.
14. Хетагурова А.К., Миряусупова Г.Ф. Организация реабилитации больных после мастэктомии. *Проблемы стандартизации в здравоохранении*. 2018. № 5–6. С. 31–35.
15. Шаржанова Н.А., Вазанов А.А. Применение физических факторов в реабилитации больных с постмастэктомическим синдромом. *Research 'n Practical Medicine Journal*. 2019. С. 293.
16. Холланд Дж., Ватсон М. Новый международный стандарт качества ухода за пациентами с онкологическими заболеваниями международного общества психонкологии (IPOS): интеграция психосоциального аспекта и ежедневный уход : *сборник статей и рабочих материалов Международной школы психосоциальной онкологии*, 8–10 апреля 2013 г. Москва, 2013. 8–14 с.
17. Пешкова О.В., Князева А.А., Авраменко О.Н. Комплексная физическая реабилитация женщин 40–50 лет после радикального лечения рака молочной железы в отдаленном периоде. *Слобожанський науково-спортивний вісник*. 2012. № 3. С. 101–107.
18. Одинець Т. Особливості порушень роботи верхньої кінцівки в жінок із постмастектомічним синдромом з різними типами ставлення до хвороби. *Фізична активність, здоров'я і спорт*. 2015. № 2 (20). <http://sportscience.ldufk.edu.ua/index.php/fazis/article/view/324>.
19. Реабилитация онкологического больного как основа повышения качества его жизни / А.П. Карицкий и др. *Вопросы онкологии*. 2015. № 61 (2). С. 180–184.

REHABILITATION PROGRAM FOR PATIENTS WITH BREAST CANCER

Mykhailo Shkolnyk

*Enterprise of the Association of Citizens "Medical and Social Center "Alma",
83D, Yu. Illenka Str., Kyiv, Ukraine, 04119
e-mail: myhaylo24@gmail.com*

Yevheniia Sharhorodska

*Institute of Hereditary Pathology of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine,
31A, Lysenko Str., Lviv, Ukraine, 79008
e-mail: gendoctor86@gmail.com*

Breast cancer is a leader in the overall of malignant tumors among women. The incidence ranges from 50–60 per 100,000 female population. Surgical treatment (mastectomy) is one of the main method of treatment of breast cancer. More than 16 thousand new cases of breast cancer are registered in Ukraine annually, of which 24.5% are women of the reproductive age. Over 7.8 thousand women die each year

and more than 20% of them are in reproductive age. One of the main methods of complex breast cancer treatment remains operative.

The spectrum of rehabilitation work with patients after mastectomy is quite wide, in particular, it is the overcoming of complications from the respiratory system. To avoid pulmonary complications, physiotherapy exercises must be started in the preoperative period. The physiotherapist should teach the patient correct breathing and the technique of painless coughing after surgery. It is also necessary to provide information how a woman should behave in the early postoperative period. In addition it is important to form the skills for safe movement in bed, transition to a sitting position, and also standing up.

After surgery, almost half of the patients have complications that cause significant functional disorders, psychological and gross cosmetic defects to patients. One complication is postmastectomy syndrome, which integrates a complex of pathological conditions. It is necessary to carry out comprehensive rehabilitation from the early postoperative period to avoid such pathological conditions. Prevention of specific anatomic and functional changes and disorders arising after mastectomy: lymphedema, limitation of the amplitude of motion in the shoulder joint, pain postmastectomy syndrome, phantom pain, postural disorders, requires qualitative and coordinated work of qualified specialists. An individual rehabilitation program is recommended. Women need both physical and psychological rehabilitation, especially during the first year after diagnosed breast cancer. Proper motivation, physical and psychological rehabilitation play an important role in the successful treatment of cancer patients. Rehabilitation of patients who have undergone breast cancer treatment is aimed at eliminating medical, social and labor problems. Highly effective techniques from the arsenal of psychologists, reinforce the basic means for the treatment and rehabilitation of women with breast cancer. The most important task with these methods is to help women after mastectomy find the necessary psychological comfort to combat the disease.

Key words: breast cancer, rehabilitation treatment, rehabilitation, social and psychological adaptation.

УДК 159.938.3:378

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-22>

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ГРУПИ НА ОСОБИСТІТЬ НА ПРИКЛАДІ СТУДЕНТСЬКИХ ГРУП

Наталія Юнг

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
вул. Дворянська, 2, м. Одеса, Україна, 65082
e-mail: YNV_2010@mail.ru*

Христина Ковальська

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
вул. Дворянська, 2, м. Одеса, Україна, 65082
e-mail: KK_Kov@ukr.net*

Статтю присвячено теоретико-емпіричному дослідженню особливостей впливу групи на особистість на прикладі студентських груп.

Завдання дослідження полягає у розкритті особливостей групи та особистості у цілому як об'єкта психологічного аналізу та дослідження. Для досягнення завдання потрібно проаналізувати теоретичні аспекти даної проблеми в психологічній літературі, з'ясувати основні параметри, характеристики та класифікації груп та провести дослідження психологічних особливостей впливу групи на особистість на прикладі студентських груп.

«Особистість» – це поняття, яке означає все те, що є в людині надприродного, історичного. Поняття «особистість» підкреслює загальні для людства риси, можна сказати, що «особистість» – це характеристика людини з боку тих рис, які формуються під впливом соціального оточення.

Метою нашого емпіричного дослідження було вивчити особливості впливу групи на особистість. Плануючи дослідження, ми ставили завдання розкрити теоретичні аспекти вивчення особливостей групи; визначити особливості впливу групи на особистість; дослідити даний вплив на особистість, а також ті сфери особистості, які найбільш піддатливі впливу.

Ми висунули таку гіпотезу, що згуртованість групи прямо пропорційно впливає на психологічний стан особистості. Довести її нам допомогли вибрані методики. У результаті проведення кореляції було встановлено, що існують значущі обернені зв'язки між згуртованістю групи і стресом та тривожністю її учасників. Це означає, що чим більша згуртованість учасників групи, тим менші тривожність та стрес у самих учасників і відбувається менший вплив групи на особистість. Дані кореляційні зв'язки показують значимість групових процесів у психологічному стані всіх учасників групи.

Визначено зміст поняття та ознаки феномену впливу групи на особистість.

Ключові слова: група, особистість, взаємозв'язок, вплив, позитивний вплив, негативний вплив, конформізм.

Постановка проблеми. Взаємозв'язки між людьми мають універсальний характер, тобто людина пов'язана не тільки з тими, хто її оточує, а й опосередковано з усіма іншими людьми. Життя передбачає взаємодію людей між собою та здійснення ними взаємного впливу один на одного. Існування різних об'єднань, груп та їхній вплив на психіку окремої людини – це об'єктивний результат історичного розвитку людської цивілізації.

Сьогодні в Україні існує значна кількість груп, деструктивних і конструктивних за своїм впливом на особистість. До того ж загальний стан економічної, політичної нестабільності, культурної збідності суспільства є значним фактором стресу, що здійснює психологічний тиск на сучасного українця, загострює його особистісну проблематику та внутрішні протиріччя. Так, складні умови реального життя викликають бажання втекти від реальності, віднайти спокій та задоволення депривованих потреб. Форми такої втечі досить різні, однією з таких форм є вступ до різноманітних груп.

Головну роль у процесах формування та розвитку особистості відіграють виховання, навчання та освіта. Процес розвитку особистості відноситься до психологічного періоду, а цілеспрямоване формування – до педагогічного. Процес формування ставлення та розвитку особистості відбувається протягом усього життя людини у різних соціальних групах, де вона грає різні соціальні ролі: у сім'ї, навчальних закладах, професійних та трудових колективах, групах стимулювання, релігійних групах, стихійних групах тощо.

Група має велике значення для особистості насамперед тому, що є певною системою діяльності, а людина є її суб'єктом, включеним у систему суспільних відносин. Єдність сутності та особливостей діяльності (навчальної, професійної, побутової тощо) породжує спільність психологічних рис групи, насамперед «групової свідомості». Такими рисами є групові інтереси, потреби, норми, цінності, цілі. Кожний член групи усвідомлює свою належність до групи завдяки прийняттю цих характеристик та усвідомленню психологічної спільності з іншими членами цієї соціальної групи, тому універсальним принципом входження до певної спільноти є формування усвідомлення почуття «ми», що засвідчує належність до певної групи. Саме в цьому виявляється специфіка соціально-психологічного аналізу групи, що визначає риси, які роблять групу психологічною спільнотою та дають змогу кожному членові ідентифікувати себе з групою [1].

Під час входження особистості в групу вона зустрічається з низкою об'єктивних і суб'єктивних перешкод, які потребують більш глибокого вивчення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій з проблеми. З аналізу психологічної літератури (Г.М. Андрєєва), основних положень концепції психологічної стійкості особистості (С.П. Крупник) бачимо, що особистість як суспільна істота формується у процесі навчання, виховання, праці та спілкування з іншими людьми. Разом із тим важливу роль у становленні особистості відіграють природжені особливості. Зовнішні впливи діють на особистість через її внутрішнє, природжене, раніше набуте, тому, щоб пізнати особистість, її психологію, треба з'ясувати конкретні умови її життя, виховання, праці, особливості середовища та взаємодії з ним.

Проблема розвитку та виховання особистості належить до найактуальніших соціальних аспектів суспільного життя і завжди потребує глибокого наукового обґрунтування психологічної сутності чинників цього процесу. У психологічних теоріях можна виокремити два напрями, які по-різному розглядають джерела психічного розвитку дитини: біологічний і соціальний.

Представники першого, біологічного, напрямку вважають, що провідним є спадкове, яке наперед визначає всі особливості розвитку особистості. Американський учений Е. Торндайк стверджує, наприклад, що всі духовні якості особистості, її свідомість – це такі самі дари природи, як і очі, вуха, пальці та інші органи тіла. Усе це спадково дається людині й механічно втілюється в ній після її зачаття та народження. Американський педагог Дж. Дьюї вважає, що людина навіть народжується з готовими моральними якостями, почуттями, духовними потребами [3].

Другий напрям розвитку особистості репрезентований соціогенетичною концепцією. Згідно із соціогенетичними теоріями, розвиток дитини визначається соціальними

умовами: в якому середовищі народилася та виховується дитина, у такому напрямі й відбувається її розвиток.

Також відзначимо експериментальні дослідження, присвячені даній проблемі (А.Л. Журавльов, Р.Л. Кричевський, Л.Е. Орбан-Лембрик, А.В. Петровський, І.В. Сиромятников, Ю.Л. Трофімов, Л.І. Уманський, М.Г. Ярошевський).

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у розкритті особливостей групи та особистості у цілому як об'єкта психологічного аналізу та дослідження.

Для досягнення завдання потрібно проаналізувати теоретичні аспекти даної проблеми в психологічній літературі, з'ясувати основні параметри, характеристики та класифікації груп та провести дослідження психологічних особливостей впливу групи на особистість на прикладі студентських груп.

Виклад основного матеріалу дослідження. «Особистість» – це поняття, яке означає все те, що є в людині надприродного, історичного. Поняття «особистість» підкреслює загальні для людства риси, можна сказати, що «особистість» – це характеристика людини з боку тих рис, які формуються під впливом соціального оточення.

Метою нашого емпіричного дослідження було вивчити особливості впливу групи на особистість. Плануючи дослідження, ми ставили перед собою завдання розкрити теоретичні аспекти вивчення особливостей групи; визначити особливості впливу групи на особистість; дослідити даний вплив на особистість, а також ті сфери особистості, які найбільш піддатливі на вплив.

У проведеному дослідженні брали участь студенти III–V курсів економіко-правового факультету та факультету психології та соціальної роботи. Вибірка становила 60 студентів віком від 19 до 23 років. Віковий склад вибірки був таким: досліджувані віком 19 років – 7 осіб (11%); досліджувані віком 20 років – 15 осіб (25%); досліджувані віком 22 років – 30 осіб (50%); досліджувані віком 23 років – 8 осіб (14%). Особливістю вибірки стало те, що її становили переважно досліджувані жіночої статі (70%), чоловічої статі – 30%.

Для дослідження особливостей впливу групи на особистість нами використано такі методики: «Шкала реактивної та особистісної тривожності Спілбергера – Ханіна», «Методика самооцінки психічних станів» за Г. Айзенком, «Методика діагностики темпераменту» Я. Стреляу.

У ході дослідження студенти були протестовані за допомогою методики «Шкала реактивної та особистісної тривожності Спілбергера – Ханіна». У результаті тестування було обраховано показники рівнів особистісної та реактивної тривожності.

Кількість студентів із відповідними рівнями реактивної тривожності була такою: I рівень (низький) – 0, II рівень (середній) – 16 студентів, III рівень (високий) – 44 студенти. Відповідно було обраховано відсоткове співвідношення студентів за рівнями реактивної тривожності.

Кількість студентів з відповідними рівнями особистісної тривожності була такою: I рівень (низький) – 4 студенти, II рівень (середній) – 28 студентів, III рівень (високий) – 28 студентів. Відповідно було обраховано відсоткове співвідношення студентів за рівнями особистісної тривожності.

У результаті проведення діагностики студентів за методикою «Шкала реактивної та особистісної тривожності Спілбергера – Ханіна» ми встановили, що в досліджуваних показники реактивної та особистісної тривожності переважно знаходяться на середньому рівні (74% та 48%) та у невеликій частині – на високому рівні (26% та 48%), низький рівень мають лише 4%.

Наступним кроком у нашому дослідженні було проведення методики самооцінки психічних станів Айзенка. У результаті тестування отримано показники рівня тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності.

Ми встановили, що у студентів переважає середній рівень тривожності (74% опитаних), фрустрації (52%), агресивності (79%) та ригідності (87%). Своєю чергою, низькі та високі показники знаходяться у помітно невеликому відсотковому відношенні або взагалі відсутні.

Для студентів із середнім рівнем даних психічних станів характерні певна врівноваженість, розсудливість у діях і вчинках, емоційна стабільність. За високого рівня психічних станів студенти є тривожними, мають низьку самооцінку, уникають труднощів і невдач, агресивні та мають труднощі під час спілкування з оточуючими.

Згідно з отриманими результатами за методикою Я. Стреляу, ми встановили, що середні показники психічних процесів збудження, гальмування та рухливості знаходяться в межах норми.

Рівень процесів збудження – норма від 25 до 49, 62 – вище середнього. Отриманий показник – 39,2.

Рівень процесів гальмування – норма від 21 до 43, 61 – вище середнього. Отриманий показник – 40,3

Рухливість нервових процесів – норма від 24 до 48, 58 – вище середнього. Отриманий показник – 39,6.

Водночас в окремих представників отримані дані відхиляються від норми.

Рівень процесів збудження

Високі бали – сильна відповідна реакція на порушення, стимул; не виявляються ознаки позамежного гальмування, пряма кореляція з високими показниками за теплінг-тестом: швидке входження у роботу, виробленість і досягнення високої продуктивності; низька стомлюваність; висока працездатність і витривалість.

Низькі бали – слабка і запізнена реакція на порушення, швидко досягається позамежне гальмування, аж до ступору, відмови в роботі; низькі показники за теплінг-тестом; повільне входження в роботу, виробленість і невисока продуктивність праці, висока стомлюваність; низька працездатність і витривалість.

Рівень процесів гальмування

Високі бали – сильні нервові процеси з боку гальмування; збудження, стимули легко гасяться; швидке реагування відповідними діями на прості сенсорні сигнали, хороша реакція; високий самоконтроль, зібраність, пильність, холоднокровність у поведінкових реакціях.

Низькі бали – слабкість процесів гальмування, імпульсивність у відповідних діях на стимул, слабкий самоконтроль у поведінкових реакціях, певна розгальмованість, розхлябаність, невимогливість і поблажливість до себе; повільне або запізнене реагування відповідними діями на прості сигнали; погана реакція, нерівне реагування, неадекватні реакції, схильність до істерії.

Рівень рухливості нервових процесів

Високі бали – легкість перемикавання нервових процесів від збудження до гальмування, і навпаки; швидкий перехід від одних видів діяльності до інших; швидке переключення, рішучість, сміливість у поведінкових реакціях.

Низькі бали – характерні для людей, схильних працювати стереотипно, які не люблять швидких і несподіваних змін у діяльності, інертних, що виявляють, як правило, низьку здатність перемикатися на нові види робіт і успішно освоювати нову професію; не придатні для роботи у швидкоплинних умовах.

Для дослідження психологічних особливостей впливу групи на особистість було використано такі методики: шкалу реактивної та особистісної тривожності Спілбергера – Ханіна, методику самооцінки психічних станів Г. Айзенка та методика діагностики температури Я. Стреляу.

Відносно методики «Шкала реактивної та особистісної тривожності Спілбергера – Ханіна» було досліджено: 74% студентів із середнім і 26% із високим рівнем реактивної тривожності та по 48% відносно середнього та високого рівнів особистісної тривожності.

Щодо методики самооцінки психічних станів Айзенка, то встановлено, що у студентів переважає середній рівень тривожності (74% опитаних), фрустрації (52%), агресивності (79%) та ригідності (87%). Своєю чергою, низькі та високі показники знаходяться у помітно невеликому відсотковому відношенні або і взагалі відсутні.

Згідно з отриманими результатами за методикою Я. Стреляу, ми встановили, що середні показники психічних процесів збудження, гальмування та рухливості знаходяться в межах норми.

Також було проведено кореляційне дослідження з метою з'ясувати наявність статистично значущого взаємозв'язку між впливом групи на особистість її учасника. Кореляційний аналіз характеризує ступінь взаємозв'язку ознак психічних процесів. Кореляційна залежність визначається принципом багатозначності. Зі зміною однієї ознаки інші ознаки набувають різних значень.

Висновки з проведеного дослідження. Ми висунули таку гіпотезу, що згуртованість групи прямо пропорційно впливає на психологічний стан особистості. Довести її нам допомогли вибрані методики. У результаті проведення кореляції було встановлено, що існують значущі обернені зв'язки між згуртованістю групи і стресом та тривожністю її учасників. Це означає, що чим більша згуртованість учасників групи, тим менші тривожність та стрес у самих учасників та відбувається менший вплив групи на особистість. Дані кореляційні зв'язки показують значимість групових процесів у психологічному стані всіх учасників групи.

Список використаної літератури

1. Андреева Г.М. Социальная психология. Москва : Аспект Пресс, 2001. 384 с.
2. Зимбардо Ф., Ляйпле М. Социальное влияние / пер. с англ. под ред. А. Свенцицкого. Санкт-Петербург : Питер, 2011. 448 с.
3. Лавренко О. Групи та їх соціально психологічний феномен. *Соціальна психологія*. 2003. № 1. С. 73–86.
4. Ліщинська О.А. Активність деструктивних організацій як загроза безпеці спільноти. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2008. № 1. С. 45–56.
5. Москаленко В.В. Психологія соціального впливу : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 448 с.

**PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF THE INFLUENCE OF THE GROUP
ON THE PERSONALITY ON THE EXAMPLE OF STUDENT GROUPS****Nataliia Yunh***Odessa I.I. Mechnikov National University,
2, Dvoryanska St., Odessa, Ukraine, 65082
e-mail: YNV_2010@mail.ru***Khrystyna Kovalska***Odessa I.I. Mechnikov National University,
2, Dvoryanska St., Odessa, Ukraine, 65082
e-mail: KK_Kov@ukr.net*

The article is devoted to theoretical and empirical research of the influence of group identity on the example of the student groups.

The objective of the study is to reveal characteristics of the group and of the whole person as object of psychological analysis and research.

To achieve the tasks required to perform the theoretical aspects of this problem in the psychological literature, find out the main parameters, characteristics and classification of groups, and a study of the psychological characteristics of the group influence on the personality of the example of the student groups.

“Personality” is a concept that denotes everything that is in man, supernatural, historical. The concept of “personality” emphasizes the common humanity of the features, we can say that “personality” is a characteristic of a person by those traits that are influenced by social environment.

The aim of our empirical research was to study the characteristics of the group influence on the personality. When planning the study, we set ourselves the task to reveal the theoretical aspects of the study of groups; determine the characteristics of the group influence on the personality; to explore the impact on individuals, as well as those areas of personality that are most malleable to influence.

We have put forward a hypothesis that group cohesion is directly proportional to the psychological state of the individual. To prove it we helped the chosen methodology. As a result of the correlation was established, there are significant feedbacks between group cohesion and the stress and anxiety of its participants. This means that the more the cohesion of the group members, the less anxiety and stress among the participants and is less influenced by the group to the individual. Data correlation pokazhut snacks group processes in the psychological status of all group members.

Is determined by the content of the concept and characteristics of the phenomenon of the group influence on the personality.

Key words: group, personality, interrelation, influence, positive influence, negative influence, conformism.

УДК 159.923.5

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-23>

СІМЕЙНА СИСТЕМНА ПСИХОТЕРАПІЯ ЯК ЗАСІБ ПСИХОКОРЕКЦІЇ ПОЧАТКОВОЇ НЕВРОТИЗАЦІЇ ДІТЕЙ ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Вікторія Юрченко

*ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука»,
вул. акад. Степана Дем'янчука, 4, м. Рівне, Україна, 33027
e-mail: 1908wgl@gmail.com*

Майя Гришук

*ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука»,
вул. акад. Степана Дем'янчука, 4, м. Рівне, Україна, 33027
e-mail: mayagri99@gmail.com*

Статтю присвячено проблемі поліпшення психічного здоров'я школярів, яка в контексті гуманістично орієнтованого реформування посттоталітарної української системи освіти стає однією з найактуальніших. Це пояснюється тим, що без збереження психічного здоров'я учнів неможливий їхній повноцінний особистісний розвиток, забезпечення якого, як відомо, виступає головною метою розпочатої освітньої реформи.

Нами проведено дослідження можливості підвищення рівня психічного здоров'я школярів шляхом зниження рівня їхньої початкової невротизації адаптованими до рівня підготовки шкільних психологів засобами системної сімейної психотерапії.

У статті окреслено теоретико-методологічні засади дослідження процесу невротизації дітей шкільного віку. Доведено доцільність застосування сімейної (системної) психотерапії як засобу психокорекції початкових форм невротизації та психопрофілактики формування у учнів стійких неврозів (невротичного розвитку особистості). Представлено розроблену та експериментально апробовану авторську модифікацію класичної технології системної сімейної психотерапії (АМССП) як ефективний психологічний засіб профілактики та корекції початкової невротизації дітей шкільного віку, який реалізує психологічні умови її ефективного використання практичними психологами системи освіти України. Підтверджено математико-статистичною обробкою отриманих експериментальних даних, що у процесі застосування АМССП у невротизованих школярів відбувається нівелювання невротичних тенденцій: послаблюється афективне напруження (зменшується нав'язлива фіксація на фрустраційних ситуаціях), підвищується рівень соціальної компетентності (вміння дитини будувати взаємини з оточенням та проявляти особистісну відповідальність набувають адекватних поведінкових форм).

Зроблено висновок, що активне залучення шкільних психологів до психопрофілактики та психокорекції невротичних розладів емоційно-вольової регуляції дітей шкільного віку, використання ними адаптованих психотерапевтичних технологій та методів дадуть змогу ефективніше вирішувати завдання, поставлене перед психологічною наукою суспільством, – ефективний психологічний супровід становлення гармонійної особистості дітей шкільного віку.

Ключові слова: психічне здоров'я, невротизація, психотерапія, психокорекція, сімейна психотерапія.

Проблема гуманізації навчання в школі, тобто створення в ній умов, перш за все, для позитивного саморозвитку особистості учня, постає як найактуальніша в багатьох країнах світу, особливо в посттоталітарних, до яких відноситься й Україна. Це пов'язано з тим, що будь-яке демократичне суспільство потребує якісно нових, активних, самостійно і творчо мислячих, високоморальних і психічно здорових громадян, яких, як правило, повинна вчити і виховувати гуманізована система освіти.

Українська система освіти знаходиться в процесі гуманістично орієнтованого реформування, і дуже важливо, щоб серед багатьох його важливих завдань не було загублено найважливіше – збереження психічного здоров'я учнів, без якого неможливий їхній повноцінний особистісний розвиток. Головну відповідальність за виконання цього завдання повинна нести психологічна служба системи освіти, спрямована на створення психолого-педагогічних умов, які забезпечують духовний та інтелектуальний розвиток кожної дитини, її душевний комфорт, що є основою її психічного здоров'я.

Із метою підвищення рівня професіоналізму психологічної служби системи освіти, на нашу думку, корисним може бути опанування шкільними психологами світового досвіду використання технологій гуманістичної психології та психотерапії. Тобто активне залучення дитячих практичних психологів до психопрофілактики та психокорекції невротичних розладів емоційно-вольової регуляції дітей шкільного віку, використання ними адаптованих психотерапевтичних технологій та методів дадуть змогу ефективніше вирішувати завдання, поставлене перед психологічною наукою суспільством, – ефективний психологічний супровід становлення гармонійної особистості дітей шкільного віку.

Але реалізація такого залучення вимагає наявності адаптованих зарубіжних психотерапевтичних технологій (тобто переведених у якість психокорекційних засобів) до рівня підготовки та умов роботи практичних психологів, перед якими стоять завдання профілактики та корекції «відхилень в індивідуальному розвитку та поведінці школярів» (Положення про психологічну службу системи освіти України, 1999 р., 2009 р.).

На сучасному етапі в Україні дискутується проблема диференціації змісту різних форм психологічної допомоги (психотерапія, психологічне консультування, психокорекція) та використання їх у роботі з невротичною симптоматикою дітей шкільного віку (Л. Бурлачук, О. Бондаренко, О. Фільц, Н. Максимова, З. Кісарчук, К. Мілютіна, В. Семиченко, В. Заслуженок та ін.).

Дискусійним є й питання впровадження світового досвіду психотерапевтичної роботи у практичну діяльність психологів України. При цьому у вітчизняній літературі відсутня інформація про експериментальні дослідження доцільності застосування зарубіжного досвіду, зокрема сімейної (системної) психотерапії (теоретичної концепції, методів та технік) як засобу психокорекції початкової невротизації дітей шкільного віку, що може вирішувати завдання психофілактики поглиблення початкової невротизації та формування у них стійких неврозів (невротичного розвитку особистості).

На невідкладній потребі вирішення проблем психологічного супроводу індивідуального розвитку особистості дітей шкільного віку наголошують В. Панок, Л. Бурлачук, Н. Максимова, З. Кісарчук, Т. Титаренко, О. Захаров, О. Лічко, Г. Абрамова та ін. При цьому науковці вказують на необхідність зняття суперечності між наявністю у світовому психотерапевтичному досвіді ефективних засобів терапії психологічних розладів у дітей шкільного віку та неможливістю їх використання практичними психологами для психофілактики та психокорекції початкової дитячої невротизації через відсутність у них фахової психотерапевтичної підготовки.

Мета статті: 1) окреслити теоретико-методологічні засади дослідження процесу невротизації дітей шкільного віку та доцільності застосування зарубіжного досвіду,

зокрема сімейної (системної) психотерапії як засобу психокорекції її початкових форм та психопрофілактики формування в учнів стійких неврозів (невротичного розвитку особистості);

2) представити розроблену та експериментально апробовану авторську модифікацію класичної технології системної сімейної психотерапії (АМССП) як психологічного засобу профілактики та корекції початкової невротизації дітей шкільного віку, яка реалізує психологічні умови її ефективного використання дитячими практичними психологами.

Емпіричне дослідження здійснювалося упродовж дев'яти років на базі Рівненського обласного центру планування сім'ї та репродукції людини при пологовому будинку № 2 та в умовах приватної практики системного сімейного психолога М. Гришук (свідотство – Серія В 01, № 665386). Надавалася індивідуальна психокорекційна допомога 145 особам, сімейна – 308 особам. На констатувальному, формуальному та контрольному етапах експериментального дослідження з апробації АМССП брали участь 53 дитини шкільного віку та члени їхніх сімей.

Виклад основного матеріалу. Дослідження теоретичних аспектів проблеми невротизації дітей шкільного віку безпосередньо пов'язане з вивченням провідних у психології та медицині (психіатрії, психотерапії) підходів до розмежування норми та патології психічної діяльності людини. Аналіз наукових доробків із цієї проблеми визначив об'єктивну доцільність діалектичного поєднання теоретико-методологічних засад нозоцентричного (П. Ганнушкін, К. Леонгард, А. Свядош, Б. Братусь, О. Захаров, Д. Єнікєєва, Д. Ісаєв, З. Фройд та ін.) та нормоцентричного (В. Бехтерев, П. Анохін, П. Сімонов, В. Мясіщев, В. Юрченко, К. Роджерс, Ф. Перлз та ін.) напрямів оцінки та динамічного аналізу невротичних змін психіки дорослої людини та дитини.

В узагальненому вигляді в психології невроз дорослої людини та дитини визначають як функціональний розлад особистості, який виникає як реакція на значущі психотравматичні події (конфлікти), має соціальну, нейрофізіологічну та психічну природу, зумовлюється недосконалістю механізмів психологічного захисту та антиципації.

Теоретико-методологічним підґрунтям розуміння природи та динаміки загального процесу «невротизації» (формування неврозу) нами вибрано: 1) нормоцентричну концепцію моделі неврозу (одинична невротична реакція – невротичні реакції, які частішають та ускладнюються – початковий невротичний стан – клінічно сформований невроз – пролонговані клінічні невротичні стани, які фіксуються – невротичний розвиток особистості), що є значно ширшим за клініко-діагностичне поняття «невроз»; 2) психологічне розуміння «початкової невротизації» (одинична невротична реакція – невротичні реакції, які частішають та ускладнюються – початковий невротичний стан) як частини загального процесу «невротизації»; 3) системно-структурну модель психічного стану В. Юрченко (психічний стан/невротичний стан – система з чотирьох підструктур, модальність та динаміку якої визначає системоутворювальна характеристика «ставлення» особистості до навколишнього світу та до себе) [12].

Аналіз наукової літератури з проблеми психолого-психотерапевтичного супроводу невротизованих дітей шкільного віку в контексті їхніх сімейних взаємин показав, що існує багато різних точок зору на теоретико-практичні засади психотерапії та психокорекції зазначеного межового розладу особистості в межах відомих психологічних напрямів (психоаналітичний, поведінковий, гуманістично-орієнтований) [2; 3; 11]. Порівняння як позитивних моментів, так і недоліків кожного з них у реалізації психологічної допомоги невротизованим дітям у контексті їхніх сімейних взаємин, яке здійснювали такі науковці, як Е. Ейдеміллер, В. Юстіккіс, О. Захаров [6], Г. Бельський та В. Нікольський [1], В. Семиченко, В. Заслуженюк [10], В. Сатір [9], К. Вітaker [4], С. Мінухін [7], М. Палацолі [8],

дало змогу визначити пріоритетну роль сімейної (системної) психотерапії. Це пояснюється тим, що зорієнтована на особистість системна сімейна психотерапія запропонувала інтегративні варіанти психотерапевтичних технік, в яких вирішальним є те, чи здатна інтервенція змінити зразок (штамп) комунікації особистості з іншими або із собою.

Аналіз становлення та розвитку практичного аспекту зарубіжної системної сімейної психотерапії показав, що в усіх напрямках наявна стала процедура проведення психотерапії системи сім'ї – класична технологія системної сімейної психотерапії, яка складається з чотирьох фаз: I – знайомство учасників психотерапевтичного процесу/зустрічі; II – з'ясування проблеми та її можливого вирішення; III – «опрацювання» змісту проблеми (від декількох годин до декількох зустрічей). За допомогою інтервенцій (методів та технік системної сімейної психотерапії) психотерапевт стимулює членів сім'ї до непатологізуючих форм взаємодії, які виключатимуть хроніфікацію симптому; IV фаза – завершення процесу/зустрічі.

Зазначені фази забезпечують рамкові умови та порядок класичної технології системної сімейної психотерапії. Для того щоб психотерапевтичний супровід набув ефективного лікувального значення, необхідно кваліфіковано (після базової психотерапевтичної освіти) застосувати визначений перелік [13] або групу методів певного напрямку системної сімейної психотерапії.

Як стверджують вітчизняні та зарубіжні науковці [2; 13], тільки за умов кваліфікованої підготовки психотерапевта (критичне ставлення до власної автобіографії, оволодіння теорією та практикою напрямів системної сімейної психотерапії в рамках навчальних інституцій із психотерапії, постійна супервізія роботи із сім'ями) можливий фаховий супровід особистісного розвитку членів сім'ї та впливу на дисфункціональні патерни взаємодії в сім'ях.

Практичні психологи системи освіти України зазвичай не мають відповідної психотерапевтичної підготовки. Це спонукало нас розробити авторську модифікацію класичної технології системної сімейної психотерапії (АМССП), яка переводить класичну зарубіжну технологію системної сімейної психотерапії в розряд психологічного засобу профілактики та корекції початкової невротизації дітей шкільного віку і робить її доступною для шкільних психологів.

Процес розроблення авторської модифікації класичної технології системної сімейної психотерапії (надалі АМССП) включав такі етапи:

I етап – апробація класичної технології системної сімейної психотерапії в умовах роботи практичного психолога системи освіти;

II етап – створення авторської модифікації класичної технології системної сімейної психотерапії та підготовка психологічного інструментарію для подальшої експериментальної перевірки її ефективності.

I етап. Проаналізувавши теоретико-практичні засади сучасних напрямів системної сімейної психотерапії, було виокремлено для впровадження класичну технологію та техніки такі напрями:

- сімейна психотерапія, зорієнтована на переживання (техніки: скульптура, рефремінг);
- стратегічна сімейна психотерапія (техніки: парадокси, спеціальні ритуали, домашні завдання);
- системно-кібернетична сімейна психотерапія (техніки: циркулярність, гіпотези, нейтральність);
- системно-конструктивістська терапія (техніки: циркулярне опитування, гіпотетичні питання);

– наративний підхід (техніки: множинні діалоги, створення спільного контексту, екстерналізація, пошук винятків, розмова, спрямована на рішення, «дивні/чарівні питання»).

II етап. Із метою подолання виявлених на I етапі дослідження психолого-технічних труднощів для більш широкого використання класичної технології системної сімейної психотерапії були розроблені психологічні умови ефективного застосування практичними психологами цієї технології: 1) відбір доступних для використання психологами різних соціально-психологічних служб класичних психотерапевтичних технік системної сімейної психотерапії («приєднання», «контракт», «скульптура», «розстановка», техніка запитань); 2) зміна загального ставлення до ідентифікованого клієнта (дитини, якій члени сім'ї приписують проблемну поведінку) з об'єктного на суб'єктне; 3) зміна ролі технік «приєднання» та «контракт» із психотерапевтичної на психокорекційну; 4) перенесення провідного психокорекційного навантаження на I фазу класичної технології системної сімейної психотерапії; 5) зміна статусу ідентифікованого клієнта – дитини з об'єктного на суб'єктне в процесі проведення технік «скульптура» та «розстановка».

Саме ці психологічні умови, реалізовані в розробленій нами авторській модифікації технології системної сімейної психотерапії, переводять класичну технологію з психотерапевтичного засобу в психологічний засіб профілактики і психокорекції початкової невротизації дітей шкільного віку.

Усі внесені нами зміни в класичну технологію системної сімейної психотерапії дають змогу вести мову про розроблення її авторської модифікації.

Авторська модифікація класичної технології системної сімейної психотерапії (АМССП, стислий опис).

I фаза. Мета – знайомство учасників психокорекційного процесу (зустрічі).

Починається традиційно. Після цього її проведення має такі відмінності від класичної технології: психолог змінює загальне ставлення до ідентифікованого клієнта з об'єктного на суб'єктне (на відміну від «нейтральності до окремих осіб» класичної технології), що прискорює появу ефективних психокорекційних змін у ставленні дитини/членів сім'ї до власних ресурсів подолання початкової невротизації; під час техніки «контракт на зміни» психолог здійснює ознайомче дослідження контексту проблеми та її можливого вирішення, з'ясовує «запит» дітей усіх вікових категорій на психокорекційну співпрацю, що зорієнтовує всіх учасників зустрічі (психолог, члени сім'ї, друзі ідентифікованого клієнта) на мобілізацію власних психічних ресурсів. Завдяки цьому дитина (у міру своїх вікових можливостей) починає усвідомлювати ресурси своєї психіки – зміщує центр уваги з невротичних переживань на мету психокорекційної роботи. При цьому психолог у своїй взаємодії з дитиною займає позицію рівності (змінена роль технік «приєднання» та «контракт» із психотерапевтичної на психокорекційну).

Зазначена фаза в АМССП є найбільш важливою в перерозподілі психокорекційного навантаження, оскільки саме від переорієнтації мотивів дитини на подолання проблемної ситуації залежить, вдалою чи невдалою буде подальша робота психолога. Це означає, що взаємини під час психокорекції мають будуватися тільки з урахуванням бажання та усвідомлення доцільності їхніх змін із точки зору клієнта (дитини) та всіх учасників психокорекційних зустрічей.

Для полегшення роботи психолога нами розроблено «Анкету первинного інтерв'ю», яка складається із семи запитань і заповнюється дитиною та всіма учасниками зустрічі. Найбільше початкове психокорекційне навантаження мають такі запитання: яка проблема (проблеми) Вас турбують? що Ви б хотіли при цьому змінити в собі, оточуючих (укажіть цих осіб)? що Ви бажаєте/очікуєте від психолога? у чому Ваш запит на психологічну роботу?

якби Ви змогли помітити, що Ваші бажання/очікування здійснились, що могло б змінитися? кого з членів сім'ї, на Вашу думку, бажано запросити для психологічної консультації?

II фаза. Мета – з'ясування проблеми та її можливого вирішення.

Проводиться згідно з класичною технологією. Детально досліджується контекст проблеми з точки зору всіх учасників зустрічі. Особлива увага при цьому звертається на опис «території проблеми» та її можливого вирішення дитиною. Після прояснення таких складників контексту «території проблеми», як часовий, кількісний (дійові особи) та динамічний, вибирається бажаний(ні) напрям(ми) системного вирішення (змін) проблеми.

III фаза. Мета – системне опрацювання проблеми (від декількох годин до декількох зустрічей).

На цьому етапі оптимальним є використання психологом модифікованих технік «скульптура» та «розстановка» для досягнення повного психокорекційного ефекту в розвитку ресурсів дітей шкільного віку, у зменшенні їхнього невротичного напруження та стабілізації нормального розвитку. На відміну від класичної технології, де доцільність та процедура проведення технік «скульптура» та «розстановка» визначається психотерапевтом, в авторській модифікації ця доцільність та процедура визначається психологом разом із клієнтом – дитиною та членами сім'ї.

Психокорекційний ефект досягається швидше, ніж у класичній технології в результаті реалізації: 1) психологічного переорієнтування клієнта з переживання проблеми на усвідомлення її вирішення; 2) виявлення власних ресурсів вирішення проблемної ситуації усіма членами сім'ї; 3) пошуку інших, «несимптоматичних» патернів сімейної взаємодії; 4) обговорення внеску кожного учасника психокоригувального процесу та інших членів сім'ї в «несимптоматичні» способи комунікації; 5) підтримки психологом дитини за допомогою спеціальних домашніх завдань, виконання яких поліпшує взаємодію членів сім'ї.

IV фаза. Мета – завершення психокорекційного процесу (зустрічі).

Проводиться згідно з класичною технологією. На цьому етапі досліджуються ті питання, які лишилися відкритими, і відбувається перехід до підведення підсумків, прояснення перспектив майбутнього функціонування системи сім'ї та особливостей її комунікації без заявленого «симптому».

Аналіз проведеної АМССП із дітьми та їхніми сім'ями під час формувального етапу експериментального дослідження (отримання зворотного зв'язку від батьків та дітей вибірки, що зазначено у протоколах стенограм психокорекції; спостереження за психоемоційними змінами в поведінці дітей в умовах психологічного супроводу) показав, що відбулися не тільки цілеспрямовані позитивні зміни в складних переживаннях дитини (пом'якшення/зменшення початкових невротичних розладів їхньої поведінки), а й поліпшилося функціонування всієї системи «дитина – батьки» [5, с. 13].

Проведений порівняльний математико-статистичний аналіз суб'єктивних та об'єктивних психодіагностичних даних обстежених дітей до та після психокорекційної роботи засобами АМССП підтвердив її ефективність у зменшенні проявів невротизації особистості зазначеного контингенту [5]. Математико-статистична обробка отриманих експериментальних даних підтвердила, що у процесі застосування АМССП як психологічного засобу профілактики та корекції початкової невротизації дітей шкільного віку відбувається нівелювання невротичних тенденцій у поведінці дитини: послаблюється афективне напруження (зменшується нав'язлива фіксація на фрустраційних ситуаціях), підвищується рівень соціальної компетентності (вміння дитини будувати взаємини з оточенням та проявляти особистісну відповідальність набувають адекватних поведінкових форм).

Висновки. Визначені в результаті аналізу теоретичних аспектів проблеми невротизації дітей шкільного віку теоретико-методологічні засади проведеного дослідження, які включають

такі важливі положення розуміння природи та динаміки загального процесу формування неврозу (невротизації), як: 1) нормоцентрична концепція моделі неврозу; 2) психологічне розуміння «початкової невротизації» як частини загального процесу «невротизації»; 3) системно-структурна модель психічного стану за В. Юрченко, показали свою дослідницьку спроможність.

Порівняльний аналіз наукової літератури з проблеми психолого-психотерапевтичного супроводу невротизованих дітей шкільного віку в контексті їхніх сімейних взаємин підтвердив пріоритетну роль сімейної (системної) психотерапії та доцільність її застосування як психологічного засобу психокорекції початкової невротизації учнів після адаптації до умов роботи та рівня підготовки практичних психологів системи освіти України.

Розроблена та експериментально апробована авторська модифікація класичної технології системної сімейної психотерапії (АМССП) реалізує виявлені психологічні умови її ефективного використання та трансформує з психотерапевтичного засобу в психологічний, доступний для застосування практичними психологами України з метою психокорекції початкової невротизації дітей шкільного віку, що може вирішувати завдання психопрофілактики формування у них стійких неврозів (невротичного розвитку особистості).

Після спрямованої симптоморієнтованої психологічної корекції засобами АМССП у невротизованих дітей виявлено: зменшення пізнавального та особистісного егоцентризму; підвищення ступеня самоприйняття; механізми відреагування емоційного напруження (тривога, страх, агресія тощо) набули адекватних форм поведінки; підвищення фрустраційної толерантності та вмотивованості до діяльності; розширення репертуару форм самовираження у взаємодії в підсистемі сиблінгів; формування адекватної диспозиції дітей у системі «дитина – батьки».

Активне залучення дитячих практичних психологів до психопрофілактики та психокорекції невротичних розладів емоційно-вольової регуляції дітей шкільного віку, використання ними адаптованих психотерапевтичних технологій та методів дадуть змогу ефективніше вирішувати завдання, поставлене перед психологічною наукою суспільством, – ефективний психологічний супровід становлення гармонійної особистості дітей шкільного віку.

Перспективи дослідження вбачаємо в продовженні дослідження психологічних умов використання практичними психологами системи освіти України АМССП як психологічного засобу профілактики та корекції розладів поведінки дітей шкільного віку (реакції протесту, відмови, імітації, групування з однолітками, емансипації та ін.), аномалій розвитку їхньої особистості (акцентуації та психопатії).

Список використаної літератури

1. Бельский Г.Г. Исследование эмоциональной жизни несовершеннолетних, отклоняющихся от нормы в своём поведении. Москва, 1964. 88 с.
2. Бондаренко О.Ф. Психологічна допомога особистості : навчальний посібник. Харків : Фоліо, 1996. 237 с.
3. Буянов М.И. Основы психотерапии детей и подростков: практическое руководство. Киев: Вища шк., 1990. 191 с.
4. Витакер К. Танцы с семьёй. Москва : Класс, 1997. 142 с.
5. Гришук М. Психопрофілактика та психокорекція початкової невротизації дітей шкільного віку : автореф. дис. ... канд. психол. наук ; Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2010. 22 с.
6. Захаров А.И. Неврозы у детей и психотерапия. Санкт-Петербург : СОЮЗ, 1998. 336 с.
7. Минухин С. Техники семейной терапии. Москва : Класс, 1998. 304 с.
8. Палаццоли М. Парадокс и контрпарадокс: Новая модель терапии семьи, вовлечённой в шизофреническое взаимодействие. Москва : Когито-Центр, 2002. 204 с.

9. Сатир В. Психотерапія сім'ї. Санкт-Петербург : Ювента, 1999. 283 с.
10. Семиченко В.А. Психологія та педагогіка сімейного спілкування : навчальний посібник. Київ : Веселка, 1998. 214 с.
11. Фільц О. Місце психотерапії між психіатрією і психологією. *Психотерапія – нова наука про людину*. Львів : Електрон, 1998. С. 275–290.
12. Юрченко В.М. Психічні стани людини: системний опис : монографія. Рівне : Перспектива, 2006. 574 с.
13. Schlippe A.V. Kontexte für Veränderung. Systemische Perspektiven in Theorie und Praxis. Hg. : Universitaet Osnabrueck: Forschungsbericht aus dem Fachbereich Psychologie (im Druck), 1996. 273 p.

SYSTEMIC FAMILY PSYCHOTHERAPY AS A MEANS OF PSYCHO-CORRECTION OF INITIAL NEUROTICISM OF SCHOOL-AGE CHILDREN

Viktoriia Yurchenko

*Higher Education Institution «International Stepan Demyanchuk University of Economics and Humanities»,
4, Akad. Stepan Demyanchuk Str., Rivne, Ukraine, 33027
email: 1908wgl@gmail.com*

Maiia Hryshchuk

*Higher Education Institution «International Stepan Demyanchuk University of Economics and Humanities»,
4, Akad. Stepan Demyanchuk Str., Rivne, Ukraine, 33027
email: mayagri99@gmail.com*

The article is devoted to the improvement of mental health of schoolchildren, which in the context of humanistic oriented reform of post-totalitarian Ukrainian system of education is one of the most urgent tasks. This is because without preserving mental health of schoolchildren their personal development, which is, as we know, the main purpose of the initiated educational reform, becomes impossible. We studied the possibility of improving mental health of schoolchildren by reducing their initial neuroticism with facilities of systemic family therapy adapted to the level of training of school psychologists.

The article outlines the theoretical and methodological principles of the study of the process of neuroticism of school-age children. The expediency of using family (systemic) psychotherapy as a means of psycho-correction of the initial forms of neuroticism and psycho-prophylaxis of the formation of stable neuroses (neurotic personality development) has been proved.

The author developed and experimentally tested author's modification of the classic systemic family psychotherapy (AMSFP) technology as an effective psychological means of preventing and correcting the initial neuroticism of school-age children, which realizes the psychological conditions of its effective use by practical psychologists in the education system of Ukraine. It has been confirmed by mathematical and statistical processing of the obtained experimental data that in the process of "AMSFP" application in neurotized schoolchildren there is a leveling of neurotic tendencies: the affective tension is weakened (the compulsory fixation on frustration situations decreases), the level of social competence increases (the ability of a child to build relationships with surrounding and take personal responsibility acquires behavioral forms).

It was concluded that active involvement of school psychologists in psychological prophylaxis and correction of neurotic disorders of emotional and volitional regulation of school-age children, and their use of adapted psychotherapeutic technologies and methods will help to effectively meet the challenges posed to psychological science by society - effective psychological support for the formation of a harmonious personality of schoolchildren.

Key words: mental health, neuroticism, psychotherapy, psycho-correction, family psychotherapy.

УДК 159.922.7

DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-24>

ОСОБИСТІСНА ТРИВОЖНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Ірина Ясточкіна

*Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
вул. Пирогова, 9, Київ, Україна, 02000
e-mail: i.yastochkina@gmail.com*

У статті розглянуто наукові підходи до проблеми особистісної тривожності. Певний рівень тривожності в нормі властивий усім людям та є необхідним для оптимального пристосування до умов дійсності. Наявність тривожності як стійкого утворення є свідченням порушень в особистісному розвитку і перешкоджає нормальній життєдіяльності. Термін «особистісна тривожність» розглядається як стійка характеристика особистості. Наголошується на тому, що особистісна тривожність має хронічний характер. Розглядаються передумови особистісної тривожності. Зазначено, що причини особистісної тривожності знаходяться на соціальному (порушення у спілкуванні), психологічному (неадекватне сприймання, конфліктна самооцінка) та психофізіологічному (особливості функціонування центральної нервової системи) рівнях. Виділено типи джерел стійкої особистісної тривожності: зовнішні (тривала зовнішня стресова ситуація) та внутрішні (психологічні чи психофізіологічні чинники). Розглянуто такі різновиди особистісної тривожності, як загальна та специфічна. Описано механізм «замкненого психологічного кола». Простежено вікові та гендерні особливості переживання особистісної тривожності. Вказано, що тривожність як стійка особистісна риса формується в підлітковому віці. Підкреслена властивість тривожності маскуватися під поведінкові прояви інших проблем, таких як агресивність, залежність і схильність до підпорядкування, лінощі, помилкова гіперактивність, соматичні реакції й т.д. Високий рівень особистісної тривожності перешкоджає формуванню адаптивної поведінки, викликає поведінкову дезінтеграцію, загрожує психічному здоров'ю особистості та сприяє розвитку передневротичних станів. Зазначено, що прояви тривоги поділяють на два основних види: мобілізуючий та демобілізуючий. Перераховано психологічні чинники тривоги, які можуть бути викликані внутрішнім конфліктом, неадекватним рівнем домагань, недостатнім обґрунтуванням мети, передчуттям об'єктивних труднощів, неузгодженістю мотивів афіліації, необхідністю вибору між різними образами дії. Високий рівень особистісної тривожності є фактором ризику та потребує корекції.

Ключові слова: тривога, тривожність, особистісна тривожність, самооцінка, мотивація, адаптація, корекція.

Сучасне суспільство характеризується мінливістю морально-ціннісних ідеалів, економічною і політичною нестабільністю, змінністю вимог та соціальних запитів до людини. У зв'язку із цим збільшується кількість осіб, які відчувають підвищену тривожність, стурбованість, невпевненість, емоційну нестійкість. Наукові дослідження, спрямовані на вивчення феноменів тривоги та тривожності, залишаються актуальними та перспективними вже протягом багатьох десятиліть.

Загальнотеоретичні проблеми тривоги та тривожності досліджували: В. Астапов, Ф. Березін, Г. Габдрєєва, Ю. Забродін, О. Захаров, К. Ізард, Н. Імедадзе, Л. Костіна, Н. Левітов, Д. Леонтєв, Р. Мей, Г. Прихожан, І. Рантбут, Ф. Ріман, Г. Салліван, Ч. Спілбергер, Д. Тейлор, П. Тилліх, З. Фрейд, Е. Фромм, Ю. Ханін, К. Хорні та ін.

Проблеми, що пов'язуються із тривожністю, мають розглядатися і в особистісному, і в соціальному контексті. На думку Р. Хеллема, більшість форм активності людини розгорнуто між полюсами «безпека – небезпека». Людина прагне бути захищеною та відчувати себе в безпеці, уникаючи погроз реальних чи уявних щодо хвороб, бідності, екологічних катастроф, старіння тощо [1].

Термін «особистісна тривожність» використовується як стійка характеристика особистості. Тривожність як властивість особистості традиційно визначають у вигляді тенденції до переживання нейтральної ситуації як погрозливої та відповідній поведінковій тенденції щодо уникання уявної погрози [2]. Особистісна тривожність має хронічний, не пов'язаний з особливостями ситуації характер.

Науковці зазначають, за неодноразового повторення умов, які провокують високі показники тривоги, виникає постійна готовність переживати такий стан. Постійні переживання тривоги фіксуються та стають особистісною якістю – тривожністю [3; 4; 5].

Питання про природні передумови особистісної тривожності надзвичайно складне. У ряді досліджень це питання вирішується через уявлення про два типи чинників, які продукують стан тривоги, – безумовних (куди входить і вегетативне, або «психовегетативне» реагування) і зумовлених. Передбачається, що багаторазове повторення ситуацій, у яких актуалізуються зазначені типи факторів, призводить до закріплення тривожності як стійкого утворення (тривожності як властивості, риси) [6].

Причини особистісної тривожності знаходяться на соціальному, психологічному та психофізіологічному рівнях. Перший – соціальні проблеми особистості, пов'язані з порушеннями у спілкуванні. На психологічному рівні особистісна тривожність пов'язана з неадекватним сприйняттям суб'єктом самого себе. Тривожність зумовлена конфліктною самооцінкою, коли одночасно актуалізуються дві протилежні тенденції – потреба високо себе оцінити та почуття невпевненості. Психофізіологічний рівень особистісної тривожності зумовлюється чинниками, що пов'язані з особливостями функціонування центральної нервової системи. У низці досліджень констатується детермінація тривожності особливостями конституції, слабкістю чи неврівноваженістю нервових, різними хворобами, наявністю джерела патології в корі головного мозку [3; 4; 5].

С. Чорний, вивчаючи нейро-психофізіологічні стани тривожності в людини, довів, що риси особистості, які характеризують стан тривожності, пов'язані зі зниженням потужності частотних компонентів електроенцефалограми (ЕЕГ). Ці особливості пов'язані з діяльністю лобних, скроневих, тім'яних і центральних зон кори головного мозку. Характеристики викликаних і пов'язаних із дією ЕЕГ-потенціалів свідчать про особливості реакції тривожних досліджуваних: реакція в них починається раніше, однак аналіз інформації вимагає більшого часу [7].

Розуміння тривожності як стійкої особистісної характеристики змушує звернути особливу увагу на роль у її виникненні й закріпленні особистісних і соціальних чинників, насамперед особливостей спілкування.

Г. Прихожан виділяє два типи джерел стійкої особистісної тривожності:

- тривала зовнішня стресова ситуація, яка виникла в результаті частого переживання станів тривоги. Тривалий та частий вплив стресової ситуації за відповідної її оцінки індивідом розглядається як основне джерело невротичних та передневротичних станів, у тому числі тривожності;
- внутрішні – психологічні чи психофізіологічні чинники [3].

Тривожність має розглядатися, на думку автора, як відносно стійке утворення, яке, включившись у структуру особистості, має тенденцію до самопідкріплення та самопідтримки, набуває власну спонукальну силу та здійснює вплив як на розвиток інших особистісних утворень, так і на саму себе [3].

Г. Габдреева відмічає, що в генезі особистісної тривожності лежить недостатня сформованість або порушення механізму психологічного самоуправління. Невідповідність суб'єктивної моделі реальній дійсності, що супроводжується проявом неадекватно завищеної тривоги, може призвести до порушення регуляторних процесів. Тоді тривожність закріплюється як властивість особистості та розвивається в домінуючу рису характеру [8].

Стійка тривожність свідчить про нездатність людини впоратись зі своїми почуттями, контролювати їх. Неможливість керувати собою породжує відчуття безсилля і безнадії, знижуючи ще більше життєвий тонус, культивує пасивність та песимізм. Відтак руйнується впевненість у собі, рішучість у діях і вчинках, наполегливість у досягненні мети, людина заздалегідь налаштовує себе на поразку [4].

Наявність конфлікту у сфері «Я» призводить до незадоволення потреб, напруженість, різноспрямованість яких і породжує стан тривоги. Надалі відбувається її закріплення, і вона, стаючи самостійним утворенням, здобуває власну логіку розвитку. Маючи спонукальну силу, вона починає виконувати функції мотивації спілкування, спонукання до успіху й т.п., тобто займає місце провідних особистісних утворень [3; 9].

Ю. Ханін підрозділяє особистісну тривожність на загальну і специфічну. У першому випадку особистісна тривожність має характер, не пов'язаний з особливостями ситуації. Це означає, що високотривожні суб'єкти в більшості ситуацій будуть відчувати високий рівень ситуативної тривожності. У другому випадку тривога виникає лише в певних ситуаціях і пов'язана з особливостями сприйняття специфічних стресорів. Тому індивіди з високим рівнем специфічної особистісної тривожності відчують стан тривоги в одних ситуаціях і можуть почувати себе досить спокійно в інших ситуаціях [10].

У роботі Г. Прихожан розкривається механізм «замкненого психологічного кола», в якому відбувається закріплення та посилення тривожності, що призводить до накопичення та поглиблення негативного емоційного досвіду, який, у свою чергу, породжує негативні прогностичні оцінки, сприяє збільшенню та збереженню тривожності [3].

У дослідженнях, проведених на словесних самозвітах, жінки звичайно виглядають більше тривожними і частіше відчують страх, ніж чоловіки. Водночас об'єктивне вимірювання емоційних реакцій у стресових ситуаціях показує, що статеві розходження невеликі. Порівнюючи ці факти з тим, що традиційна чоловіча роль забороняє хлопцям відчувати страх, психологи припускають, що хлопці придушують або приховують частину своїх почуттів і переживань, що не відповідають ідеалу маскуліності, тоді як дівчата говорять про них відкрито. Тому, хоча дівчата вважають себе більш тривожними, ніж юнаки, об'єктивна картина поки залишається досить неясною [5].

Незважаючи на те, що існування феномена тривожності не викликає сумнівів у психологів, її прояви в поведінці простежити досить складно. Це пов'язане з тим, що тривожність часто маскується під поведінкові прояви інших проблем, таких як агресивність, залежність і схильність до підпорядкування, лінощі, помилкова гіперактивність, соматичні реакції й т.д. Надмірна тривожність не сприяє душевному комфорту та внутрішній гармонії, виступає підґрунтям для створення патогенних форм розумової діяльності, а тому потребує корекції [11].

Узагальнення досліджень з особистісної тривожності дозволяє стверджувати, що в більшості випадків вона зумовлюється такими особистісними чинниками, як розбіжності у Я-концепції, конфліктна будова самооцінки, суперечливе ставлення до власного майбутнього.

Не менш актуальним у психології залишається вивчення зв'язку особистісної тривожності з мотивацією [12]. Мотив – складне психологічне утворення, що спонукає

людину до свідомих дій і вчинків і слугує для них основою. Мотивація, відповідно, – процес формування мотиву [12]. Мотивація визначає поведінку особистості, наділяє її певною спрямованістю.

Тривога, як і будь-яке інше психічне переживання, безпосередньо пов'язана із провідними мотивами і потребами особистості і в нормі покликана регулювати поведінку людини в потенційно небезпечній ситуації. Проте здебільшого у психології стан тривоги відноситься до групи негативних мотиваційно-орієнтовних станів [4]. Тривожність може виконувати в поведінці і розвитку особистості мотивуючу функцію, тобто бути спонукою, що дозволяє відмовитися від ухвалення рішень і відповідальності.

Тривожність визначається дослідниками як риса особистості, що має власну спонукальну силу, виступає як мотив або набута поведінкова диспозиція [12].

Прояви тривоги поділяються на два основних види, які мають яскраво виражений індивідуальний характер:

– мобілізуючий – проявляється в підвищеній активності, майже агресивності; в підвищеному апетиті. Мобілізуюча тривога дає додатковий імпульс до діяльності;

– демобілізуючий – проявляється в оціпенінні, одеревенінні, раптовій втраті інтересу, апатії та ін. Особливо яскраво це проявляється за наявності стійкої тривожності [3].

Мобілізуючий вплив тривога починає чинити тільки з підліткового віку, коли вона може стати мотивом діяльності, підміняючи собою інші потреби і мотиви.

За допомогою досліджень доведено вплив особистісної тривожності на мотивацію. Емпіричні дані свідчать про те, що тривога сприяє успішності діяльності у відносно простих для індивіда ситуаціях та перешкоджає і навіть призводить до повної дезорганізації діяльності – у складних [8; 10].

Немотивована тривожність характеризується безпричинним очікуванням неприємностей, можливих втрат. Психіка таких людей постійно знаходиться у стані напруги, а поведінка мало піддається контролю з боку свідомості, що в загальних рисах зближує стан тривоги та афекту [5].

Психологічні чинники тривоги можуть бути викликані внутрішнім конфліктом, неадекватним рівнем домагань; недостатнім обґрунтуванням мети; передчуттям об'єктивних труднощів; неузгодженістю мотивів афіліації, необхідністю вибору між різними образами дії [4; 11].

У деяких дослідженнях вказується і на роль адаптаційних чинників у виникненні особистісної тривожності [13].

Тривога за інтенсивністю і тривалістю неадекватна ситуації, перешкоджає формуванню адаптивної поведінки, викликає поведінкову дезінтеграцію. До порушень адаптації призводить також зіткнення з реальністю, а також тривалі стреси, пов'язані із впливом оточення. Надмірна тривога викликає порушення у сфері міжособистісних стосунків. Високий рівень тривожності розглядається як дезадаптивна реакція, що проявляється в загальній дезорганізації поведінки й діяльності. До найбільш частих ознак відносяться: відставання в навчанні, конфлікти з оточенням, установка на протидію і агресію, замкненість, екстернальний локус контролю. Водночас повна відсутність тривоги також перешкоджає нормальній адаптації і заважає продуктивній діяльності [3].

Серед адаптаційних чинників особистісної тривожності вчені називають: локус контролю, ускладнення в соціально-психологічній адаптованості (ставлення до себе та інших, взаємодію з оточенням, рольову позицію в міжособистісних стосунках тощо) [13].

Для тривожної людини характерним є постійне переживання почуття напруженості, приниження, важкі передчуття, уявлення про свою соціальну неспроможність, підвищена заклопотаність критикою на свою адресу, небажання вступати в соціальні контакти

без гарантії сподобатися, ухилення від соціальної або професійної діяльності, пов'язаної з інтенсивними і значущими соціальними контактами.

Як правило, причини формування високого рівня тривожності криються не лише у природних (генетичних) факторах розвитку психіки особистості, але й, здебільшого, в соціальних. Тривожність виникає як наслідок фрустрації потреби у стійкому позитивному ставленні до себе, частіше за все пов'язаного з порушеннями стосунків з іншими значущими людьми.

Узагальнення досліджень дозволяє виокремити основні ознаки високого рівня особистісної тривожності:

- особистість із високим рівнем тривожності схильна сприймати довкілля як таке, що містить у собі погрозу та небезпеку;
- високий рівень тривожності загрожує психічному здоров'ю особистості та сприяє розвитку передневротичних станів;
- високий рівень тривожності негативно впливає на результати діяльності;
- тривожність у складі деяких індивідуально-психологічних особливостей особистості здійснює суттєвий вплив на професійну спрямованість;
- тривожність по-різному відбивається на стійкості поведінки та прояві навичок її самоконтролю.

Тривожність як психічна властивість має яскраво виражену специфіку, що виявляється в її змісті, джерелах, формах прояву і компенсації. Для кожного віку існують певні сторони дійсності, які викликають підвищену тривогу в більшості дітей, незалежно від реальної погрози або тривожності як стійкого утворення [2; 6; 14].

Тривожність як стійка особистісна риса формується в підлітковому віці. До цього вона є функцією ситуації. На діяльність дошкільників і молодших школярів вона чинить тільки дезорганізуючий вплив, знижуючи її продуктивність.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що підвищена особистісна тривожність призводить до невпевненості у своїх комунікативних можливостях, пов'язана з негативним соціальним статусом, формує конфліктні взаємостосунки. Стан тривожності характеризується сильною психоемоційною напругою та пролонгованістю. Тому високий рівень тривожності в людини є фактором ризику і потребує корекції.

Список використаної літератури

1. Хэллем Р. Консультирование по проблемам тревожности. Москва : ООО «ПЕР СЭ» ; Институт консультирования и системных решений, 2009. 191 с.
2. Костина Л.М. Игровая терапия с тревожными детьми. Санкт-Петербург : Речь, 2001. 160 с.
3. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. Москва : Московский психолого-социальный институт; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2000. 304 с.
4. Мэй Р. Проблема тревоги. Москва : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. 432 с.
5. Тревога и невроты / под ред. В.М. Астапова. Москва : ПЭРСЭ, 2008. 142 с.
6. Спилбергер Ч. Концептуальные и методологические проблемы исследования тревоги. Стресс и тревога в спорте / сост. Ю. Ханин. Москва : Физкультура и спорт, 1983. С. 12–24.
7. Чорний С.В. Нейро- та психофізіологічний аналіз стану тривожності у людини : автореф. дис. ... канд. біолог. наук : 03.00.13. Сімферополь, 2007. 21 с.
8. Габдреева Г.Ш. Управление психическим состоянием и его роль в совершенствовании учебного процесса. Психологическая служба в ВУЗе. Казанский университет. 1981. 240 с.

9. Карпенко З. Соціальні неврози особистості перехідного періоду суспільства. *Психологія і суспільство*. 2001. № 1. С. 124–132.
10. Ханін Ю.Л. Межличностная и внутригрупповая тревога в условиях значимой совместной деятельности. *Вопросы психологии*. 1991. № 5. С. 56–64.
11. Калюжна Є.М. Психологічні механізми особистісної тривожності у підлітковому віці : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2008. 27 с.
12. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург : Издательство Питер, 2006. 512 с.
13. Халік О.О. Тривожність як чинник дезадаптації практичних психологів-початківців : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2010. 20 с.
14. Корольчук М.С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Ніка-Центр, 2006. 580 с.

PERSONAL ANXIETY AS SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEM

Iryna Yastochkina

*National Pedagogical Dragomanov University,
9, Pyrogoва st., Kyiv, Ukraine, 01601
e-mail: i.yastochkina@gmail.com*

The article considers the scientific approaches to the problem of personal anxiety. A certain level of anxiety is normal in all people. A certain level of anxiety is needed to optimally adapt to the reality. Anxiety as a sustainable education is evidence of impaired personal development and impedes normal functioning. The term “personal anxiety” is considered as a stable characteristic of personality. It is emphasized that personal anxiety is chronic. The background of personal anxiety is considered. It is noted that the causes of personal anxiety are at social (disturbances in communication), psychological (inadequate perception, conflicting self-esteem) and psychophysiological (especially the functioning of the central nervous system) levels. The types of sources of persistent personal anxiety are identified: external (prolonged external stressful situation) and internal (psychological or psychophysiological factors). Were considered such varieties of personal anxiety, as general and specific. The mechanism of the “vicious psychological circle” is described. The age and gender features of the experience of personal anxiety are traced. It is indicated that anxiety as a stable personality trait is formed in adolescence. The property of anxiety is masked under the behavioral manifestations of other problems, such as aggressiveness, dependence and a tendency to obey, laziness, erroneous hyperactivity, somatic reactions, etc. A high level of personal anxiety prevents the formation of adaptive behavior, causes behavioral disintegration, threatens the mental health of the individual and contributes to the development of anterior neurotic states. It is noted that the manifestations of anxiety are divided into two main types: mobilizing and demobilizing. The psychological factors of anxiety that can be caused by an internal conflict, an inadequate level of claims, an insufficient justification of the goal, a premonition of objective difficulties, inconsistency of affiliation motives, and the need to choose between different modes of action are listed. The high level of personal anxiety is a risk factor, and requires correction.

Key words: anxiety, personal anxiety, self-esteem, motivation, adaptation, correction.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Барко Вадим Вадимович, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психологічного забезпечення Державного науково-дослідного інституту Міністерства внутрішніх справ України, м. Київ, Україна.

Берегова Наталія Петрівна, кандидат психологічних наук, доцент Хмельницького національного університету, м. Хмельницький, Україна.

Бунас Аліна Анатоліївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної психології та патопсихології, факультету психології та спеціальної освіти Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна.

Василевська Олена Іванівна, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології Сумського державного педагогічного університету імені Антона Макаренка, м. Суми, Україна.

Волюшок Олена Вячеславівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів, Україна.

Гавриловська Ксенія Петрівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної та практичної психології Житомирського державного університету імені Івана Франка, м. Житомир, Україна.

Галкін Олександр Володимирович, кандидат технічних наук, незалежний дослідник.

Горбаньова Анастасія Миколаївна, студентка IV курсу факультету психології та спеціальної освіти Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна.

Горбенко Юрій Леонідович, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та педагогіки Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», м. Полтава, Україна.

Грищук Майя Михайлівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука», м. Рівне, Україна.

Дворніченко Лариса Леонідівна, кандидат філософських наук, доцент Сумського державного педагогічного університету імені Антона Макаренка, м. Суми, Україна.

Дорофей Світлана Васиївна, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна.

Жилін Михайло Володимирович, старший викладач кафедри практичної психології Одеського національного морського університету, м. Одеса, Україна.

Іванова Тетяна Володимирівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету, м. Суми, Україна.

Іванцев Людмила Ігорівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної та клінічної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ, Україна.

Іванцев Наталія Ігорівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної та клінічної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ, Україна.

Ковальська Христина Леонідівна, магістр спеціальності «Психологія» Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, м. Одеса, Україна.

Кузнєцова Ольга Олександрівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов факультетів психології та соціології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

Мандзик Тетяна Михайлівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів, Україна.

Мартинюк Юлія Олександрівна, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри загальної психології та психології розвитку особистості Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, м. Одеса, Україна.

Остапович Володимир Петрович, кандидат юридичних наук, старший науковий завідувач лабораторії психологічного забезпечення Державного науково-дослідного інституту Міністерства внутрішніх справ України, м. Київ, Україна.

Свідоська Вікторія Андріївна, кандидат педагогічних наук, викладач кафедри психології та педагогіки Харківської державної академії культури, м. Харків, Україна.

Сіварт Дмитрій Дмитрович, учень Ліцею Львівської міської ради № 52 імені Миколи Лобачевського Львівської міської ради, м. Львів, Україна.

Тирон Олена Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов за професійним спрямуванням Державного університету інфраструктури та технологій, м. Київ, Україна.

Турецька Христина Іванівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології і психотерапії ВНЗ «Український Католицький Університет», м. Львів, Україна.

Федорчук Павло Ігорович, студент Хмельницького національного університету, м. Хмельницький, Україна.

Фоміна Марина Олександрівна, студентка Хортицької національної академії, м. Запоріжжя, Україна.

Чепур Оксана Олександрівна, аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ, головний судовий експерт Полтавського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, м. Полтава, Україна.

Шаргородська Євгенія Борисівна, молодший науковий співробітник, дисертант відділення клінічної генетики ДУ «Інститут спадкової патології Національної академії медичних наук України», м. Львів, Україна.

Школьник Михайло Борисович, медичний директор Підприємства об'єднання громадян «Медико-соціальний центр «Альма», м. Київ, Україна.

Щербач Діана Леонідівна, студентка Житомирського державного університету імені Івана Франка, м. Житомир, Україна.

Юнг Наталія Володимирівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної допомоги та практичної психології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, м. Одеса, Україна.

Юрченко Вікторія Миколаївна, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука», м. Рівне, Україна.

Ясточкіна Ірина Анатоліївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, м. Київ, Україна.

ЗМІСТ

<i>Вадим Барко, Володимир Остапович.</i> Психологічно-правові особливості службової діяльності поліцейських патрульної поліції	3
<i>Наталія Берегова, Павло Федорчук.</i> Вплив сімейного виховання на формування особистості дитини.....	10
<i>Аліна Бунас, Анастасія Горбаньова.</i> Психологічні особливості осіб, схильних до Інтернет-сталкінгу.....	16
<i>Олена Василевська, Лариса Дворніченко.</i> Казкотерапія як засіб психологічної роботи з різними віковими категоріями.....	24
<i>Олена Волошок.</i> Екологічна свідомість студентської молоді та шляхи її формування.....	32
<i>Ксенія Гавриловська, Діана Щербач.</i> Особливості політичної свідомості молодих вірян.....	38
<i>Олександр Галкін.</i> Глибинні мотиви в когнітивній моделі.....	44
<i>Юрій Горбенко.</i> Особливості рефлексивного управління інформаційним суспільством.....	49
<i>Світлана Дорофєй.</i> Психолого-педагогічні умови подолання страхів і тривожності у дітей молодшого шкільного віку в умовах пандемії.....	56
<i>Михайло Жилін.</i> Аналіз ідентичності з погляду індивідуалістичної та соціальної психології.....	63
<i>Тетяна Іванова.</i> Тривога як психологічний феномен.....	72
<i>Людмила Іванцев, Наталія Іванцев.</i> Фрустраційна толерантність як показник особистісної стійкості студентів у процесі подолання кризи адаптації до навчання.....	79
<i>Ольга Кузнєцова.</i> Формування комунікативного досвіду молодого фахівця: інструменти та технології.....	86
<i>Тетяна Мандзик, Дмитрій Сіварт.</i> Психологічні особливості підлітків у зв'язку з їхніми екологічними орієнтаціями.....	93
<i>Юлія Мартинюк.</i> Особливості виховання як чинник формування уподобань стилів у живописі.....	100
<i>Вікторія Свідовська.</i> Адиктивна поведінка підлітків як проблема наукового дослідження.....	108
<i>Олена Тирон.</i> Психолінгвістичні особливості формування словесно-логічного мислення сучасного інженера.....	115
<i>Христина Турецька.</i> Психоаналітична модель політичної активності.....	122
<i>Марина Фоміна.</i> Механізми психологічного захисту студентів.....	129

<i>Оксана Чепур.</i> Емпіричне дослідження стратегій поведінки у конфлікті як аспекту психологічного впливу в професійній діяльності слідчих.....	134
<i>Михайло Школьник, Євгенія Шаргородська.</i> Реабілітаційна програма для пацієнтів з раком молочної залози.....	142
<i>Наталія Юнг, Христина Ковальська.</i> Психологічні особливості впливу групи на особистість на прикладі студентських груп.....	151
<i>Вікторія Юрченко, Майя Грищук.</i> Сімейна системна психотерапія як засіб психокорекції початкової невротизації дітей шкільного віку.....	157
<i>Ірина Ясточкина.</i> Особистісна тривожність як соціально-психологічна проблема.....	165

CONTENTS

<i>Vadym Barko, Volodymyr Ostapovych</i> . Psychological and legal aspects of patrol police officers' activity.....	3
<i>Nataliia Berehova, Pavlo Fedorchuk</i> . The impact of family education on the formation of the child's personality.....	10
<i>Alina Bunas, Anastasia Horbanova</i> . Psychological features of cyberstalkers.....	16
<i>Olena Vasylevska, Larysa Dvornichenko</i> . Fairytale therapy as a way of psychological work with different age categories.....	24
<i>Olena Voloshok</i> . Ecological consciousness and ways of its formation in student youth.....	32
<i>Kseniia Havrylovska, Diana Shcherbach</i> . Features of the political consciousness of young believers.....	38
<i>Oleksandr Halkin</i> . Basic motives in the cognitive model.....	44
<i>Yurii Horbenko</i> . The reflexive management's peculiarities by an information society.....	49
<i>Svitlana Dorofei</i> . Psychological-pedagogical conditions of treatment and anxiety release in younger children in pandemic conditions.....	56
<i>Mykhailo Zhylin</i> . Analysis of identity from the points of view of individualistic and social psychology	63
<i>Tetyana Ivanova</i> . Anxiety as a psychological phenomenon.....	72
<i>Liudmyla Ivantsev, Nataliia Ivantsev</i> . Frustration tolerance as an indicator of students personal stability in the process of overcoming adaptation to learning crisis.....	79
<i>Olha Kuznietsova</i> . Formation of communicative experience of a young professional: tools and technologies.....	86
<i>Tetyana Mandzyk, Dymytrij Sivart</i> . Psychological peculiarities of adolescents in connection with their environmental concerns.....	93
<i>Yuliia Martyniuk</i> . Features of upbringing as a factor of forming preferences in the painting.....	100
<i>Viktoriiia Svidovska</i> . Additional behavior of teens as a problem of scientific research.....	108
<i>Olena Tyron</i> . Psycholinguistic peculiarities of verbal-logical thinking formation of modern engineer.....	115
<i>Khrystyna Turetska</i> . Psychoanalytical model of political activity.....	122
<i>Maryna Fomina</i> . Defense mechanisms of students.....	129
<i>Oksana Chepur</i> . Empirical research of conflict behavior strategies as an psychological influence aspect in the interrogator's professional activity	134

<i>Mykhailo Shkolnyk, Yevheniia Sharhorodska. Rehabilitation program for patients with breast cancer.....</i>	<i>142</i>
<i>Nataliia Yunh, Khrystyna Kovalska. Psychological peculiarities of the influence of the group on the personality on the example of student groups.....</i>	<i>151</i>
<i>Viktoriia Yurchenko, Maiia Hryshchuk. Systemic family psychotherapy as a means of psycho-correction of initial neuroticism of school-age children.....</i>	<i>157</i>
<i>Iryna Yastochkina. Personal anxiety as socio-psychological problem.....</i>	<i>165</i>

НОТАТКИ

**В І С Н И К
Л Ъ В І В С Ь К О Г О
У Н І В Е Р С И Т Е Т У**

Серія психологічні науки

Випуск 6

Львівський національний
університет імені Івана Франка
2020